

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (542)
вересень-жовтень
2018

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №11 від 25.09.2018 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №155
Підписано до друку 31.10.2018 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Шумило С. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський.....	4
Горобець В. Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення).....	21
Срібняк І. Інтимний вимір жіночого повсякдення в таборах інтернованих вояків-українців у Польщі (1921–1922 рр.)	46
Євсєєва Т. Тилове ополчення як структурний підрозділ у державній системі примусової праці та інструмент організації повсякденного життя «позбавленців» УСРР (1920–1937 рр.)	58
Якубець О. Українці серед вищого командного складу збройних сил СРСР у роки німецько-радянської війни.....	90

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ясь О. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання ХХ ст.: українська проекція	107
Сєбта Т. (Київ, Україна), Сінкевич Н. (Тюбінген, Німеччина). Підтверджувальна грамота Петра I 1708 р. щодо поставлення на Київську митрополію Йоасафа (Кроковського): історія, провенієнція та публікація документа.....	136

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Кульчицький С. Передумови, перебіг і підсумки «параду суверенітетів»	163
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя (*В.Мільчев, Запоріжжя*) 192
- Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. (*М.Веґеи, Ужгород; С.Віднянський, Київ*) 198
- Кульчицький С., Міщенко М. Україна на порозі об'єднаної Європи (*В.Головко*)..... 207
- Ткаченко В. Україна: Quo vadis – куди йдемо?; Ткаченко В. Росія: беспутьє агресора; Ткаченко В. Україна: в пошуку ідентичності; Ткаченко В. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу» (*В.Даниленко, П.Бондарчук*) 212
- Студентські історичні зошити (*М.Волощук, Івано-Франківськ*) 218

ХРОНІКА

- Бацак Н. Міжнародна наукова конференція «День України в Європі: інновації, акценти, рефлексії» 220
- Кісельова Ю. (*Харків*), Посохов С. (*Харків*). XV Астаховські читання «Символічний капітал історика» 226

ЮВІЛЕЇ

- Денисенко Г. До 60-річчя кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника С.Кота 230
- Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

УДК 271.2-788(234.425.21)

СЕРГІЙ ШУМИЛО

головний редактор альманаху «Афонська спадщина»,
директор Міжнародного інституту афонської спадщини
(Київ, Україна), institute@afon.org.ua

РУСЬКА УСПЕНСЬКА ЛАВРА НА АФОНІ ТА АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ

Зародження чернецтва в Русі відбувалося за безпосереднього впливу афонських монастирів. Невдовзі після хрещення на Святій Горі з'явилася руська обитель на честь Успіння Богородиці, також відома як Ксилургу. Виявлений в архіві Великої лаври акт за 1016 р. засвідчує, що тоді на Афоні вже існував руський монастир, настоятелем якого був ігумен Герасим. Про нього згадано в документах від 1030, 1048 і 1070-х рр., що збереглися в архіві афонського Пантелеймонівського монастиря. Досі немає достеменних відомостей, де саме на Святій Горі прийняв чернечий постриг засновник Києво-Печерської лаври Антоній Печерський. Вивчення історії Ксилургу дає підстави вважати, що «батько» руського чернецтва перебував саме тут. Як і Київська лавра, цей монастир було присвячено Успінню Богородиці, що також вказує на певний зв'язок між ними. Традиція присвячувати центральні храми саме Успінню Богородиці поступово поширилася по всій Русі. В акті від 1048 р. візантійський імператор Константин IX Мономах назвав Ксилургу «царською лаврою», закріпивши за обителлю відповідні привілеї. Документи XII ст. однозначно свідчать, що у цьому монастирі жили вихідці з Русі. Так, в описі майна від 1142 р. згадано 49 «русських книг», натомість про грецькі взагалі не йдеться. Це вказує не лише на національність насельників обителі, але й на одне з можливих їх занять – книгопереписування.

Ключові слова: Афон, Ксилургу, Антоній Печерський, Русь, Київ, чернецтво, монастир.

Духовна традиція Русі нерозривно пов'язана з давньоруськими монастирями, що ведуть свою спадкоємність від Афону як усе-православного центру чернецтва й аскетизму. Установлені за часів «батька» руського чернецтва преподобного Антонія Печерського, ці тісні зв'язки впродовж історії постійно розвивалися та міцніли. Особливо важливим було становлення під впливом Афону Києво-Печерського монастиря, який став свого роду «розсадником» і центром чернецтва, духовності, книжності, культури, просвітництва всієї

Русі¹. Дослідженнями з історії руського чернецтва на Святій Горі займалися В.Мошин, А.Соловйов, А.Тахиаос, М.Бібіков, О.Толочко, П.Кузенков, С.Шумило та ін.² Важливим поштовхом до студіювань у цьому напрямі стало видання Пантелеймонівським монастирем актів, які зберігаються в архіві цієї афонської обители³. Проте тема й досі залишається маловивченою.

Акт від 1016 р. й руська обитель на Афоні

Незважаючи на тривале існування в Русі християнської громади, її повноцінний розвиток почався лише після Володимирового хрещення і проголошення християнства офіційною релігією. Відтоді й доволі швидко міцніла чернецька традиція. Так, київський митрополит Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать» (1037–1043 рр.) стверджував, що вже у часи Володимира в Києві «монастиреве на горах стапа, черноризци явишася»⁴.

Відправлені наприкінці X ст. в Русь із Візантії та Болгарії ієрархи, священники, монахи принесли сюди відомості як про віровчення, літургійно-канонічну практику, так і про географію святих місць, у тому числі про Афон. Інформація ця, імовірно, лягла на вже підготовлений ґрунт: про Святу Гору розповідали після повернення на Батьківщину воїни руських загонів, які воювали у складі візантійських військ, грецькі, слов'янські, варязькі торговці.

Тоді ж на Афоні з'явилися киеворуські прочани та ченці. Не виключено, що це були посланці київського князя і його дружини – візантійської принцеси Анни. До того ж часу афонські перекази відносять і заснування тут князівським подружжям першого руського монастиря⁵. Утім точних

¹ *Присёлков М.Д.* Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т.17, кн.3. – Санкт-Петербург, 1912. – С.186–197.

² *Мошин В.А.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // Из истории русской культуры / Сост. А.Ф.Литвина, Ф.Б.Успенский. – Т.П, кн.1: Киевская и Московская Русь. – Москва, 2002. – С.309–478; *Соловьёв А.В.* История русского монашества на Афоне // Записки Русского научного института в Белграде. – Вып.7. – Белград, 1932. – С.137–156; *Тахиаос А.-Э.* Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет // Афонское наследие. – Вып.3/4. – К.; Чернигов, 2016. – С.10–19; *Бибиков М.В.* Русские монастыри на Афоне и в Святой земле в свете новых и малоизвестных источников // Русь – Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства: Междунар. науч. конф. в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к празднованию 1000-летия присутствия русских монахов на Святой Горе Афон. – Москва, 2017. – С.17–40; *Кузенков П.В.* Святая Гора Афон в русско-византийских отношениях IX–XV вв. // Там же. – С.41–54; *Толочко А.П.* Клим Смолятич после низвержения из митрополии // Хорошие дни: Памяти Александра Степановича Хорошева. – Великий Новгород; Санкт-Петербург; Москва, 2009. – С.547–551; *Шумило С.В.* Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років // Афонское наследие. – Вып.5/6. – К.; Чернигов, 2017. – С.46–82; *Shumilo S.* The First Russian Monks on Mount Athos // Mount Athos and Russia: 1016–2016 / Eds N.Fennel, G.Speake. – Oxford, 2018. – P.23–44.

³ Акты русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона. – К., 1873.

⁴ *Розов Н.Н.* Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. // Slavica: Časopis pro slovanskou filologii. – Roč.XXXII. – Seš.2. – Praha, 1963. – S.165.

⁵ Акты русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона. – С.85; *Карамзин Н.* История государства российского. – Т.4. – Москва, 1816. – С.165, прим.629; *Димитријевић Ст.* Документа Хиландарске архиве до XVIII в. // Споменик Српске Краљевске академије. – Т.55. – Београд, 1922. – С.23; *Парфений (Агеев).* Сказание

документальних свідчень щодо цього не збереглося. В архіві Пантелеймонівського монастиря найдревніші акти, які стосуються святогірської обителі, належать до 1030 й 1048 рр. Із них ми дізнаємося, що руський Свято-Успенський Богородичний монастир, відомий як Ксилургу (гр. «ξυλουργός» – «тесля, деревороб»), до 1030 р. вже мав статус ігуменарія (акт 1)⁶, а в указі візантійського імператора Константина IX Мономаха від 1048 р. його названо «царською лаврою» (акт 3)⁷.

Через численні пожежі та розорення обителі більш давні документи не збереглися. З огляду на відсутність в архіві відповідних актів, дослідники тривалий час сумнівалися в достовірності святогірського переказу про походження руського чернецтва на Афоні й заснування тут першого монастиря за часів князя Володимира. Однак у 1930-х рр. в архівах Великої лаври Св. Афанасія французьким візантиністам, які займалися пошуком і виданням древніх актів афонських обителі, удалося виявити невідомий до того часу документ⁸, що підтверджував більш давнє походження руського монастиря. Зокрема у святогірському акті за лютий 1016 р. з архіву Великої лаври (скриня 1, док. 173, пергамент) стоять підписи 21 ігумена афонських обителі, і серед них – тринадцятим – руського: «Герасим монах, милістю Божою пресвітер та ігумен обителі Роса, засвідчуючи, власноручно підписав» («Γερασῖμος μ(ονα)χ(ος) ελε(φ) θ(εο)ῦ πρεσβυτερος κ(αι) ηγουμενος μονις του Ροσ»⁹).

На думку В.Мошина, А.Тахиаоса та інших дослідників афонських архівів, у документі від 1016 р. йдеться саме про перший руський святогірський монастир, пізніше відомий як Ксилургу¹⁰. Як відзначає А.Тахиаос, «аж ніяк не можна сумніватися в тому, що тут перед нами – свідчення про існування руського монастиря на Святій Горі. У ту епоху русинів і їхню країну позначали грецькою мовою невідмінюваним власним ім'ям «Рос» (Ῥῶς), уперше згаданим у документі константинопольського патріарха Фотія в 867 р.»¹¹.

Отже акт від 1016 р. однозначно підтверджує заснування руського монастиря на Афоні ще у часи князя Володимира. І хоча сам він підписаний за півроку по смерті київського володаря, немає сумнівів, що обитель з'явилася

о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой земле. – Т.1. – Москва, 2008. – С.389; Горский А.В. О сношениях русской церкви со святогорскими обителями до XVIII столетия // Прибавления к творениям святых отцов в русском переводе. – Ч.6. – Москва, 1848. – С.131–132; Краткая историческая записка о монастыре русском св. великомученика Пантелеймона, находящемся на Св. Афонской горе // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – №4, отд.ІV. – Москва, 1846. – С.11; Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.315.

⁶ Архив русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне (далі – АРІМА). – Оп.16. – Д.1. – Ед.хр.А000395. – Л.1–1 об.

⁷ Там же. – Д.3. – Ед.хр.А000400. – Л.1–6.

⁸ Зберігається в архіві Великої лаври преподобного Афанасія Афонського (скр.1, док.173). Виконаний на пергаменті, на зворотному боці є написи грецькою мовою: одна – XIV, дві – XIX ст.

⁹ Actes de Lavra / Ed. par G.Rouillardet, P.Collomp. – Vol.I. – Paris, 1937. – №18. – P.51–52; Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., Papachrysanthou D. Actes de Lavra. – Vol.1. – Paris, 1970 (Archives de L'Athos, 5). – P.151–155.

¹⁰ Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.315–316; Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.14–15.

¹¹ Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.14–15.

задовго до того. Це припущення стверджує й той факт, що підпис руського ігумена стоїть тринадцятим із двадцяти одного. На Афоні підписи зазвичай ранжуються у відповідності до статусу святогірських обителів, тож така позиція свідчила про відносно немолоде походження руського монастиря.

Окрім акта від 1016 р. є й низка опосередкованих свідчень, що підтверджують думку про заснування руського монастиря на Афоні за часів князя Володимира. Так, у літопису за 1496 р. стверджувалося, що «из старини монастыр святого Пантелеймона в Светей Горе строение бяше прежних великих князей Руских от великого Володимере»¹². Також і в матеріалах архіву афонської Хиландарської обителі за 1583 р. простежувався цей переказ. Зокрема у зверненні до Івана Грозного, говорячи про Пантелеймонівський монастир, відзначалося: «Понеже строение и почете есть святого князя Владимира, и в наших странах похвала царству ти»¹³. Документ підписали святогірський прот Пахомій і всі афонські старці. На думку А.Тихаюса, це повідомлення запозичене зі старіших актів, які не збереглися до наших днів, та «належить до давньої слов'янської традиції, котра відродилася у XVI ст.»¹⁴. І хоча самі ці згадки XV–XVI ст. про заснування й облаштування князем Володимиром руського монастиря на Афоні не можуть служити прямим підтвердженням такої версії, однак у контексті святогірського акта від 1016 р. вони виступають важливим доповненням до наявних відомостей.

Руська лавра на Афоні як центр духовної просвіти

Наступником згаданого під 1016 р. ігумена Герасима був, очевидно, Феодул, який залишив свій підпис на взаємному акті обителів Есфігмен і Ксилургу за 1030 р. Про це відомо з відповідного документа, що зберігається в архіві Пантелеймонівського монастиря¹⁵. Так, починаючи зі вказаного року до найменування «обитель росів» приєднується назва: «Богородиці Ксилургу». Утім з акта прота Павла за 1081 р. бачимо, що настоятель руського монастиря Кіріак і далі за традицією продовжував підписуватись як «ігумен монастиря Роса»¹⁶.

Свого найбільшого розквіту руська обитель на Афоні досягла за часів сина Володимира – великого князя київського Ярослава¹⁷. Про це можемо

¹² Карамзин Н. История государства российского. – Т.4. – С.165, прим.629; Акты русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеймона. – С.85; Краткая историческая записка о монастыре русском св. великомученика Пантелеймона, находящемся на Св. Афонской горе. – С.11; Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.315.

¹³ Димитријевић Ст. Документа Хиландарске архиве до XVIII в. – С.23; Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.315.

¹⁴ Тихаюс А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.14.

¹⁵ АРПМА. – Оп.16. – Д.1. – Ед.хр.А000395. – Л.1–1 об.

¹⁶ Actes de Xeropotamou / Ed. J.Vomparie. – Paris, 1964 (Archives de L'Athos, 3). – P.57–64. – №6; Кузенков П.В. Святая Гора Афон в русско-византийских отношениях (IX–XV века) // Русь – Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства...; Данилов мужской монастырь, 2017. – С.45.

¹⁷ Акты русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеймона. – С.11; Леонид (Кавелин). Историческое обозрение афонских славянских

судити за документами від 1030, 1048, 1070 й 1142 рр. Так, в акті від 1048 р., як уже зазначалося, візантійський імператор Константин IX Мономах назвав її «царською лаврою»¹⁸. Цей факт дозволяє припустити, що вона від початку формувалася не як келія або скит, але була заснована (та узаконена імператорським хрисовулом) як монастир («лавра») в рамках дипломатичних відносин між візантійськими імператорами й київськими князями.

Із цього ж документа дізнаємося, що руський монастир у спірних питаннях міг безпосередньо звертатися до самого імператора, оминаючи протат Святої Гори, що було заборонено іншим афонським обителям. У той період він мав розвинене господарство з працівниками, пристань, судна, ріллю, млин, дорогу від пристані до монастиря.

Документи XII ст. однозначно свідчать, що тут жили вихідці з Русі. Зокрема в описі майна монастиря Ксилургу від 1142 р. згадано про 49 «руських книг» (причому про грецькі не йшлося)¹⁹. Це вказує не лише на національність насельників обителі, але й на одне з можливих їх занять – переписування книг²⁰. Також є інформація про богослужбове начиння: «руська золота епитрахиль», «руський плат (енхирій) накидний ... і другий старий руський», «руський посуд», «руська шапка» («ἐπιτραχίλιον χρυσοῦν ρουσοκον», «ἐνχειρίν ... βλατ(ιον) ρουσί(κον) ... (καί) ἔτερ(ον) παλαι(ὸν) ρουσί(κον)», «λεκάνι ρουσοκον», «κάπ(α) ρουσί(κη)»)²¹. В акті від 1169 р. Ксилургу прямо названо «монастирем русів» («Ἐυλοουρῶθ μονῆ ἦτοι τῶν ρουσοῶν»)²².

Із документа також випливає, що монастир уже давно належить русам. Ігумен Лаврентій у 1169 р. так говорив про монахів-русів: «Неможливо забрати її (тобто обитель – С.ІІІ.) у нас і віддати іншому, оскільки в ній ми постригались та багато потрудилися над її охороною, облаштуванням, і в ній померли отці та сродники наші, які утримували нас і давали нам засоби для життя»²³. Зрозуміло, що у Ксилургу до того часу могло змінитися вже не одне покоління руських монахів. Отже, незважаючи на фрагментарні свідчення джерел, можна сказати, що цей монастир існував упродовж XI–XII ст. і мав певні земельні володіння²⁴.

Таким чином, названа в документі від 1016 р. «обитель Роса» й була тим самим «монастирем Ксилургу» («Деревороб»), акти якого від 1030, 1048, 1070, 1142 рр. дійшли до нашого часу, і про початкову належність котрого руським ченцям свідчить акт протата від 1169 р. По суті, це була найдревніша

обителей: болгарской – Зографа, русской – Русика, сербской – Хилендаря и отношений их к царствам Болгарскому, Русскому и Сербскому, – от основания сих обителей до текущего столетия. – Одесса, 1867. – С.3; *Мошин В.А.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.317–319.

¹⁸ АРПМА. – Оп.16. – Д.3. – Ед.хр.А000400. – Л.1–6.

¹⁹ Там же. – Д.6. – Ед.хр.А000406. – Л.1–2.

²⁰ *Соловьёв А.В.* История русского монашества на Афоне. – С.142; *Тахиаос А.-Э.* Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.16–17.

²¹ Акты русского на Святом Афоне монастыря св. Пантелеимона. – С.51–67.

²² АРПМА. – Оп.16. – Д.7. – Ед.хр.А000376. – Л.1–8.

²³ Там же.

²⁴ *Бибиков М.В.* Византийские источники по истории Древней Руси и Кавказа. – Санкт-Петербург, 2001. – С.195; *Его же.* Русские монастыри на Афоне и в Святой земле в свете новых и малоизвестных источников. – С.19–21.

києворуська православна обитель не лише на Афоні, але й у світі, заснована невдовзі після хрещення Русі²⁵.

Успенська лавра на Афоні стала центром духовної просвіти для Русі²⁶. Тут функціонував скрипторій, де перекладали й переписували книги. З опису від 1142 р. дізнаємося, що деякі з них були кириличними, інші ж – глаголичними. Саме з цієї обители походить одна з найдавніших пам'яток глаголичного письма – так зване «Маріїнське Євангеліє» («Codex Marianus») XI ст. Його основну частину (171 арк.) у 1840-х рр. у Ксилургу виявив В.Григорович. По смерті дослідника пам'ятка надійшла до Румянцевського музею в Москві (нині Російська державна бібліотека), де зберігається й понині. Те, що цей цінний зразок давньослов'янської писемності зберігався в руському монастирі на Афоні, свідчить про важливе значення Ксилургу як духовно-культурного центру.

На Афоні було виявлено й інші важливі пам'ятки стародавньої слов'янської літератури. Зокрема одну з найбільш ранніх, писаних кирилицею, – київські фрагменти повчань св. Кирила Єрусалимського²⁷. Крім того, тут знайдено так звані «Аркуші Ундольського» – два кириличних аркуші XI ст., що містять уривок з Євангелія-Апракос²⁸, а також «Саввину книгу» – кириличний старослов'янський орнаментований рукопис XI ст.²⁹

Преподобний Антоній Печерський на Афоні

За часів Русі проща до святих місць стала доволі поширеною традицією, котра сприймалася як свого роду аскетичний подвиг³⁰. На думку Є.Голубинського, від моменту зародження християнства та чернецтва «виникла в нас і традиція здійснювати паломництва на Святу Гору Афон»³¹.

Одним із таких прочан був уродженець Чернігівської землі Антоній Печерський – засновник руського чернецтва та Києво-Печерської лаври.

²⁵ Шумило С.В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю... – С.46–82.

²⁶ Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.317; Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.17.

²⁷ Ильинский Г. Значение Афона в истории славянской письменности // Журнал министерства народного просвещения. – 1908. – XI, 11; Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.311.

²⁸ Карский Е.Ф. Листки Ундольского, отрывок Кирилловского евангелия XI в. – Санкт-Петербург, 1904; *Его же*. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – Москва, 1962. – С.569–603; Щелкин В.Н. Листки Ундольского // Сборник статей, посвящённых Ф.Ф.Фортунатову. – Варшава, 1902. – С.249–269; Срезневский И.И. Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллическими. – Санкт-Петербург, 1866. – С.43–44; Каринский Н. Хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам. – Ч.1: Древнейшие памятники. – Санкт-Петербург, 1904. – С.25–28.

²⁹ Саввина книга: Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII в. – Ч.1: Рукопись. Текст. Комментарий. – Москва, 1999.

³⁰ Шумило С.В. Уявлення про Київ як «другий Єрусалим» в церковно-суспільній думці Русі-України // Із Києва по всій Русі: Збірник матеріалів III всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Русі, 25 листопада 2013 р. – Ч.2. – К., 2013. – С.214–215.

³¹ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1: Период первый, киевский или домонгольский. Первая половина тома. – Москва, 1901. – С.742.

Про його перебування на Афоні «Повість временних літ» розповідає під 1051 р. (у зв'язку з поставленням у Києві митрополита Іларіона)³², але, безсумнівно, сама його подорож відбулася набагато раніше. У деяких джерелах ідеться про дві мандрівки: за правління київського князя Володимира (коли Антоній прийняв чернечий постриг і пізніше отримав благословення повернутися та стати засновником чернечого життя у себе на Батьківщині), і під час смуту в Києві після смерті князя (1015 р.)³³.

Цей подвижник має особливе значення у сонмі святих і здавна шанується як «начальник» усіх руських монахів. Однак, незважаючи на таке центральне значення преподобного Антонія в історії Русі, збережені свідчення про нього доволі скупі й суперечливі. Оригінальне розлоге життє до наших днів не збереглося. Про нього лише є згадки в різних джерелах. А короткі проложні житійні списки більш пізніх часів не розкривають усі «білі плями» його біографії. Докладні дослідження з цього питання проводили О.Шахматов, С.Розанов, В.Пархоменко, Ю.Артамонов та ін.³⁴ Нещодавно І.Жиленко не тільки проаналізувала всі наявні джерела, гіпотези, але й опублікувала різні житійні списки та літописні статті про Антонія³⁵.

Особливо мало інформації про період перебування його на Святій Горі. Останнім часом у науково-популярній літературі утвердилася думка, нібито тут Антоній Печерський подвизався у грецькому монастирі Есфігмен, на підтвердження чого згадують про невеличку печерку-грот із надбудованою над нею наприкінці ХІХ ст. церковкою Св. Антонія Есфігменського. Однак чи дійсно ця печера належала київському святому? І чи справді Антоній Есфігменський тотожний Антонієві Печерському? Означені питання до цього часу залишаються відкритими, оскільки вагомих доказів «есфігменської гіпотези», що поширилася з середини ХІХ ст., представлено так і не було.

Окрім печери Антонія Есфігменського існувала на Афоні у ХVIII–ХІХ ст. й інша печера, яку також приписували Антонієві Печерському, – неподалік від Великої лаври Св. Афанасія. Про неї згадується в паломницьких звітах чернігівського ієромонаха Іполита (Вишенського)³⁶.

³² Повесть временных лет / Подг., пер. и комм. Д.С.Лихачёва. – Санкт-Петербург, 2007. – С.68–69.

³³ Шахматов А.А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись. – Санкт-Петербург, 1897. – С.818–824; Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике // Известия Отделения русского языка и словесности. – Т.6, кн.3/4. – Санкт-Петербург, 1901; Кн.1/4. – Санкт-Петербург, 1902; Преподобный Антоний Печерский: Джерела і матеріали / Уклад. І.В.Жиленко. – К., 2015. – С.89–186.

³⁴ Шахматов А.А. Житие Антония Печерского и Киевская летопись // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – Март. – С.105–149; Его же. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.257–289; Розанов С.П. К вопросу о Житии прип. Антония Печерского // Известия Отделения русского языка и словесности. – Вып.19/1. – Санкт-Петербург, 1914. – С.34–46; Пархоменко В.А. В какой мере было тенденциозно несохранившееся древнейшее «Житие Антония Печерского»? // Там же. – С.237–242; Артамонов Ю.А. К истории Жития Антония Печерского // Средневековая Русь. – Вып.3. – Москва, 2001.

³⁵ Преподобный Антоний Печерский: Джерела і матеріали. – С.35–73.

³⁶ Розанов С. Путешествие иеромонаха Иполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 гг.) // Православный палестинский сборник. – Вып.61. – Санкт-Петербург, 1914. – С.101–118; АРПМА. – Оп.42. – Д.793. – Ед.хр.А003763. – Л.224–225.

Були спроби прив'язати перебування Антонія Печерського й до грузинського монастиря Іверон³⁷.

На думку дослідників, прочани з теренів Російської імперії, які активно приїжджали на Афон у XIX ст., самостійно намагалися відшукати місце подвигу шанованого святого³⁸. Але якщо Велика лавра відмовилася визнати паломницьку ідентифікацію печери, що знаходилася в її межах, то обитель Есфігмен – дозволила росіянам звести у середині XIX ст. над печерою храм в ім'я Антонія Есфігменського.

Автором «есфігменської легенди» вважається ієромонах Іаков Неаскитіот (або Іаков Ватопедський, також Іаков Святогорець, Новоскитський), який близько 1840 р. вперше склав житіє Антонія Есфігменського, включивши до нього переказ про благословення його на чернечий подвиг есфігменським ігуменом Феоктистом³⁹. Рукопис цього тексту був анонімним⁴⁰, але А.Муравйов атрибутував його під час перебування в Есфігменській обителі в 1849 р.⁴¹

Цей есфігменський життєпис у первісному своєму варіанті мав істотні хронологічні неточності⁴², тож мимоволі виникало питання: чи про одного й того самого преподобного говорять грецьке та руське житія? Так, у відповідності з грецькою версією, Антоній був не русином, а греком, і прийшов у монастир у 973 р., а сам постриг прийняв двома роками пізніше від есфігменського ігумена Феоктиста. Однак руські списки житія однозначно стверджують, що Антоній Печерський був русином, народився 983 р. в Любечі на Чернігівщині. Таким чином, грек Антоній Есфігменський ніяк не може бути тотожним любечанину Антонію Печерському, оскільки перший прийшов до Есфігмена на 10 років раніше, ніж народився другий. Найбільш імовірно, що Антоній Есфігменський дійсно міг жити й навіть подвизатись у відомій печері на схилі Самарської гори неподалік від сучасної Есфігменської обителі. Але немає жодних підстав ототожнювати його з Антонієм Печерським.

Згодом в Есфігменському монастирі неодноразово редагували свій життєпис Антонія, намагаючись зняти неточності та привести у відповідність до руських джерел⁴³. Виникали нові «хронологічні подробиці», які, поряд з сучасними накопиченими помилками та варіантами, значно ускладнюють

³⁷ Кирион. Культурная роль Иверии в истории Руси. – Тифлис, 1910. – С.89–90.

³⁸ Бибииков М.В. Русские монастыри на Афоне и в Святой земле в свете новых и малоизвестных источников. – С.20–22.

³⁹ Там же. – С.18–23.

⁴⁰ Lampros S. Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos. – Vol.2. – Cambridge, 1900. – P.518, 575. Копія тексту «кодекса 0.4.24», зроблена в 1842 р. ієродияконом Даниїлом Ватопедським, відома в Києві (див.: Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1878. – С.155).

⁴¹ Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849–1850 гг. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1851. – С.205–206.

⁴² Thomson F. Saint Anthony of Kiev – the Facts and the Fiction // Byzantinoslavica. – 1995. – Т.56. – P.666; Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – Москва, 1901–1902. – С.570–571; Бибииков М.В. Русские монастыри на Афоне и в Святой земле... – С.18–22.

⁴³ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – Москва, 1901–1902. – С.570–571.

наукове датування життєпису⁴⁴. Так, однією з останніх редакцій уводиться в обіг нова дата – 1035 р., коли святий начебто був пострижений у малу схиму ігуменом Феоктистом II, будучи вже літньою людиною (52 роки). Як видно, вік Антонія підігнано до руських джерел. Автором нової «есфігменської версії» життя Антонія став К.Дукакис, який уперше опублікував його 1893 р. у «Великому синаксаристі» під назвою «Житіє блаженної пам'яті отця нашого Антонія Руського Есфігменіта»⁴⁵.

Посилаючись на виниклу в Есфігмені легенду, у 1895 р. тамтешній настоятель архімандрит Лука Агіограф звернувся до Київської духовної консисторії з проханням про заснування в Києві подвір'я Есфігменського монастиря з каплицею в ім'я преподобних Антонія, Афанасія та Григорія⁴⁶. Однак консисторія, що засідала під головуванням церковного історика протоієрея П.Лебединцева, 24 червня 1895 р. не ухвалила позитивного рішення через відсутність достатньо переконливих для цього підстав. Зокрема у висновку констатувалося: «Про перебування й постриг преподобного Антонія Печерського в афонському Есфігменському монастирі немає ані запису, ані переказу в літописах і Печерському патерику [...] Переказ про постриг преподобного Антонія в Есфігменському монастирі вперше отримано в Києво-Печерській лаврі в 1851 р. від ігумена цього монастиря, який прибув до Росії збирати пожертвування, і з того часу не доведено жодним історичним документом. Історично ж відомо, що древній Есфігменський монастир був на іншому місці, але розвалений обвалом сусідньої гори»⁴⁷. Остаточо питання було знято синодським указом від 12 жовтня 1895 р. на ім'я митрополита київського й галицького Іоаннікія, де на підставі викладеного вище відмовлялося у задоволенні прохання настоятеля Есфігменського монастиря⁴⁸.

Відомий дослідник історії та рукописів Афону єпископ Порфирій (Успенський) у 1846 р. ретельно вивчив усі наявні в бібліотеці Есфігмена документи й акти, але жодного реального підтвердження «есфігменській гіпотезі» так і не знайшов. За його словами, раніше 1840-х рр. в обителі немає ніяких слідів про нібито перебування тут преподобного Антонія, у жодному акті Есфігменського монастиря, у тому числі в неодноразових проханнях про милостиню, адресованих російським царям, до середини XIX ст. ніколи не згадувалося про такий важливий зв'язок Есфігмена з Руссю⁴⁹.

Нічого не повідомляється про Антонія і в «Історії Афону», складеній есфігменським ігуменом Феодоритом (помер після 1824 р.)⁵⁰. Крім того, про це мовчить і В.Григорович-Барський (1701–1747 рр.), який детально описав

⁴⁴ Ο Μέγας Συναξαριστής της Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας... – Τ.Ζ. – Ἀθήναι, 1973. – Σ.204–207; Бишков М.В. Русские монастыри на Афоне и в Святой земле... – С.21–22.

⁴⁵ Μέγας Συναξαριστής τῶν Ἁγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν μῆνα Ἰουλίον ἑορταζομένων, Ἰούλιος Κς, εκδ. Κων. Δουκᾶκης. – Ἀθήναι, 1893. – Σ.145–172.

⁴⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.127. – Оп.1055. – Спр.140. – Арк.1–9.

⁴⁷ Там само. – Арк.4–6.

⁴⁸ Там само. – Арк.9.

⁴⁹ Порфирій (Успенський). Первое путешествие в афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1845 г. – Ч.II, отд.1. – К., 1877. – С.243–244.

⁵⁰ Див.: Там само. – С.243.

у XVIII ст. Есфігменський монастир та печери відлюдників на Самарській горі, де пізніше «з'явиться» «печера преподобного Антонія»⁵¹. На думку єпископа Порфирія, якби у середині XVIII ст. легенда про перебування його в Есфігмені вже побутувала, то такий сумлінний описувач Афону, як В.Григорович-Барський, обов'язково згадав би про це.

У подальшому сумніви щодо достовірності «есфігменської легенди» висловлювали архімандрит Антонін (Капустін), котрий вивчав обителі Святої Гори в 1859 р.⁵², архімандрит Леонід (Кавелін)⁵³, Є.Голубинський⁵⁴, київські митрополити Філарет (Амфітеатров)⁵⁵, Інокентій (Борисов)⁵⁶ та ін. Усі вони, незалежно один від одного, дійшли висновку, що есфігменський життєпис і пред'явлена есфігменцями печера – не автентичні й були «винайдені» напередодні приїзду в 1845 р. на Святу Гору великого князя Костянтина Миколайовича з метою привернути увагу високопоставлених російських паломників до їхньої обителі та її матеріальних потреб.

На переконання Є.Голубинського, цей переказ есфігменці вигадали, аби поставити свій монастир під патронат Російської імперії, отримавши звідти щедри пожертви для відновлення обителі, яка на той час перебувала в дуже скрутному становищі⁵⁷. Таку ж думку обстоював і єпископ Порфирій (Успенський). За його словами, «есфігменська вигадка виявилася як ніколи вдалою», завдяки чому монастир отримав тоді з Росії чимало коштів і зміг на них відбудувати келії, братські корпуси, а також деякі з храмів, що стояли у занедбаному стані⁵⁸.

Французький історик, видавець афонських документів Ж.Лефор у 1970-х рр. ретельно опрацював архів Есфігмена, опублікувавши збережені акти візантійського періоду в багатотомній серії «Архіви Афону». Вивчивши всі наявні джерела та літературу з історії монастиря, він також дійшов висновку, що «есфігменська легенда» про Антонія Печерського вперше виникла близько 1840 р. Нічого більш давнього з цього питання він не виявив⁵⁹.

Відзначимо, що окрім доволі пізніх переказів про існування Антонієвих печер біля Великої лаври Св. Афанасія, Іверона та Есфігменського монастиря, на Афоні є ще одна легенда про те, що майбутній «батько» руського чернецтва спочатку подвизався на Святій Горі не у грецькому, а саме в руському монастирі Успіння Богородиці (Ксилургу/Деревороб)⁶⁰. Як писав ар-

⁵¹ Второе посещение святой Афонской горы Василием Григоровичем-Барским, им самим описанное, более подробное, с 32-мя собственноручными его рисунками и картою Афонской горы. – Санкт-Петербург, 1887. – С.224–225.

⁵² Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. – К., 1864. – С.225–228, 293–296.

⁵³ АРПМА. – Оп.42. – Д.793. – Ед.хр.А003763. – Л.224–225; Леонид (Кавелин). Историческое обозрение афонских славянских обителей... – С.3.

⁵⁴ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – С.570–571.

⁵⁵ Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. – С.225–228, 293–296.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1055. – Спр.140. – Арк.1–9.

⁵⁷ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – С.570–571.

⁵⁸ Порфирий (Успенский). Первое путешествие в афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1845 г. – С.243–245.

⁵⁹ Lefort J. Actes de'Esfigmenos. – Paris, 1973 (Archives de L'Athos, 6). – P.16–17.

⁶⁰ Шумило С.В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю... – С.46–82.

хімандрит Антонін (Капустін), «від деяких святогорців мені довелося чути, що прп. Антоній Печерський, найімовірніше, жив у давньоруській обителі афонській, відомій під ім'ям «Деревороб», та ним, можливо, і заснованій»⁶¹. У виданому в 1867 і 1895 рр. путівнику по Афону в опису Ксилургу згадується давній переказ про те, що Антоній подвизався саме у цьому монастирі⁶².

Ця думка настільки усталася серед братії афонського Пантелеймонівського монастиря, що коли вперше було оприлюднено «есфігменську гіпотезу», його представники висловлювали здивування такими вільними трактуваннями. А вже після появи нових редакцій есфігменського життя архіваріуси святогірської обителі отці Азарій (Попцов) і Матвій (Ольшанський) доволі різко прокоментували, зокрема, інтерпретацію з іменем ігумена, котрий здійснив постриг святого Антонія. Греки називали того «Феоктистом», як і раніше, але цього разу вже «другим». Ім'я це було запозичене з реального акта обителі Есфігмен та Ксилургу за 1030 р., де згадувалися імена їхніх ігуменів – Феоктист і Феодул⁶³. Обурені маніпуляцією, автори запитували: «Так чому ж тоді старцем, який постриг преподобного, не може бути згаданий у цьому ж акті руський ігумен Феодул?!»⁶⁴.

Ще один афоніт ієросхимонах Сергій (Веснін, «Святогорець») в упорядкованому ним путівнику по Афону скептично висловився про «есфігменську гіпотезу» й навіть як альтернативу руський переказ про обитель Ксилургу⁶⁵. Стосовно нової редакції есфігменського життя Антонія він писав, що і в такому вигляді «викладені в ньому відомості не дають віри, що преподобний Антоній дійсно подвизався в Есфігмені»⁶⁶.

Загальноафонський переказ, відображений у пам'ятках агіографії та іконопису, також ніколи не відносив Антонія Печерського до Есфігменського монастиря. Одним із таких свідчень стала ікона «Собор усіх преподобних отців, які у Святій Горі Афонській просіяли», написана 1859 р. в румунському скиті Продром. Тут преподобних зображено біля тих обителі, в яких вони подвизалися. Характерно, що на образі святих Есфігменського монастиря бачимо преподобного Афанасія Нового (XIV ст.), святителя Григорія Паламу (XIV ст.), преподобного Даміана (XIV ст.), новомучеників св. Агафангела (Смирна, помер 1819 р.) та св. Тимофія (Адріанополь, помер 1820 р.). Антонія тут немає. Однак його зображення присутнє на цій самій іконі біля руської святогірської обителі⁶⁷.

Крім того, ще А.Муравйов (1806–1874 рр.), автор «Листів зі Сходу»,

⁶¹ Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. – С.225–228, 293–296.

⁶² Путеводитель по Св. Афонской Горе. – Санкт-Петербург, 1867. – С.154–158; Путеводитель по Святой Горе Афонской. – Москва, 1895. – С.211.

⁶³ Акты русского на Святом Афоне монастыря... – С.3–5, 6, прим.5.

⁶⁴ Там же. – С.6, прим.5.

⁶⁵ Див.: Путеводитель по Святой Горе Афонской. – Москва, 1895. – С.73.

⁶⁶ Афонский Патерик, или Жизнеописания святых, на Святой Афонской Горе просиявших. – Ч.2. – Москва, 1897. – С.77 (сноска).

⁶⁷ Алексий (Корсак). Русь и Афон: Преподобный Антоний Киево-Печерский – основатель афонского подвижничества на Руси // Афон и славянский мир: Мат. междунар. науч. конф., посвящ. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе, Киев, 21–23 мая 2015 г. – Русский Свято-Пантелеимонов монастырь на Афоне, 2014. – Сб.3. – С.24.

звернув увагу, що на старовинній іконі «Всі святі афонські», побаченій ним у Синодальній залі Протату, він не знайшов преподобного Антонія серед есфігменських подвижників⁶⁸. Це у черговий раз підтверджує, що загально-афонський переказ нічого не знав про його «есфігменске минуле»⁶⁹. Саме російський мандрівник, котрий захопився «есфігменською легендою», був одним із перших, хто сприяв її поширенню в Росії. У своїх нотатках він повідомляв, що цей переказ про Антонія вперше став відомим від есфігменського ігумена Агафангела, «який збирав милостиню для своєї обителі» в Росії⁷⁰. За словами А.Муравйова, «дивно, що ніхто з наших про нього нині не писав. [...] Яка байдужість тутешніх ченців, котрі могли б отримати з цього для себе багато користі. [...] До сих пір ні в яких описах Афону, і навіть у нещодавно надрукованому каталозі всіх святих афонських, ані словом не згадано про св. Антонія [...] На загальній іконі всіх святих афонських у Синодальній залі Протату не прочитав його імені в лику угодників Божих, якими хвалиться лавра, між ними немає св. Антонія Печерського»⁷¹. А.Муравйов повідомляв, що, за словами есфігменських ченців, він дізнався про існування складених якимось отцем Іаковом житія й нової служби Антонієві Печерському та попросив, щоб йому їх переписали⁷². Важливі свідчення подав А.Муравйов і про есфігменську печеру, яка приписується Антонію: «Печера ця настільки затісна, що ледь могла служити житлом одній людині. Інша, поряд із нею, із малим отвором для вікна, нещодавно оновлена одним російським пустельником Савою, котрий прожив тут 15 років»⁷³. При цьому автор зазначив, що, за свідченнями самих есфігменців, до будівництва над цією печерою нової каплиці на честь св. Антонія тут була інша – на честь св. Миколая⁷⁴.

Таким чином, навіть зі слів А.Муравйова стає очевидним пізнє походження як «есфігменської легенди», так і напівпечерної келії-грота на Самарській горі, яка приписується нині Антонієві Печерському. Власне, це й не печера, а невелике заглиблення-грот у скелі, абсолютно не придатне для проживання (у XIX ст. його було трохи розширено завдяки обнесенню цеглою та надбудові над ним каплиці). З огляду на часті зсуви у цій місцевості, такий грот не міг тут проіснувати тисячу років. Пізнє рукотворне розширення цього заглиблення та стилізація його під печеру помітні неозброєним оком. Стик між кам'яною прибудовою і природним матеріалом чітко видно по центру об'єкта, тож якщо не зважати на прибудову, то від «печери» залишиться лише невелике заглиблення у скелі не більше 1 м у глибину і 3 м завширшки.

Окрім А.Муравйова, місцевість, де розташована ця печера на Самарській горі, докладно описували В.Григорович-Барський та єпископ Порфирій (Успенський). При цьому перший, говорячи про тутешні келії грецьких

⁶⁸ *Муравьёв А.Н.* Письма с Востока в 1849–1850 гг. – С.210.

⁶⁹ *Алексий (Корсак).* Русь и Афон: Преподобный Антоний Киево-Печерский – основатель афонского подвижничества на Руси. – С.23–44.

⁷⁰ *Муравьёв А.Н.* Письма с Востока в 1849–1850 гг. – С.209.

⁷¹ Там же. – С.209–210.

⁷² Там же. – С.212–213.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Там же. – С.211–212.

самітників, ані словом не згадав про Антонія⁷⁵. Як справедливо зауважив архімандрит Антонін (Капустін), «чи можливо уявити, щоб настільки допитливий і багатослівний киянин не повідомив усій Росії про такий важливий переказ, якби він у його часи був відомий в обителі?»⁷⁶.

Згідно зі свідченнями єпископа Порфирія (Успенського), за часів настоятельства в Есфігмені ігумена Феодорита (1804–1805 рр.) на місці майбутньої «печери преподобного Антонія» стояли чотири – п'ять келій, в яких жили грецькі самітники, однак нинішньої печерної келії тоді ще не було. У 1846 р. він уже не застав згаданих келій – їх розібрали й перенесли в інше місце. Нинішня ж келія з церковкою та гротом, стилізованим під печеру, облаштована лише в 1849 р. Під час повторного відвідування Афону в 1858 р. Порфирій спеціально приходив подивитися на цю споруду. Про «есфігменську гіпотезу» він відгукувався доволі категорично: «Під час перебування мого в Есфігмені вже подекували ченці, що на Самарійській горі (нібито) жив деякий час у печері наш преподобний Антоній Києво-Печерський. Я здогадався, що есфігменіти, котрі просили надати їм дозвіл на збирання милостині в Росії на відновлення їхньої ветхोї й зубожілої обителі, вигадали або вві сні побачили перебування в них цього Антонія, щоб ім'ям його задобрити нас і схилити до щедрих пожертв»⁷⁷.

Критично оцінюючи «есфігменську легенду», С.Голубинський наголошував, що Антоній, найімовірніше, постриг приймав на Афоні саме в руському монастирі⁷⁸. Аналогічної думки дотримувалися дослідники афонської спадщини В.Мошин, А.Тахиаос та ін. Як писав останній, «коли на Афон прибув святий Антоній, руське чернецтво вже набуло там певних традицій. Приїхавши на Афон, святий Антоній виявив там повністю сформований руський монастир, в якому й зупинився, відвідавши перед тим, імовірно, інші обителі, де були слов'янські монахи»⁷⁹. П.Толочко вважає, що «саме тут (у Ксилургу – С.Ш.) прийняв постриг родоначальник давньоруського чернецтва [...] Звідси він переніс афонський чернечий устав на Русь, заснувавши в Києві за афонським зразком Печерський монастир»⁸⁰.

Безумовно, як і будь-який прочанин, Антоній Печерський напевно відвідав усі афонські обителі, зокрема Есфігмен, Іверон, Зограф, Велику лавру та ін. Про це ми маємо чітку вказівку в «Повісті временних літ», де повідомляється, що він обійшов усі тамтешні монастирі⁸¹. Тому кожен із них, частково, може вважати, що Антоній бував в їхній обителі. Духівник афонського Пантелеймонівського монастиря ієромонах Макарій (Макиєнко) зазначає, що «між цими переказами немає ніякої суперечності, адже відомо, що

⁷⁵ Второе посещение святой Афонской горы Василием Григоровичем-Барским... – С.224–225.

⁷⁶ Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. – С.228, 296.

⁷⁷ Порфирий (Успенский). Первое путешествие в афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1845 г. – С.243–244.

⁷⁸ Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – Т.1, ч.1/2. – С.570–571.

⁷⁹ Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет. – С.16.

⁸⁰ Толочко П.П. Слово директора Института археологии НАН Украины // Афонское наследие. – Вып.1/2. – К.; Чернигов, 2015. – С.7.

⁸¹ Повесть временных лет. – С.68.

преподобний двічі бував на Святій Горі»⁸². Водночас якщо на момент перебування Антонія на Афоні тут уже існував руський монастир (а акт від 1016 р. не залишає у цьому сумнівів), то з цього випливає, що своє основне чернече навчання він усе ж таки проходив під началом не грецьких, а руських святогірських старців (причиною міг бути й мовний бар'єр, до речі, характерний для слов'янського афонського чернецтва донині).

Про те, що Антоній Печерський на Афоні приймав постриг від руського, а не від грецького ігумена, можуть свідчити і слова останнього, звернені до ченця перед поверненням того на Батьківщину: «Іди в Русь знову, і хай буде на тобі благословення Святої Гори, бо од тебе мнозі черньци мають стати»⁸³. Отже Антоній не з власної волі залишив Афон, але за наполяганням обізнаного зі станом чернецтва в Русі ігумена, котрий глибоко переживав за його долю⁸⁴. На підставі цього можемо припустити, що й сам він був руського роду (якби ігумен був греком, то навряд чи він турбувався б про чужу йому країну більше, ніж про своє братство, вимагаючи від здібного учня покинути монастир та повернутися додому). І якщо під актом від 1016 р. стоїть підпис руського святогірського ігумена Герасима⁸⁵, а в акті від 1048 р. згадується ксилургійський ігумен Іоанникій⁸⁶, то можемо припустити, що хтось із них і був тим старцем, який постриг і відправив Антонія на Батьківщину. А якщо спиратися на кассіанівську редакцію «Киево-Печерського патерика», де йдеться про дві подорожі Антонія на Афон, то можна вважати, що обидва ці ігумени – Герасим та Іоанникій – у різний час двічі відправляли його в Русь.

«Материнський» храм усієї Русі

Соборний храм руської афонської Успенсько-Богородичної обителі Ксилургу від свого заснування присвячений Успінню Богородиці. Як відомо, і закладений преподобним Антонієм після повернення з Афону Києво-Печерський монастир та його соборний храм також символічно були посвячені Успінню Божої Матері⁸⁷. Можна припустити, що це стало символічною проекцією першообразу – руської святогірської Успенської обителі та її соборного храму на Афоні. Таким чином, Антоній намагався перенести ідею сакралізації простору й на новонавернену київську землю, створити, так би мовити, «руську ікону» святого Афону як «уділу Божої Матері» в Русі. Тому не випадково саме Києво-Печерський монастир ще на світанку

⁸² *Макарий (Макиєнко)*. Русский монастырь на Афоне как фактор духовно-мистического влияния на Русь // Афонское наследие. – Вып. 1/2. – С. 18.

⁸³ Повесть временных лет. – С. 68.

⁸⁴ Києво-Печерський патерик / Вступ. текст, прим. Д.Абрамович. – К., 1931. – С. 16–17.

⁸⁵ *Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., Papachryssanthou D.* Actes de Lavra. – P. 151–155.

⁸⁶ АРПМА. – Оп. 16. – Д. 3. – Ед. хр. А000400. – Л. 1–6.

⁸⁷ *Порфирий (Успенский)*. Указатель актов, хранящихся в обителях Святой Горы Афонской. – Санкт-Петербург, 1847. – С. 142; *Макарий (Макиєнко)*. Русский монастырь на Афоне как фактор духовно-мистического влияния на Русь. – С. 19–20; *Алексий (Корсаков)*. Русь и Афон: Преподобный Антоний Киево-Печерский – основатель афонского подвижничества на Руси. – С. 34–44.

його становлення почали називати «трегім уділом Богоматері» та «руським Афоном». Як писав із цього приводу богослов протоіерей Лев Лебедев, «згідно з православним ученням, образ за допомогою своєї символічної подоби першообразу стає власником тих само благодатних енергій, що й першообраз, таємничо, але реально містить у собі присутність першообразу. Це стосується й образу архітектурного. У ньому можуть також діяти енергії першообразного... Розвиток і втілення цієї уяви у зримих архітектурних образах та назвах різних місць – може бути, найбільш вражаюча особливість церковно-богословської й народної свідомості Русі»⁸⁸.

Не випадково в «Киево-Печерському патерику», наслідуючи афонську традицію, у контексті будівництва в Києві лаврського Успенського собору відзначається передача Печерської обителі та столярного міста під безпосередній патронат Божої Матері. «Хощу церковъ възградити Себѣ въ Руси, въ Києве... Прииду же и Сама видѣте церкви и въ ней хощу жити»⁸⁹, – передає руський літописець слова Богородиці, котра явилася зодчим головного лаврського храму. Завдяки такому посвяченню Божій Матері, уважає В.Ричка, столиця Русі сприймалася середньовічною суспільною свідомістю як богообраний і богохранимий град – дім Богородиці, як сакральний символ та серце Русі, забезпечуючи тим самим і духовну її єдність⁹⁰.

Таким чином, саме руський афонський Успенський монастир Ксилургу, найімовірніше, був тим «першообразним» центром сакралізації киеворуської землі, наслідуючи який, через духовну єдність і спорідненість із ним, на київських горах було створено «образ», «ікону» Святої Гори – Успенську Києво-Печерську лавру. Окрім того, у подальшому головний храм руської обителі на Афоні, вірогідно, послужив зразком для багатьох Успенських соборів, зокрема у Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі-Волинському, Володимирі (на Клязьмі) та ін.

Отже саме руське святогірське чернецтво стало сполучною ланкою, яка поєднала охрещену Русь та Афон. Під впливом Антонія Печерського відбулося становлення Києво-Печерського монастиря – «розсадника» афонської спадщини, чернецтва, книжності. Від того часу Афон і його духовні традиції впродовж багатьох століть відігравали винятково важливу роль у розвитку духовності та культури українського народу, у формуванні містико-аскетичного образу східного християнства. Вирішальну роль у цьому відіграв святогірський Богородичний монастир, що дав Русі преподобного Антонія Печерського й багатьох інших подвижників.

⁸⁸ *Лебедев Л.* Богословие земли русской как образа Обетованной земли Царства Небесного // Тысячелетие Крещения Руси: Междунар. церк.-науч. конф. «Богословие и духовность». – Москва, 1989. – С.140–175.

⁸⁹ Киево-Печерський патерик. – С.6.

⁹⁰ *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – С.140.

REFERENCES

1. Artamonov, Y. (2001). K istorii Zhitiya Antoniya Pecherskogo. *Srednevekovaya Rus'*, (3). Moskva. [in Russian].
2. Bibikov, M. (2017). Russkiye monastyri na Afone i v Svyatoy zemle v svete novykh i maloizvestnykh istochnikov. *Rus' – Svyataya Gora Afon: tysyacha let dukhovnogo i kul'turnogo yedinstva. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya v ramkakh yubileynykh torzhestv, priurochennykh k prazdnovaniyu 1000-letiya prisutstviya russkikh monakhov na Svyatoy Gore Afon*. Moskva. [in Russian].
3. Kuzenkov, P. (2017). Svyataya Gora Afon v russko-vizantiyskikh otnosheniyakh IX–XV vv. *Rus' – Svyataya Gora Afon: tysyacha let dukhovnogo i kul'turnogo yedinstva. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya v ramkakh yubileynykh torzhestv, priurochennykh k prazdnovaniyu 1000-letiya prisutstviya russkikh monakhov na Svyatoy Gore Afon*. Moskva. [in Russian].
4. Lemerle, P., Guillou, A., Svoronos, N., & Papachryssanthou, D. (1970). Actes de Lavra. *Archives de l'Athos*. (5). Paris. [in France].
5. Makariy Makiyenko, iyerom. (2015). Russkiy monastyr' na Afone kak faktor dukhovno-misticheskogo vliyaniya na Rus'. *Afonskoye naslediyе: nauchnyy al'manakh*, 1–2. Kiev; Chernigov. [in Russian].
6. Moshin, V. (2002). Russkiye na Afone i russko-vizantiyskiye otnosheniya v XI–XII vv. *Iz istorii russkoy kul'tury*. II. 1. Moskva. [in Russian].
7. Parfeniy, Ageyev (2008). Skazaniye o stranstvii i puteshestvii po Rossii, Moldavii, Turtsii i Svyatoy zemle. 1. Moskva. [in Russian].
8. Rychka, V. (2005). Kyiv – druhyi Yerusalym (z istorii politychnoi dumky ta ideologii seredn'ovichnoi Rusi). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Rozov, N. (1963). Sinodal'nyy spisok sochineniy Ilariona – russkogo pisatelya XI v. *Slavia, časopis proslavanskou filologii*. (XXXII). Praha. [in Russian].
10. Shumylo, S. (2017). Pershyi davn'orus'kyi monastyr na Afoni ta yoho zviazky z Kyivs'koiu Rusiu: 1000 rokiv. *The Athonite Heritage: the scientific anthology*, (5-6). Kyiv; Chernihiv. [in Ukrainian].
11. Shumylo, S. (2013). Uivlennia pro Kyiv yak “druhyi Yerusalym” v tserkovno-suspil'ni dumtsi Rusi-Ukrainy. *Iz Kyieva po vsii Rusi. Zbirnyk materialiv III vseukrains'koi naukovoї konferentsii, prysviachenoi 1025-littiu Khreshchennia Kyivs'koi Rusi, 25 lystopada 2013*. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Takhiaos, A. (2016). Nachalo dukhovnykh svyazey Rusi s Afonom: tysyacha let. *The Athonite Heritage: the scientific anthology*, (3-4). Kyiv; Chernihiv. [in Russian].
13. Tolochko, A. (2009). Klim Smolyatich posle nizverzheniya iz mitoropolii. *Khoroshiye dni. Pamyati Aleksandra Stepanovicha Khorosheva*. Novgorod; St.-Peterburg; Moskva. [in Russian].
14. Thomson, F. (1995). Saint Anthony of Kiev – the Facts and the Fiction. *Byzantinoslavica*. 56. [in English].
15. Zhylenko, I. (comps.). (2015). Antonii Pechers'kyi: Dzherela i materialy. Kyiv. [in Ukrainian].

SERHII SHUMYLO

Editor-in-Chief of the Anthology "The Athonite Heritage",
 Director of International Institute of the Athonite Legacy
 (Kyiv, Ukraine), institute@afon.org.ua

RUTHENIAN DORMITION LAVRA ON ATHOS AND ANTONII OF THE CAVES

The birth of monasticism in Rus' occurred under the direct influence of the monasteries of Mount Athos. Shortly after the Baptism of Rus' on Mount Athos, an

ancient monastery in honor of the Dormition of the Mother of God, known as the Ksilurga, became a blacksmith for monasticism in Rus' and the center of Orthodox books, culture and enlightenment. Act of 1016 that was found in the archives of the Great Lavra testifies that at this time an ancient monastery already existed on Mount Athos, its rector was Herasym the abbot. The most abundant abode was acquired during the reign of Yaroslav the Wise the Kyiv Prince. This can be seen from the documents of 1030, 1048 and 1070 that have been preserved in the archives of the Panteleimon Monastery on Mount Athos. There is still no glorious information about the monastic vows of St. Antonii of the Caves on Mount Athos who was the founder of the Kyiv-Pechersk Lavra. At the same time, the study of the history of the Athos monastery Ksilurga gives reason to believe that it happened in this monastery that was "the father of ancient monasticism". That is why this monastery can rightly be considered "maternal abode" for monasticism of Rus'. Like the Kyiv-Pechersk Lavra, the Ksilourgou Monastery was dedicated to the Dormition of the Most Holy Mother of God, which also indicates a certain connection between these ancient monasteries. Under their influence, the tradition to devote central churches to the Dormition of the Most Holy Mother of God gradually spread throughout Rus'. In the act of 1048, Constantine IX Monomachos the Byzantine emperor called the Ruthenian Athos Monastery Ksilurga the "Tsar Lavra", having secured corresponding privileges for it. Documents of 12th clearly testify that natives of Rus' lived in this monastery. In particular, in the description of the property of the monastery Ksilurga of 1142, 49 "Ruthenian books" were mentioned, while the Greek books do not mention there. This indicates not only the nationality of the inhabitants of the monastery, but also one of their possible lessons – rewriting books.

Keywords: Athos, Ksilurga, Antonii of the Caves, Rus', Kyiv, monasticism, monastery.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 р. – ЧОМУ УГОДА ТАК І НЕ СТАЛА УНІЄЮ? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення)

Досліджуються перспективи, що їх відкривала Гадяцька угода 1658 р. для Речі Посполитої та Війська Запорозького у царині військової співпраці, політичного й соціального розвитку, сфері міжконфесійних відносин, а також проблеми, котрі потрібно було вирішити у процесі впровадження домовленостей у практичну площину. Стверджується, що акт 1658 р. постав з усвідомлення важливості примирення ворогуючих сторін та повернення козацької України до складу оновленої Речі Посполитої, попри всі ті негативні наслідки, що їх можна було очікувати в перебігу реалізації проекту. Причини ж актуалізації ідеї замирення саме наприкінці 1650-х рр. крилися як у несприятливих для Речі Посполитої та козацької України зовнішньополітичних умовах, так і в тих викликах, що сформувалися всередині цих державних утворень. У сфері зовнішньої політики для Варшави передовсім йшлося про необхідність переломити на свою користь невдалий розвиток війн із Московським царством і Шведським королівством. Для Чигиринна на зовнішньополітичній арені найбільш актуальним було завдання забезпечення протидії агресивному тиску Москви. У контексті ж внутрішньополітичних справ Речі Посполитої спілка з козаками видавалася вельми перспективною у сенсі зміцнення позицій короля та й загалом державної влади. Для українського керівництва було важливо впорядкувати соціальні відносини, оскільки уряд царя Олексія Михайловича активно використовував карту суперечностей у Гетьманщині з метою тиску на адміністрацію й обмеження автономії козацької України. Зважаючи на гостру зацікавленість в укладенні угоди, сторони продемонстрували значний потенціал компромісних можливостей у ході її узгодження та підписання. Включені до документа положення стали найбільшими поступками правлячої еліти Речі Посполитої в політичному, соціальному, міжконфесійному, духовно-освітньому планах за всю історію розвитку взаємин із козацькою Україною. Аналогічно й повернення Гетьманщини до «тіла» Речі Посполитої, обіцянки реституції майнових прав коронної шляхти на українських землях виглядало як відхід від намірів добитися суб'єктності Війська Запорозького. Утім перспектива впровадження в політичне життя оновленої Речі Посполитої Князівства Руського мала нівелювати наявні політичні втрати козацтва як де-факто єдиної політичної еліти України та створити необхідні умови для інтеграції в межах єдиного державного організму інтересів шляхти і козаків. Компромісні рішення, на які сторонам довелося піти у часи налагодження мирного процесу, уможливили підписання угоди, проте тиск її противників, як в Україні, так і в Польщі й Литві, провокував сторони до спроб переглянути невідгідні умови на етапі ратифікації документа на сеймі, а в майбутньому наражав її творців на критику щодо нібито нехтування ними принциповими соціополітичними потребами власних соціумів. Українські негативні наслідки для впровадження у життя перспективного політичного проекту мали й аспекти соціального егоїзму, що проявились у небажанні еліти Корони Польської та Великого князівства Литовського поступатися козакам

частиною свого монопольного права в політичній і соціальній сферах, а також прагненні наблизитися до гетьмана І.Виговського старшини забезпечити собі максимальний соціальний аванс та отримати якомога більші матеріальні вигоди, навіть незважаючи на негативну реакцію широкого козацького загалу.

Ключові слова: Гадяцький договір, польсько-литовсько-українська унія, Річ Посполита, Князівство Руське, Військо Запорозьке, Гетьманщина..

Велике, як відомо, бачиться здалеку – як у сенсі просторового віддалення, якщо йдеться про споглядання певного фізичного об'єкта, так і часового відсторонення від предмета дослідження, коли маємо справу з подіями історичними. Нещодавня конференція українських та польських істориків на тему Гадяцької угоди 1658 р., зорганізована центром східноєвропейських досліджень Варшавського університету і проведена в Гадячі саме в день 360-річчя підписання документа – 16 вересня 2018 р. – мала вельми промовисту назву: «Великий проект»¹. Можливо, не так патетично, але також доволі позитивно – як про рішучу спробу закінчити збройне протистояння України й Польщі, започаткувавши натомість міцну та взаємовигідну співпрацю, учинену наприкінці 1650-х рр., згадували про Гадяч керівники Січневого повстання, намагаючись ідеєю триєдиної польсько-литовсько-руської федерації мобілізувати до своїх лав супротивників влади російського імператора над Польщею, Литвою й Україною, наголошуючи в маніфесті від 22 січня 1863 р.: «Наш старий меч виїнято, святий прапор Орла, Погоні й Архангела [Михайла] розгорнуто»². А ще раніше, на початку XVIII ст., коли оточення гетьмана Івана Мазепи всерйоз розмірковувало над способами захисту автономії козацької України від навального наступу царя Петра I, особливо у час Великої Північної війни, згідно з інформацією Пилипа Орлика, на таємних нарадах у Києві вища козацька старшина також ознайомлювалася саме зі змістом «Гадяцьких пактів» 1658 р., що їх відшукав у бібліотеці Печерського монастиря миргородський полковник Данило Апостол³. У 1708 р., тобто рівно півстоліття по Гадячу, І.Мазепа вже у царині реальної політики спробував реанімувати унію, уклавши угоду про військово-політичний альянс із союзником шведського короля Карла X – Станіславом Лещинським⁴. При цьому, згідно зі свідченнями Д.Апостола, після укладання угоди з королем Станіславом гетьман зачитував козацькій старшині королівські «Привілеї», за якими козацька Україна мала вступити у союз із Польщею та Литвою на засадах, подібних до Гадяцького договору⁵.

¹ Див.: Wielki projekt: 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658–2018: Absrakty. – Warszawa, 2018.

² Цит. за: *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.330.

³ «Часто собиралися до обозного енерального Ломковского, а наипаче повседневно до полковника миргородского, у которого и о способах обороны своей совітовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковник миргородскій с библиотеки Печерской взял был» (див.: Лист Пилипа Орлика до київського митрополита Стефана Яворського (1721 р.) // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-ге доп. вид. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.410).

⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.254–257.

⁵ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С.156. Щоправда, залишилися незрозумілим, чи оці «Привілеї» впливали безпосередньо з тексту укладеної угоди, чи

Та, власне, і за якихось десять років по Гадячу, у квітні 1668 р., гетьман Петро Дорошенко в листі до великого коронного гетьмана Яна Собеського називав ту подію не інакше, як «Гадяцькою *правдивою* (курсив мій – В.Г.) комісією»⁶. І вже, так би мовити, за зовсім свіжою пам'яттю, лише через два роки по підписанню Гадяцької угоди, у жовтні 1660-го, коли на перемовинах під Чудновом уряд Юрія Хмельницького домовлявся про умови повернення Війська Запорозького під владу короля та до складу Речі Посполитої, гетьманські послы наполягали на тому, аби було збережено чинність Гадяцької угоди, котра, як вони наголошували, «давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права». При цьому, що цікаво, послы зауважували, щоб угода «також у цілості й у кожній деталі залишалася непорушною»⁷.

Здійснивши таку (хоч і доволі неповну, проте вельми промовисту) ретроспекцію позитивних відгуків представників української й польської еліти про Гадяцьку угоду 1658 р.⁸, важко стримати подив із приводу питання, котре напрошується саме по собі: а чому, власне, такий шанований у пізніші часи акт 1658 р. так і не став повноцінною й реальною унією в умовах кінця 1650-х рр.?

Для того, щоб спробувати відповісти на це питання, вочевидь необхідно змодельювати той баланс більш та менш очевидних переваг, що їх забезпечувала угода; питань, над якими варто було працювати, аби не допустити до кризи у процесі її впровадження у життя; та, власне, проблем, котрі вже на момент укладення договору являли собою серйозну перепону на шляху втілення унійних умов.

Але перш ніж перейти до аналізу історичних умов і передумов появи та реалізації Гадяцької угоди 1658 р., слід бодай побіжно представити загалом вельми багату історіографію проблеми, яка насправді варта окремого спеціального дослідження. Власне, у гуманітаристиці вже існує ряд класичних нарисів – давніших, авторства С.Наріжного та А.Б.Перналя⁹, і новітніх, що вийшли з-під пера С.Плохія й К.Бобятинського¹⁰. Ґрунтовність цих праць

вони з'явилися внаслідок домовленостей гетьмана й короля, або ж загалом були елементом пропаґандистської війни з Москвою?

⁶ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. – Vol.1. – Pars 1. – Kraków, 1881. – P.362.

⁷ Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. A.Hnilko. – Warszawa, 1922. – S.93–94.

⁸ Докл. див.: Чухліб Т. Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2008. – №3; Його ж. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008; Горобець В. Гадяч після Гадяча: Ідея українсько-польсько-литовської унії в політичних проектах і практиках Гетьманату (кінець 50-х років XVII ст. – XVIII ст.) (у друку).

⁹ Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т.Масарику. – Т.2. – Прага, 1930; Pernal A.B. The Union of Hadiach (1658) in the Light of Modern Polish Historiography // Millennium of Christianity in Ukraine, 988–1988. – Winnipeg, 1989. – P.177–192.

¹⁰ Плохій С. Гадяч 1658: творення міту // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С.281–305; Його ж. Гадяч 1658: творення міфу // Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого

звільняє від нагальної потреби детального аналізу здобутків істориків у царині дослідження проблеми Гадяцької угоди 1658 р. Отож при огляді багатой історіографічної спадщини зупинимося лише на визначальних тенденціях у її висвітленні.

Як зауважив С.Плохій, творення історіографічного образу Гадяча (у трактуванні дослідника – «гадяцького міфу», що за своєю суттю був «контр-міфом до переяславської легенди»¹¹) започаткував ще наприкінці XVII ст. С.Твардовський, видавши 1681 р. свою відому римовану хроніку. Автор, котрий у своїй праці спирався на текст Гадяцької угоди, підписаної 16 вересня 1658 р. (ігноруючи її ратифікований вальним сеймом у травні 1659 р. варіант), створював вельми позитивний образ цієї історичної події. Мало того, що він сприймав як доконаний факт створення «третьої Речі Посполитої» – ще й демонстрував тверде переконання в тому, що цей акт творення «козацької Речі Посполитої» став реалізацією прогнозу, нібито зробленого королем Стефаном Баторієм стосовно того, що «з тих лотрів козаків» має постати вільна Річ Посполита¹².

Така інтерпретація, безперечно, мала всі шанси органічно ввійти в історичний наратив, адже у трактуванні козацьких літописців саме король Стефан виступав у ролі батька «традиційних» прав і вольностей козаків, відстоювання яких значною мірою й формувало порядок денної козацької політики в Речі Посполитій та, власне, легітимізувало козацькі претензії на права «політичного народу». Так воно і сталося. Зокрема, у літопису Самійла Величка зустрічаємо загально позитивну оцінку Гадяча (при цьому автор увагу акцентував на варіанті, узгодженому в Гадячі, а не на ратифікованому у Варшаві), яка, що цікаво, співіснувала з вельми негативною характеристикою «батька» гадяцького процесу – гетьмана Івана Виговського. Останній, за словами С.Величка, «перекинувшись» до поляків, навів на Україну «велике лихо, розрух, кровопролиття і крайній розор»¹³.

Так само й у праці Григорія Грабянки чимало уваги приділялося розповіді про гадяцький процес і його головного творця – гетьмана І.Виговського. Проте важко не помітити очевидне «розщеплення» авторської оцінки самої угоди та дій, що уможливили її появу. Так, Г.Грабянка, зупиняючись на перипетіях ратифікації її на вальному сеймі у Варшаві у травні 1659 р., зауважував, що на ньому «третья Речь Посполитая новоустроена была», а детально переказуючи зміст «Пунктов пактов з козаками» характеризував їх (що видається особливо промовистим) корисними для них: «Виговский [...] казал пред всім войском тіе полезние козацкой стороне [...] новоприисяжение

і сучасність: Збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4–5, 16–17 вересня 2008 року). – Полтава, 2009. – С.5–22; *Бобятинський К.* Гадяцька унія в польській історіографії // Гадяцька унія 1658 року. – С.306–349; *Його ж.* Гадяцька унія в польській історіографії // Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність... – Полтава, 2009. – С.48–77.

¹¹ *Плохій С.* Гадяч 1658: творення міту. – С.282.

¹² *Twardowski S.* Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwa, potom Szwedami i z Wiegry przez lat dwanascie. – Kalisz, 1681. – S.262–265.

¹³ *Величко С.* Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.217.

пакта читати». При цьому літописець, вочевидь, бажаючи розширити позитивну оцінку Гадяча, додав до свого опису угоди такі «деталі», які не були почерпнуті з джерел, а ґрунтувалися винятково на схильності козацької еліти побачити в ній навіть те, чого там не було, але що було б вельми бажаним. Водночас автор не шкодував дошкульних слів на адресу, як він уважав, «легкомісного» (називав його також «супостат» та «явній ізмінник») українського гетьмана, котрий надто покладався на угоду з королем¹⁴.

І в контексті такого дуалізму оціночних суджень важко заперечити тезу Ю.Мицика стосовно того, що така амбівалентність оцінки літописцем Гадяча промовисто віддзеркалювала розбалансованість ціннісних орієнтирів тогочасної козацької еліти. Старшина, «просякнута елементами політичної культури, винесеними з річпосполитського соціуму, й відчуваючи цивілізаційну чужість московського зверхника [...] шкодувала за втраченими можливостями оформити широку автономію Гетьманщини в цивілізаційно “своєму” соціумі. Однак при цьому чулася неспроможною зупинити маховик поглинання Козацької держави [...] північним сусідом»¹⁵. З іншого боку (і тут уже слід погодитись із висловленою С.Плохійем думкою), перед Г.Грабянкою стояло вельми непросте завдання подати Гадяцьку угоду таким чином, аби захистити її від звинувачень у нелояльності до царя чи зраді інтересів православної церкви¹⁶.

Опредметнена в козацьких літописах початку XVIII ст. амбівалентність в оцінюванні історичного місця Гадяцької угоди в розвитку української ранньомодерної державності, зазнавши певних модифікацій у пізніших історичних наративах – «Короткому опису Малоросії» («Краткое описание Малороссии»), «Короткому літопису Малоросії» («Краткая летопись Малой России»), «Історії русів» – зберегла свою актуальність і в наступні етапи розвитку вітчизняної та зарубіжної історіографії. Зокрема під впливом поширених на той час суспільно-політичних настроїв було значно демонізовано в порівнянні з тезами Г.Грабянки роль «підступів» польської сторони при підписанні Гадяцької угоди, зауважено її «дволикість» та, водночас, проігноровано популярне в попередні часи твердження про угоду як союз «вільних із вільними та рівних із рівними»¹⁷.

Уже в наступну епоху, на етапі становлення академічної історичної науки, у тогочасній літературі Гадяцька угода препарувалася не стільки з погляду «цивілізаційної розбалансованості» між перспективами, що їх відкривали орієнтації на Москву та Варшаву, скільки принциповими були дискусії «народників» і «державників» із приводу тих можливостей, що їх відкривала чи, навпаки, закривала угода 1658 р. Так, М.Костомаров, В.Вовк-Карачевський, М.Грушевський, даючи оцінку Гадячу, передовсім брали до уваги соціально-економічний блок, зокрема вплив на становище «народних мас». Зрозуміло, що за такого підходу задекларований в угоді намір щодо

¹⁴ Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С.158, 160–164, 170.

¹⁵ Мицик Ю. Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців // Гадяцька унія 1658 року. – С.274.

¹⁶ Плохій С. Гадяч 1658: творення міту. – С.291.

¹⁷ Докл. див.: Плохій С. Гадяч 1658: творення міту. – С.295.

реституції шляхетського землеволодіння на теренах козацької України сприймався різко негативно. Як і сам документ загалом. Так, наприклад, В.Вовк-Карачевський наголошував на тому, що угода, «здавалося б, була дуже і дуже вигідною [...] нічого в ній, здавалося б, не було забуто, все домовлено», а втім «чогось [...] таки не вистачало, щось таки було забуто, а по-забуто [...] було про головне – народ». Угода, на думку дослідника, була дуже вигідною козацькій старшині, але про «народ» у ній – «ні слова»¹⁸. М.Грушевський також розглядав Гадяцьку угоду як невдачу, яка й погіршувала становище «народних мас», і обмежувала козацьку державність. До того ж фахівець акцентував увагу на втрати під час ратифікації у сеймі, коли, за його образним висловлюванням, виривали «з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода». При цьому, що цікаво, М.Грушевський, включаючись у продовження започаткованого ще козацькими літописцями дискусійного тренду про «гарну» угоду та «поганого» гетьмана, у своїй полеміці з В.-Я.Рудавським, котрий безкомпромісно стверджував, нібито тепер, начебто, усім відомо, що «Виговський тим договором хотів тільки здобути королівську ласку, щоб потім утекти з величезними скарбами, зібраними ще Хмельницьким», переконував якраз у зворотному: «Ідея об'єднання українських земель і їх політичної окремішності настільки тісно сплітається з усією діяльністю Виговського в часах Хмельницького і по його смерті, що цьому трудно повірити. Він нелегко зносив ті уступки з цих постулатів, котрі вилетіла від нього Польща, користаючи з його важкого становища»¹⁹.

Попередник М.Грушевського в дослідженні угоди 1658 р., його учень у 1902–1903 рр. М.Стадник, оцінюючи (до слова, за дорученням самого ж наставника²⁰) Гадяч, загалом назвав його однією з найтемніших сторінок української політичної думки²¹. Натомість інший учень М.Грушевського – В.Гарасимчук, котрий належав уже до державницької школи, трактував Гадяч як значне досягнення. При цьому, утім, зауважував, що І.Виговського до Гадяча підштовхували «нездолимі обставини», а реалізована гетьманом політична комбінація була радше способом, аніж метою. Відповідно, Гадяцька угода, на думку В.Гарасимчука, була таким собі перехідним етапом на шляху до повної незалежності²². Аналогічні підходи знаходимо й у праці вже згаданого С.Наріжного, котрий, до того ж, намагався оборонити І.Виговського від закидів щодо його таємної служби цареві²³. Так само

¹⁸ *Волк-Карачевский В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К., 1899. – С.37–38.

¹⁹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.10 – К., 1998. – С.371.

²⁰ *Тельвак В., Педич В.* Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект // Проблеми гуманітарних наук: Серія «Історія». – Вип.36. – Дрогобич, 2015. – С.27.

²¹ *Стадник М.* Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства у Києві. – 1910. – №7. – С.65–85; 1911. – №8. – С.5–39.

²² *Гарасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. – Л., 1909 (окр. відбиток з: Записки НТШ, т.87-89).

²³ *Наріжний С.* Московська служба Івана Виговського // Записки НТШ. – Т.149. – Л., 1928; *Його ж.* Гетьманство Івана Виговського // Науковий збірник Українського високого

вельми прихильне ставлення як до гетьмана, як і до його політичного дітища – Гадяцької угоди, демонстрував інший відомий представник державницької школи в українській історіографії – Д.Дорошенко. У його синтетичній праці з історії України то тут, то там надibuємо позитивні згадки про І.Виговського як «найближчого співробітника і найдовірнішої особи великого гетьмана», тобто Богдана Хмельницького. На сторінках, присвячених Гадячу, Д.Дорошенко писав про «знаменитий трактат про унію України з Польщею та Литвою», «гарні постанови Гадяцького трактату», «великий триумф» при святкуванні «початку нової ери в житті народів Сходу Європи» тощо. Відповідно, головну причину краху «Гадяцької унії» він убачав у тому, що «за плечима (Виговського – В.Г.) кувалася зрада», а також те, що мало кого спокушували забезпечені угодою 1658 р. права й вольності, «коли за них треба було проливати стільки крові»²⁴.

Цікаво, що інший визначний представник державницької школи, власне один з її засновників – В.Липинський, позитивно ставлячись до І.Виговського загалом, водночас висловлював неабиякий скепсис із приводу головного його політичного діяння, розглядаючи Гадяцьку угоду як таку, що звела нанівець попередні досягнення в розбудові козацької державності, призвела до втрати незалежності та до реанімування в Україні знищених козацькою революцією шляхетських порядків. Зокрема він стверджував, що «з великих державницьких планів Хмельницького, так виразно наголошених ще в Корсунському договорі Виговського зі Швецією, наразі залишилась лише сама ідея: Великого князівства Руського, Гадяцьким трактатом визнана і закріплена», проте вже не як самостійного державного утворення, а тільки як автономної частини у складі Речі Посполитої, до того ж обмеженої територіально трьома воеводствами²⁵.

Пробудження інтересу до проблематики Гадяцької угоди, що стало реальністю за часів незалежності України, відбувалося на засадах, вироблених представниками державницької школи, та, зрозуміло, через відкидання стереотипів радянського періоду на кшталт «Виговський – зрадник українського народу». При цьому С.Плохій стверджує, що у сучасній українській історіографії й надалі простежується змагання течій, генетично пов'язаних із різними оцінками Гадяча, що їх запропонували свого часу Д.Дорошенко та В.Липинський²⁶. Утім, на мою думку, не втратили свого впливу й концепції М.Грушевського, зокрема його підходи до критики закладених в угоді соціально-економічних параметрів, як і перспектив здобуття козацькою Україною незалежності.

Найбільш промовисто існуючу дихотомію можна проілюструвати на прикладі аналізу поглядів сучасних дослідників ранньомодерної доби – Н.Яковенко та В.Смолія і В.Степанкова, котрі не лише відстоюють

педагогічного інституту в Празі. – Т.1. – Прага, 1929; Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т.Масаріку. – Т.2. – Прага, 1930.

²⁴ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Л., 1991. – С.285–295.

²⁵ *Lipiński W.* Z dziejów Ukrainy. – Kijów; Kraków, 1912. – S.596–598.

²⁶ *Плохій С.* Гадяч 1658: творення міфу. – С.285.

принципово відмінні підходи у висвітленні гадяцьких сюжетів, а й уособлюють різні історичні школи з дослідження визвольних змагань козацтва середини XVII ст. Зокрема Н.Яковенко, розвиваючи тези Д.Дорошенка, розглядає Гадяцьку угоду як «спробу повернутися у звичний світ», як «яскраву пам'ятку тогочасної політико-правової думки», реалізація котрої надавала шанс на оновлення Речі Посполитої «через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого». Авторка роздає щедрі компліменти на адресу «імпазантного» оточення гетьмана І.Виговського («досвідченого в політиці мужа»), в якому «серед багатой на масштабні особистості» виділяє як «найяскравішу» постать Юрія Немирича²⁷, котрий, власне, і був ініціатором тих положень, що так вигідно відрізняли Гадяч від решти українсько-польських чи козацько-шляхетських договорів. При цьому Н.Яковенко чітко розрізняє Гадяцьку угоду, що була узгоджена у вересні 1658 р. під Гадячем, та варіант, ратифікований у травні наступного року на вальному сеймі. Урізання там первісного тексту угоди дослідниця метафорично класифікує як рубання сука, «на якому повисла й без того тонка нитка мирного порозуміння». А після ухвалення сеймом поправок, на думку Н.Яковенко, Гадяцька угода перетворювалася на змодифікований варіант Зборівського договору 1649 р., позбавивши І.Виговського підтримки навіть серед своїх однодумців²⁸. Принципово з інших позицій характеризують політику гетьмана В.Смолій і В.Степанков, розвиваючи, можливо, не стільки концепції В.Липинського, скільки пізнього М.Грушевського. Уже сам прихід І.Виговського до влади дослідники трактують як «державний переворот», у результаті якого було усунуто законного «спадкоємця булави» (тобто Юрія Хмельницького)²⁹. Нового реґіментаря автори характеризують як діяча, котрий, «не будучи противником незалежності й соборності України, все ж у душі залишався автономістом і прихильно ставився до цієї ідеї», а у царині соціально-економічної політики «поділяв погляди поміркованого угруповання старшини, соціальним ідеалом якого були соціально-економічні відносини, що панували в Польщі, тому, як і воно, марив ідеєю повернення до них»³⁰. Укладений гетьманом Гадяцький договір названо таким, що «зводив нанівець державний суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад, адміністративно-територіальний устрій і судову систему; унеможлилював досягнення незалежності й соборності [...] ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків». Загалом же умови угоди «становили великий крок назад, як порівняти їх зі змістом Переяславсько-Московського договору»³¹.

Звичайно ж, інтерес сучасної історіографії до проблематики Гадяча не обмежується лише оціночними дискусіями. Розширення предметного поля

²⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге, перероб. і розшир. – К., 2005. – С.373–374.

²⁸ Там само. – С.375.

²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.215–216.

³⁰ Там само. – С.217.

³¹ Там само. – С.229.

досліджень вельми переконливо засвідчила публікація в 2008 р. збірника наукових статей, автори якого – а це провідні дослідники з України, Польщі, Канади, США, Росії – здійснили текстологічний аналіз угоди³², розглянули міжнародні аспекти її укладення³³, ставлення різних соціальних та етнорелігійних груп³⁴, вплив гадяцьких ідей на політичну культуру й інтелектуальну традицію³⁵, спроби реанімувати положення Гадяча в політичних концепціях пізніших часів³⁶ тощо. Тематично ширшу палітру думок представлено в публікації результатів організованої інститутом історії Варшавського університету та Інститутом історії Польської академії наук міжнародної наукової конференції, присвяченої 350-літтю Гадяцької унії, серед учасників якої були й фахівці з України³⁷. Тоді ж у Полтаві побачило світ присвячене гадяцькій проблематиці видання, на сторінках якого редактори спробували інтегрувати здобутки вітчизняної та зарубіжної академічної науки з надбаннями місцевих краєзнавців і фахівців-освітян³⁸.

Крім цих ювілейних видань історіографія проблеми в останні десятиліття збагатилася ще цілим рядом спеціальних розвідок і статей, що переконливо засвідчують жвавий інтерес дослідників до проблематики Гадяцької угоди 1658 р.³⁹ Щоправда при цьому звертає на себе увагу той факт, що прирощення джерельної бази фактично вже не спостерігається й насправді

³² *Тайрова-Яковлева Т.* Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. – С.31–48.

³³ *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. – С.67–80; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Там само. – С.81–108.

³⁴ *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. – С.109–127; *Кемпа Т.* Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Там само. – С.128–147; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія // Там само. – С.148–176; *Коссаржецький К.* Велике князівство Литовське і Гадяцька унія // Там само. – С.177–227.

³⁵ *Когут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. – С.228–239; *Мицик Ю.* Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців // Там само. – С.269–280; *Плохий С.* Гадяч 1658: творення міту // Там само. – С.281–305; *Бобятинський К.* Гадяцька унія в польській історіографії // Там само. – С.306–349.

³⁶ *Чухліб Т.* Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П.Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року. – С.240–268.

³⁷ Докл. див.: *Масенко В.* [Рец.] «Aby miłość zobolna krzewiwa się...» (350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. T.Chynczewskiej-Hennel, P.Krolla, M.Nagielskiego. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. – 719 s.; Гадяцька унія 1658 року: Зб. наук. пр. / Редкол. П.Сохань, В.Брехуненко та ін. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2008. – 342 с. // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.160/161. – Черкаси, 2009. – С.222–228.

³⁸ Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність... – Полтава, 2009.

³⁹ *Степанков В.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. – Вип.1. – К., 1994; *Яковлева Т.* Гадяцький договір – легенда і реальність // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Вип.1. – Москва, 1995. – С.62–78; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – №1; *Його ж.* «Це вікопомне склеювання знову в одне...»: Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. // Український історичний журнал. – 2009. – №4; *Чухліб Т.* Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст. // Там само. – 2008. – №3; *Перналь А.Б.* Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 / Пер. з пол. о. Ю.Мицик, І.Тарасенко. – К., 2013 та ін.

здебільшого маємо справу все ж зі змаганнями інтерпретацій щодо змісту події чи окремих її складових.

Але повернімось до самої історичної проблеми. Якщо спробувати вичленили ті безперечні аванси й переваги, що їх несла у собі угода 1658 р., то насамперед слід констатувати той факт, що вона зупиняла вкрай криваву та виснажливу війну, котра тривала (більш або менш інтенсивно) уже понад десять років – із весни 1648-го. Угода «вічним забуттям» покривавала «все те, що з обох боків допустив Господь Бог – полишаючи його святому маестатові як пожертву за спільні гріхи». Загальна амністія поширювалася на людей «усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку – «як у Війську Запорозькому, так і до шляхтичів, урядників і приватних осіб, пам'ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були й лишаяються при вельможних гетьманах попередніх і теперішнім. Ані королівський маестат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані жодний із приватних людей не будуть підносити ніяких претензій проти них узагалі й кожного зокрема, від найвищих до найменших»⁴⁰. Окремо наголошувалося на неприпустимості навіть нагадувань про минуле кровопролиття та, відповідно, звинувачень кого б то не було у «зраді». Саме слово «амністія» проголошувалося святим і коли хто-небудь насмілився б зірвати «те святоблिवе з'єднання публічно чи приватно, смів би комусь за посідання ворожі дії попрікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати»⁴¹.

Україн важливим було те, що завершення війни мало відбутися не через примушення козацтва до відмови від усіх його здобутків у царині творення власної держави (що було, як засвідчив досвід козацьких війн 1620–1630-х рр., апіорі контпродуктивним), а за умови більш-менш органічної інтеграції вже фактично існуючої козацької державності у значно ширший контекст оновленої Речі Посполитої. До того ж оновлення на підставі гадяцьких постулатів державного життя країни, окрім припинення війни з козацтвом і перетворення останнього зі супротивника королівської влади на численне та, що не менш важливо, недороге в утриманні вірне королеві військо, створювало важливі передумови як для завершення війни з Московською державою, так і в контексті «примушення до миру» Швеції, чії успіхи у часи «Потопу» стали можливими значною мірою саме через ослаблення Польсько-Литовської держави на східному фланзі⁴².

Так само, власне, і для гетьманського уряду мотиви замирення з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з нею важили чимало. Утім принципово важливою була не стільки військова допомога коронного й литовського війська

⁴⁰ Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. – Kraków, 2002. – S.52–53.

⁴¹ Ibid. – S.42.

⁴² Про міжнародні аспекти польсько-українського зближення кінця 1650-х рр. див.: Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...»: Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. // Український історичний журнал. – 2009. – №4.

(котрі, як знаємо, упродовж 1658–1659 рр. активно так і не включилися в бойові операції на теренах України, де лише корпус А.Потоцького брав участь у блокуванні московських сил у Києві), як опосередковані наслідки цієї співпраці. Адже для І.Виговського насправді значно більше значення мала військова допомога кримського хана, що переконливо продемонстрували перебіг полтавської кампанії 1658 р. та, особливо, результати Конотопської битви влітку наступного року. Але, як уже доводилося констатувати⁴³, після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягати через Варшаву. Укладений восени 1654 р. польсько-кримський альянс, що став прямою відповіддю на тогорічний українсько-московський союз, у цей час усе ще зберігав свою силу, і для гетьманського уряду отримати в 1658 р. допомогу від кримського хана, будучи у стані війни з королем, було неможливо. Тож немає нічого дивного в тому, що відправляючи з Павлом Тетерею до короля на початку березня 1658 р. прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, І.Виговський уже другим пунктом поставив вимогу, аби Ян II Казимир спонукав Мегмеда IV Гірея вирядити «в поле» орду вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана⁴⁴. Так само не дивно, що хан, отримавши від короля відповідний запит, негайно відправив І.Виговському військову допомогу, про що 14 травня інформував польського короля⁴⁵.

Загалом побутує думка, що для керівництва Речі Посполитої пріоритетом у гадяцькому процесі була його мілітарна складова, а політичні аванси, закріплені в тексті від 16 вересня 1658 р., служили радше платою річпосполитської еліти за військовий союз із козацтвом. І у цьому контексті важко утриматись, аби не навести слова одного з промоторів Гадяча – С.К.Беневського, виголошені на засіданні сенатської комісії 9 квітня 1659 р.:

«Угода не вічна. Козаків так багато, і вони такі потужні, що маємо радіти, якщо вони хоч на якихось умовах поєднуються з Річчю Посполитою. Дразнити їх тепер, як це ми раніше чинили, було б найбільшим безглуздом. Самі бачите, в якому стані перебуває Річ Посполита: з одного боку – швед, з іншого – москва. За таких умов сперечатися з козаками означало б позбутися їхньої допомоги, коли вони її нам із доброї волі офірують. Треба їх, навпаки, пригорнути, а потім, коли поєднуються з нами, урядники Речі Посполитої будуть у змозі повернути давній лад [...] Самоврядування Русі, як окремого князівства, також довго не триватиме. Козаки, що тепер думають про нього, вимруть, а їхні наступники вже не так палко те відстоюватимуть і поволі все повернеться до давнього стану»⁴⁶.

⁴³ Див.: *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Гадяцька унія 1658 року. – С.81–108; *Його ж.* «Це вікопомне склеювання знову в одне...»: Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. – С.48–66.

⁴⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Dział rękopisów. – №399. – S.255; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski: 1657–1660. – Ser.6. – Łwów, 1922. – Dod. XIV.

⁴⁵ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski: 1657–1660. – S.443.

⁴⁶ Ibid. – S.452–453.

Для керівництва ж Гетьманщини в умовах політичного тиску Москви та її загравань з опозиційно налаштованими до І.Виговського силами в Україні, звичайно ж, військові аспекти також важили немало, передовсім, як уже зауважувалося вище, у контексті планів залучення Кримського ханства до військово-політичного союзу з Військом Запорозьким. Утім закріплені в угоді аванси політичного характеру для козацтва були не менш важливими. А якщо говорити про тих козацьких лідерів, які, власне, й ініціювали гадяцькі постанови, то ці політичні вигоди значною мірою загалом були самодостатніми. Нагадаємо, в угоді йшлося про те, що Гетьманщина у форматі «Великого князівства Руського» (територіально його формували землі Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств) на правах автономії мала ввійти до складу оновленої Речі Посполитої як одна з трьох її федеральних частин – поряд із Короною Польською та Великим князівством Литовським. Вища законодавча влада у Великому князівстві Руському (паралельно та частіше вживалася форма «Князівство Руське») належала виборному становому парламенту – Національним зборам. Виконавчу ж владу очолював пожиттєво обраний усіма станами й затверджений королем гетьман, котрий одночасно виступав у ролі київського воеводи, першого сенатора князівства та чигиринського старости (щоправда, таке поєднання урядів і гідностей було закріплене лише персонально за І.Виговським, а не за носієм гетьманського звання як таким). Аналогічно як і у Великому князівстві Литовському запроваджувалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія (із сенаторськими титулами), інші уряди. На території князівства мала діяти власна система станового судочинства, вищою апеляційною установою для якого виступав трибунал, сформований шляхом делегування «політичним народом» Князівства Руського своїх представників та призначенням королем – своїх. Окремі судові староства мали бути сформованими в Овручі й Житомирі. Князівство Руське отримувало право проводити власну внутрішню політику, карбувати монету «однієї якості та металу і з королівською особою», організовувати автономну фінансову систему. Збройні сили мали складатися з підпорядкованих гетьманові 60-тисячного (за пізнішими таємними домовленостями І.Виговського з представниками короля та за постановою вального сейму Речі Посполитої 1659 р. – 30-тисячного) іррегулярного козацького та 10-тисячного вільнонайманого регулярного війська. Коронні або литовські війська могли вступати на територію Князівства Руського лише тимчасово, «якщо війна якась розпочнеться при границях руських», за погодженням із гетьманом і з обов'язковим попередпорядкуванням під його командування. Питання ведення зовнішньої політики, оголошення війни й підписання миру, а також виділення коштів на ведення воєнних дій проголошувалися винятковою прерогативою спільного для всієї польсько-литовсько-руської держави вального сейму. Сенаторські посади Речі Посполитої від Князівства Руського мали право посідати лише представники православної шляхти. Козацька старшина Війська Запорозького отримувала можливість нобілітації королем і вальним сеймом республіки за поданням гетьмана⁴⁷.

⁴⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.43–45.

Ведучи мову про політичний блок гадяцьких домовленостей, варто наголосити, що настільки серйозні поступки з боку керівництва Речі Посполитої Війську Запорозькому стали можливими не лише з огляду на мілітарні аспекти замирення з козацькою Україною. Для королівської партії значний інтерес представляла й політична складова процесу повернення козацької України до складу Речі Посполитої, зокрема допущення Війська Запорозького до політичного життя держави. За умов неспроможності королівської влади ефективно протистояти при вирішенні важливих державних справ шляхетській опозиції в оточенні Яна II Казимира всерйоз розглядали перспективу врівноваження опозиційних настроїв шляхетських лідерів на сеймах участю в їх діяльності козацьких представників. Надії на отримання королем від цього належних дивідендів породжували як відома роль гетьмана Б.Хмельницького у сходженні Яна Казимира на трон восени 1648 р.⁴⁸, так і сподівання на те, що виявлена королем теперішня опіка буде належним чином оцінена козацькими лідерами. Наскільки серйозними були ці сподівання королівської партії на допомогу козацтва при вирішенні важливих державних справ переконливо засвідчили події сеймової боротьби 1661–1662 рр., коли оточення Яна Казимира змагалось за впровадження в політичне життя Речі Посполитої засад «vivente rege» – закріплення за королем права ще за життя чинного монарха визначати кандидатуру спадкоємця трону, а, за великим рахунком, – перерозподілу владних повноважень між ним і сеймом⁴⁹.

Аби належним чином оцінити далекосяжність таких новацій для розвитку Речі Посполитої, слід поглянути, яким чином їх сприймала тогочасна еліта Корони Польської. Вельми промовистим у контексті оцінки виписаної в угоді 1658 р. моделі політичної інтеграції козацької України в оновлену Річ Посполиту став сенаторський виступ коронного підканцлера Богуслава Лещинського на відкритті сейму 1659 р. Сенатор (до слова, прибічник ідеї політичного порозуміння з козацтвом) переконував присутніх, що умови запропонованої унії не повертають відірвані частини Речі Посполитої до колишньої єдності, а навпаки – розривають її, закріплюють існування держави в державі, оскільки, на його переконання, у результаті такої унії постане окреме державне утворення з власною вірою, урядниками, військом, скарбом, правом і судівництвом⁵⁰.

На відміну від політичних практик Речі Посполитої, політична культура козацтва не передбачала настільки відкритих публічних дебатів.

⁴⁸ Власне коронаційний сейм відбувся у січні – лютого 1649 р. у Варшаві без участі українського гетьмана чи його представників, проте позиція Б.Хмельницького мала доленосне для Яна Казимира значення на етапі його елекції у середині листопада 1648 р., коли Львів і Замостя було оточено козацьким військом (див.: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Л., 1996. – С.85–92; також див.: *Ochmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985).

⁴⁹ *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.285–309. Ширше див.: *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977.

⁵⁰ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Dział rękopisów. – №1656. – S.539; Drozdowski M.R.* My o nas i o innych: Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659. – Białystok, 2015. – S.410.

Тож і про ставлення козацької еліти до унійного проекту можна лише здогадуватися, аналізуючи опосередковані свідчення. Певне уявлення про найбільш дражливі моменти підписаної угоди можна скласти, узявши до уваги зміст пропозицій української сторони щодо умов перегляду та доповнення текстів Гадяцького договору, які було представлено напередодні ратифікаційного сейму. Отож напередодні ратифікації угоди керівництво Війська Запорозького намагалося розширити територію Князівства Руського шляхом включення до його складу територій Волинського, Подільського, Руського воеводств. За православними шляхтичами пропонувалося не лише закріпити виняткове право посідання державних посад на землях Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств, а й передбачити почергову ротацію з представниками шляхетського загалу римо-католицького віросповідання у Волинському, Подільському, Руському воеводствах. Персонально для себе та своїх найближчих сподвижників І.Виговський намагався також посилити гетьманський провід через закріплення за реґіментарем права призначати наказного гетьмана, котрий у разі смерті великого гетьмана успадкував би всю повноту влади. Ішлося також про розширення прерогатив гетьманської влади у сфері поземельних відносин тощо⁵¹.

Як вимушену плату за далекосяжні політичні поступки Варшави козацька старшина мала всі підстави розглядати соціальний блок угоди, де найбільш болючим «компромісом» було включення положення щодо реституції на теренах козацької України майнових прав колишніх власників. Утім навіть попри очевидні втрати козацтва та старшини від цього, такі поступки не можна однозначно трактувати як гру в одні ворота, у даному випадку – на очевидну шкоду інтересам козацтва як де-факто тогочасного «політичного народу» України. Потребу в певному «термідоріанському перевороті»⁵², тобто трансформації революційного нігілізму, що у соціальній сфері проявився в руйнації значного спектру станових обмежень, відкритті соціальних шлюзів і руйнації мало не всіх соціальних інститутів, уже на кінець 1650-х рр. відчували, мабуть, чи не всі козацькі лідери, спроможні адекватно оцінювати ситуацію. Власне, уже в останні роки гетьманування Б.Хмельницького непорядкованість соціальної сфери несла серйозні потенційні небезпеки для молодого козацького державності. Утіленням цих небезпек став, зокрема, антигетьманський виступ на Запорозжжі ще взимку 1650 р., який очолив козак Домонтовської сотні Черкаського полку Яцько Худолій. Б.Хмельницький рішучими діями придушив заколот, самопроголошеного гетьмана було страчено. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І вже навесні 1657 р., під час чергового послаблення гетьманської влади, викликаного важкою хворобою Б.Хмельницького, Запорозжжя знову стало центром антигетьманських заворушень і звідти лунали погрози йти війною на гетьмана, писаря, полковників, інших «начальних людей». При цьому природа конфлікту, як видно із

⁵¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.10. – С.369–371.

⁵² Авторське бачення суті цього процесу див.: Горобець В. Чи мала шанси весна 1661 року стати «термідором» Української революції? (Етюд до соціально-політичної історії другої половини XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.1. – К., 2002.

заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних суперечностей: «Розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают»⁵³.

Ще більше ситуація загострилася з приходом до влади І.Виговського, котрий, на відміну від свого попередника, не мав притаманної Б.Хмельницькому харизми, не вмів настільки витончено маніпулювати соціальними настроями, а крім того, мав намір таки розв'язати проблему соціальної неупорядкованості Гетьманщини, яку, вочевидь, свідомо ігнорував Б.Хмельницький⁵⁴. Намагання ж нового гетьмана забезпечити собі опору у суспільстві, спираючись на підтримку насамперед привілейованих верств, неминуче поглиблювали конфлікт, що набував значно ширших масштабів як географічно, так і соціально. Тож зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків із польським королем в умовах кризових взаємин із московським царем випливала також із потреби стабілізації ситуації у країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Адже статечне «кармазинове» козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, що становили головну соціальну опору гетьманату І.Виговського, здобувши в результаті революції права повноцінного «політичного народу», давно вже бажали ними вповні скористатися, свідченням чому стали серед іншого й подані вже у січні 1654 р. прохання православної шляхти до В.Бутурліна, і зроблені у серпні 1657 р. на переговорах у Москві заяви П.Тетері щодо «зітлілих у землі» жалуваних грамот старшин на маєтності, які ними не можуть скористатися, побоюючись негативної реакції козацького загалу⁵⁵. Тим часом офіційна Москва при досягненні своїх політичних цілей в Україні, зокрема щодо обмеження автономії Гетьманщини, уже з середини 1657 р. ситуативно зробила ставку на козацькі та міщанські низи, відштовхуючи тим самим їх опонентів – козацьку старшину і шляхту – у бік Варшави⁵⁶.

Ведучи мову про соціальний блок угоди, зокрема про записане в ній респитуційне положення, варто пам'ятати, що навіть його не слід сприймати як таке, що було вигідне винятково лояльній до короля шляхті. Адже в тексті документа, наприклад, було прописано, що касації підлягають й усі «кадуки», тобто конфіскації, здійснені королівською владою як покарання за участь шляхти в козацькому повстанні чи за співпрацю зі шведським королем, і де б ті постанови про конфіскацію не знаходилися, вони вважалися скасованими та з судових книг «елімінованими»⁵⁷. А вперше цю вимогу зустрічаємо в переданих польській стороні 25 червня (за ст. ст.) 1658 р. П.Тетерею – посланцем гетьмана на переговорах із С.Беневським, котрий представляв інтереси

⁵³ Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С.25.

⁵⁴ Докл. див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9, ч.2. – К., 1997. – С.1496–1509.

⁵⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т.11. – Санкт-Петербург, 1879. – С.764–765.

⁵⁶ Докл. див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁵⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. – С.42.

короля на попередніх перемовинах у Межиріччі – пропозиціях «від гетьмана запорозького»⁵⁸.

Звичайно ж, козацька старшина й та частина православної і протестантської шляхти, яка в гетьманування І.Виговського потрапила на самий гребінь політичних процесів, жодним чином не прагнула до реставрації до революційних порядків. Навпаки, намагалася використати поки що не закрите «вікно можливостей», аби з максимальною користю для себе скористатися дієвими соціальними ліфтами та закріпитися на вершині соціальної драбини, причому не у вузькому ареалі поширення влади козацької держави, а, бажано, у межах усієї Речі Посполитої. І саме в контексті побутування ось такого соціального тренду, вочевидь, і варто розглядати народження ідей, які вможливили появу гадяцького проекту, та роль у цьому процесі Ю.Немирича. Адже, крім надзвичайно перспективного й універсального за своїм масштабом задуму щодо неконфліктного поєднання козацького та шляхетського начал як підґрунтя існування Князівства Руського, реалізація гадяцьких постанов обумовлювала й чітко артикульований особистий інтерес заможного аріаніна з Київщини, котрому годі було сподіватися на швидку політичну кар'єру в межах традиційної Речі Посполитої, але який міг претендувати на блискучу кар'єру в новоствореній третій складовій федерації. Так воно, власне, сталося, і на сейм 1659 р. Ю.Немирич поїхав уже у статусі великого канцлера руського⁵⁹.

Такий карколомний злет Ю.Немирича не міг не дратувати братів-шляхтичів як із коронних, так і великокнязівських земель. Але так само вельми дражливими для шляхетської братії були й ті соціальні аванси, що їх обіцяла Гадяцька угода козацьким старшинам і рядовим товаришам Війська Запорозького.

Узагальнюючи соціальний блок угоди, маємо визнати, що його автори наражались не лише на критику з боку козацтва та, особливо, покозачених верств населення, а і шляхетського загалу. Промовистою ілюстрацією негативного ставлення еліти Корони Польської до запропонованого в угоді 1658 р. варіанту розв'язання суперечностей у царині соціальних відносин слугує вже згаданий вище виступ коронного підканцлера Б.Лещинського, котрий, зокрема, нарікав із приводу того, що внаслідок закріплення норми про 40-тисячний козацький реєстр і допуск значної кількості козаків до шляхетства в Україні зовсім не залишиться селян, які тепер стануть або козаками, або шляхтичами. Тож, як риторично запитував високопосадовець, «до чого тоді давня шляхта повернутися має, коли козаки всі вольності, усі шинки, усі звільнення від чиншів мають мати»?!⁶⁰

Не менше заперечень викликали й постанови, що мали на меті зняти напруженість у міжконфесійній сфері. Тут, варто наголосити, українська

⁵⁸ *Гарасимчук [Герасимчук] В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Л., 1994. – С.85.

⁵⁹ *Kot S. Jerzy Niemirycz: W 300-lecie ugody hadziackiej.* – Paryż, 1960.

⁶⁰ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Dział rękopisów. – №1656. – S.540; Drozdowski M.R.* *My o nas i o innych: Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659.* – S.411.

сторона виявила чи не найменшу спроможність до пошуку компромісу, вимагаючи серед іншого й ліквідації на теренах Князівства Руського церковної унії православних із католиками та повернення православної церкві захопленого раніше уніатами церковного майна. Дослідники відзначають, що ті положення, які ввійшли до Гадяцької угоди у варіанті від 16 вересня 1658 р., виходили далеко за межі домовлених у ході попередніх перемовин П.Тетері та С.Беневського норм. Зміни в текст документа було внесено буквально за декілька годин до його підписання і сталося це внаслідок тиску козацького загалу на І.Виговського в таборі під Гадячем⁶¹.

Отже, згідно з підписаними нормами, «релігія грецька старожитна» нарівні з римо-католицькою отримувала гарантії збереження своїх прерогатив і вільного відправлення «аж куди мова руського народу сягає, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському; також на сеймах, у військах, трибуналах», причому не лише у церквах, але й «у публічних процесах, візитованні хворих, на священних зібраннях». Православної церкві гарантувалося право вільно засновувати храми, чернецтва, монастирі, як і відновлювати та відбудовувати старі. Натомість не названа конкретно, але й так зрозуміла для козацьких лідерів «віра, що є супротивна вірі грецькій православної і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами», втрачала легітимність. На відміну від унійної церкви, римо-католицька отримувала право вільно розвиватися на теренах українських воеводств, хіба що її представники не могли мати юрисдикції над духовними і світськими православними вірянами. Так само – на відміну від унійного кліру – православний митрополит, а також луцький, львівський, перемишльський, холмський і мстиславський єпископи здобували право засідати у сенаті⁶².

Вельми показовим у сенсі розуміння масштабів тих проблем і труднощів, які об'єктивно супроводжували гадяцький процес, став той факт, що навіть така політично й соціально нейтральна опція, як задоволення освітніх потреб православного люду Князівства Руського та загалом Речі Посполитої, містила у собі норму, що обмежувала права римо-католиків. Так, від імені короля дозволялось установити одну православну академію в Києві, а іншу – на теренах Великого князівства Литовського, «там, де побачить її принагідне місце», а крім того «гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно [...] вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною контроверсійністю», але при цьому («аби між студентами та учнями не було жодної okazji до звади») «всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце»⁶³. Зрозуміло, що під цими «іншими школами» малися на увазі римо-католицькі, а насамперед єзуїтські.

⁶¹ *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1996. – S.155; *Chynczeuska-Hennel T.* Troska nuncjuszy o Unię w Rzeczypospolitej XVII wieku // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – T.11/12. – Warszawa, 2001. – S.164–165; *Кемпа Т.* Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. – С.139.

⁶² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. – С.40–41.

⁶³ Там само. – С.41.

Зроблені козакам поступки у царині міжконфесійних відносин, природно, викликали відчайдушний спротив прибічників контрреформації в Речі Посполитій, боротьбу яких за скасування найбільш одіозних, на їхню думку, положень (насамперед норми щодо ліквідації церковної унії) очолив папський нунцій у Варшаві П.Відоні. І хоч «значна частина римо-католиків, у тому числі й деякі єпископи, були готові пожертвувати унією на користь полагодження на тривалу перспективу стосунків із козаками, що однозначно мусило вплинути на стабілізацію та зміцнення в Україні латинської церкви»⁶⁴, а гетьман І.Виговський в умовах потужної опозиції гадяцьким ідеям серед козацького загалу не мав найменшого простору для відступу у цьому питанні, внесене до угоди положення щодо ліквідації унійної церкви об'єктивно тайло у собі величезну загрозу для успішної ратифікації документа на сеймі.

Оцінюючи Гадяцьку угоду, практично всі дослідники звертають увагу на ті трансформації, що трапилися з нею у процесі підготовки до ратифікації й, власне, під час неї на сеймі у травні 1659 р. Зокрема М.Грушевський, загалом трактуючи Гадяч як невдачу, що й погіршувала становище «народних мас», і обмежувала козацьку державність, акцентував увагу на втратах під час ратифікації у сеймі, коли, за його образним висловлюванням, «з державного плану української політики» виривали «живі шматки», перевертаючи «на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода»⁶⁵. Не менш різкими були й оцінки ратифікованого документа з боку М.Стадника, котрий характеризував його як «один із темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні»⁶⁶. На думку Н.Яковенко, після ухвалення сеймом поправок Гадяцька угода перетворювалась на модифікований варіант Зборівського договору 1649 р., позбавляючи І.Виговського підтримки навіть серед своїх однодумців⁶⁷.

І дійсно, у ході ратифікації угоди депутати сейму Речі Посполитої не лише відкинули вимоги гетьманського уряду щодо розширення території та повноважень Князівства Руського, а й суттєво їх обмежили. Так, було вилучено положення про власну монету. Виняткова перевага на посідання державних посад православною шляхтою поширювалася лише на Київське воеводство, натомість у Чернігівському і Брацлавському сенаторські уряди мали поперемінно обіймати православні та католики. Крім того, було підтверджено права наявних сенаторів (а на той час це – винятково католики)⁶⁸.

До ратифікованого варіанту не ввійшло й важливе положення щодо ліквідації церковної унії, на чому, як пам'ятаємо, наполягав І.Виговський напередодні підписання угоди 16 вересня 1658 р. (а якщо зазирнути трохи глибше, то подібного роду вимоги ставилися Військом Запорозьким ще з часів укладання Зборівської угоди 1649 р., в тексті якої було передбачено

⁶⁴ Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. – С.140.

⁶⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.10. – С.371.

⁶⁶ Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства у Києві. – 1911. – №8. – С.25.

⁶⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С.375.

⁶⁸ Volumina Legum. – Т.4. – Petersburg, 1859. – P.297–298.

розгляд цього клопотання вже на найближчому сеймі)⁶⁹. Утім ратифікований сеймом варіант, поряд із запереченням принципової вимоги керівництва Війська Запорозького, містив чимало таких положень, які несли у собі серйозні загрози з'єднаній із Римом церкві. Так, сейм затвердив норму, котра забороняла «на вічні часи» людям як духовного, так і світського стану унійні «церкви, монастирі, фондуші фундувати, розвивати й примножувати будь-яким способом»⁷⁰. Упровадження у життя цієї норми, як слушно відзначають дослідники, прирікало з'єднану з Римом церкву на животіння, тим паче, що ратифікований сеймом документ передбачав повернення православним уже впродовж наступних шести місяців усіх їхніх давніх святинь, монастирів і маєтностей, що перейшли у володіння уніатів⁷¹. А ще напередодні сейму на перемовинах з одним із помічників С.Беневського – Кшиштофом Перетятковичем – І.Виговський погодив компромісний варіант «ліквідації» унії, що передбачав її збереження в Короні Польській і Великому князівстві Литовському та, водночас, викорінення з теренів Князівства Руського.

Тож доводиться констатувати, що ратифікований сеймом варіант між-конфесійних взаємин в оновленій Речі Посполитій загалом мав компромісний характерний. Утім, зважаючи на неймовірну складність і конфліктність ситуації, будь-яка поступка супротивній стороні сприймалась як у козацькій Україні, так і в Короні Польській, украй дражливо, що не могло негативним чином позначитись на сприйнятті угоди загалом. Зрозуміло, що найбільш ураженими почувались ієрархи та вірні унійної церкви. Рішуче на їхньому боці виступила Апостольська столиця, під тиском якої і більшість латинських біскупів, попри політичні дивіденди від замиреннями з козаками, підготували ряд протестацій, котрі, утім, зважаючи саме на резони політичної доцільності, особливо не афішувалися (їх вписали не до канцелярських книг, а до актів Варшавської капітули)⁷².

Ведучи мову про причини занепаду унійного проекту, крім згаданих перед цим негативних наслідків для сприйняття угоди в Україні від внесених до неї правок у ході ратифікації, не варто нехтувати й інформацією з приводу тієї несприятливої суспільної opinio, що сформувалася в Гетьманщині під впливом чуток стосовно значних матеріальних вигод і соціальних авансів, які отримували родина Виговських і клієнти гетьмана на ратифікаційному сеймі. Зокрема вже після падіння І.Виговського, на початку зими 1659–1660 рр., Ю.Хмельницький у переданому через посланця Селецького листі С.Беневському, торкаючись політичних аспектів зриву Гадяцької угоди 1658 р., стверджував, що при її ратифікації на сеймі у Варшаві були присутніми не вповноважені представники всього Війська Запорозького, а лише гетьмана І.Виговського, котрі й домагалися для нього «князівство, воеводство

⁶⁹ Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. – S.40.

⁷⁰ Volumina Legum. – T.4. – S.297–298.

⁷¹ Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe. – №1/2. – Warszawa, 1937. – S.23–24; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – S.172; Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. – С.145.

⁷² Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – S.181–182; Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. – С.146.

і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якісь мальовані»⁷³. Саме у відсутності гарантій збереження козацьких вільностей («Не знаємо теж, які ласки і від його королівської милості отримали?») гетьман убачав причину краху гадяцьких домовленостей. Адже король задовольнив своєю ласкою «тих, котрі сторону Івана Виговського тримали», а не все Військо Запорозьке. Переходячи ж від загального до приватного, гетьман невдоволено констатував: «Мені бідного Суботова не хотіли уступити, який кривавою шаблею в Польщі великий знак про себе залишив» та натомість звертав увагу на задоволення прохань «п. Немирича, п. Федора, Костянтина (тобто братів попереднього гетьмана – *В.Г.*), Груші і п. Григорія Лесницького [...] й інших немало з підписків і челяді» І.Виговського⁷⁴.

І дійсно, як дослідив П.Кулаковський, серед 511 осіб, делегованих Військом Запорозьким на сейм, 180 формували почет Тимоша Носача, 120 – Юрія Немирича, 90 – Костянтина Виговського, 30 – Григорія Лесницького, 21 – Федора Виговського тощо⁷⁵. І якщо абстрагуватися від надзвичайно щедрих майнових пожалувань часів роботи сейму гетьманові І.Виговському та його найближчим соратникам і родичам (скажімо, брат полковник Данило Виговський 30 травня 1659 р. одержав привілей на місто Смілу, села Костянтинів, Бакли, Орловець, Вільховець, В'язівок, Тарасівку, інший брат – Федір – містечко Стеблів і ще сім прилеглих населених пунктів у Корсунському старостві тощо), а звернути увагу на безурядових клієнтів впливової старшини, то справді, помічаємо вельми цікаву картину: «дворянин» переяславського полковника Федір Сулима отримав привілеї на маєтності Юлче, Березки, Яблунів, його брат Северин – на Козар, а небіж Семен – на Цибне; «дворянин» миргородського полковника Іван Рудницький – на містечко Баранівку й село Перевіз; канцелярист Генеральної військової канцелярії Остап Федкевич був нобілітований і винагороджений селом Шендерівка; швагер І.Виговського київський протопіп Михайло Гунашевський разом із нобілітацією одержав ленне право на Крохаїв, Боденку, Крохаївську слобідку й церковну маєтність Василевщину. Шляхетство отримали навіть не асоційовані з Військом Запорозьким купець із Замостя Криштоф Слоневський та якийсь Ян Мазаракій. Не кажучи вже про ціле гроно козацьких сотників, що своїм походженням або службою були по'язані з І.Виговським чи його найближчими соратниками – ставищанський Семен Лобушенко, седнівський Ничипір Григорович, житомирський Калин Соколовський, настаський Іван Багатирович. І це при тому, що не лише цілий ряд заслужених сотників – кирилівський, а перед тим черкаський Федір Вовченко, настаський Андрій Рудика, веркліївський Іван Косинський тощо, а й такі впливові полковники, як Іван Кравченко, Остап Гоголь, Іван Богун і Михайло Ханенко – також були обділені увагою. Як слушно зауважує з цього приводу П.Кулаковський, якщо на сеймі козаки, котрі не ввійшли у число обдарованих, про таку

⁷³ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т.3. – К., 1898. – Отд.3. – №123. – С.417.

⁷⁴ Там же. – С.417–418.

⁷⁵ Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року. – С.111.

несправедливість ще говорили впівголоса, то після повернення до своїх полків ця інформація стала важливим елементом агітації проти гетьмана⁷⁶ (а також і проти ініційованої ним Гадяцької угоди).

Підбиваючи підсумки, важливо наголосити, що Гадяцька угода 1658 р. постала з болісного усвідомлення представниками правлячих еліт Корони Польської та Гетьманщини важливості примирення ворогуючих сторін і повернення козацької України до складу оновленої Речі Посполитої, попри всі ті негативні наслідки, що їх можна було очікувати у процесі реалізації проекту. Причини ж актуалізації ідеї замирення саме наприкінці 1650-х рр. крились як у несприятливих для Речі Посполитої та козацької України зовнішньополітичних умовах, так і тих викликах, що сформувались усередині цих державних утворень. У сфері зовнішньої політики для Варшави передовсім ішлося про необхідність переломити на свою користь невдалий хід війн із Московським царством і Шведським королівством. Для Чигирина на зовнішньополітичній арені найбільш актуальним було завдання забезпечення протидії агресивному зовнішньому тиску Москви. Водночас це завдання тісно перепліталось і з нагальними потребами внутрішньої політики, оскільки уряд Олексія Михайловича, добиваючись дивідендів у тиску на гетьмана, активно розігрував на свою користь карту соціальних суперечностей у Гетьманщині, підважуючи тим самим роль козацької старшини як нового «політичного народу» козацької України. У контексті ж внутрішньополітичних справ Речі Посполитої спілка з козаками для прибічників цієї ідеї серед коронної еліти видавалася вельми перспективною у сенсі зміцнення позицій короля та й загалом державної влади в республіці.

Зважаючи на гостру зацікавленість сторін в укладенні угоди, а також на дразливість питання для розвитку стосунків із Московським царством і загалом вплив на характер міжнародних взаємин у Центрально-Східній Європі, сторони продемонстрували значний потенціал компромісних можливостей у ході узгодження та підписання документа. Особливо помітне це при аналізі політики Речі Посполитої – передовсім з огляду на попередній курс її керівництва в українських справах. Включені до Гадяцької угоди положення стали найбільшими поступками козакам як у політичному, так і соціальному, міжконфесійному, духовно-освітньому планах за всю історію розвитку взаємин козацької України з Річчю Посполитою. Аналогічно й повернення Гетьманщини до її «тіла» та обіцянки реституції майнових прав лояльній королеві коронної шляхти також виглядало як відхід від засвідчених у попередні роки намірів добиватися політичної суб'єктності Війська Запорозького. Утім перспектива впровадження в політичне життя оновленої Речі Посполитої Князівства Руського мала нівелювати наявні політичні втрати козацтва як де-факто єдиної політичної еліти козацької України та

⁷⁶ Там само. – С.115–121.

натомість створити необхідні умови для інтеграції в межах єдиного державного організму інтересів шляхти й козацтва.

Компромісні рішення, що на них сторонам довелося піти у часи налагодження мирного процесу, уможливили підписання угоди, проте через тиск її опонентів як в Україні, так і в Польщі й Литві, провокували сторони до спроб переглянути невідгідні умови на етапі ратифікації документа на сеймі, а в майбутньому наражали його творців на критику у сенсі нехтування ними принциповими соціополітичними потребами власних суспільств.

Українські негативні наслідки для впровадження у життя перспективного політичного проекту мали й аспекти соціального егоїзму, що проявилися в небажанні переважної частини еліти Корони Польської й Великого князівства Литовського поступатися козакам частиною свого монопольного права в політичній і соціальній сферах, як і у відповідному ставленні представників римо-католицького кліру до претензій православних ієрархів на участь у політичному житті спільної Вітчизни. Аналогічно й егоїзм наближеної до гетьмана І.Виговського частини козацької еліти, котра у процесі повернення України під владу короля намагалася, скориставшись цією наближеністю, забезпечити собі максимальний соціальний аванс та отримати якомога більші матеріальні дивіденди, налаштував решту старшин, що не входили до близького оточення реґіментаря, а також і широкий козацький загаль як проти самого І.Виговського, так і ініційованої ним Гадяцької угоди з Річчю Посполитою.

REFERENCES

1. Bobiatynskiy, K. (2008). Hadiatska uniiia v polskii istoriohrafii. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. 306–349. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bobiatynskiy, K. (2009). Hadiatska uniiia v polskii istoriohrafii. *Hadiatska uniiia 1658 roku: kontroversii mynuloho i suchasnist: Zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (4–5, 16–17 veresnia 2008 roku)*. Poltava. [in Ukrainian].
3. Chukhlib, T. (2008). Hadiach 1658 roku ta ideia yoho vidnovlennia v ukrainsko-polskykh stosunkakh (1660-ti – pochatok 1680-kh rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Chukhlib, T. (2008). Hadiatska uhoda 1658 r. ta ideia yii vidnovlennia v ukrainsko-polskykh stosunkakh druhoi polovyny XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3. [in Ukrainian].
5. Chynczewska-Hennel, T. (2001). Troska nuncjuszy o Unie w Rzeczypospolitej XVII wieku. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 11/12, 164–165. Warszawa. [in Polish].
6. Drozdowski, M.R. (2015). My o nas i o innych: Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659. Białystok. [in Polish].
7. Horobets, V. (1999). Hadiatska uhoda 1658 roku u konteksti mizhnarodnykh vidnosyn. *Kyivska starovyna*, 1. [in Ukrainian].
8. Horobets, V. (2001). Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stosunky z Moskvoiu ta Varshavoii, 1654–1665. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Horobets, V. (2002). Chy mala shansy vesna 1661 roku staty «termidorom» Ukrainskoi revoliutsii? (Etiud do sotsialno-politychnoi istorii druhoi polovyny XVII st.). *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Horobets, V. (2008). Hadiatska uhoda 1658 roku u strukturi mizhnarodnykh vzaiemyn Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 81–108. Kyiv. [in Ukrainian].

11. Horobets, V. (2009). «Tse vikopomne skleiuвання zнову v odne...»: Zovnishnopolitychni stymuly ta sotsiopolitychni avansy dlia vprovadzhenia Hadiatskoi unii 1658 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4. [in Ukrainian].
12. Kachmarchuk, Ya. (1996). Hetman Bohdan Khmelnytskyi. Peremyshl; Lviv. [in Ukrainian].
13. Kempa, T. (2008). Konfesiina problema v Hadiatskii uhođi. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 128–147. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Kohut, Z. (2008). Vid Hadiacha do Andrusova: osmyslennia «otchyzny» v ukrainskii politychnii kulturi. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 228–239. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kolodzeichyk, D. (2008). Tertium non datur? Turetska alternatyva v zovnishnii politytsi Kozatskoi derzhavy. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 67–80. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kossarzhetskyi, K. (2008). Velyke kniazivstvo Lytovske i Hadiatska uniiia. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 177–227. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Kot, S. (1960). Jerzy Niemirycz: W 300-lecie ugođy hadziackiej. Paryz. [in Polish].
18. Kroll, P. (2008). Koronna shliakhta i Hadiatska uniiia. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 148–176. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Kulakovskiy, P. (2008). Kozatske posolstvo na seim 1659 roku. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 109–127. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Mironowicz, A. (1996). Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok. [in Polish].
21. Mytsyk, Yu. (2008). Hadiatskyi dohovir 1658 r. u vysvitlenni ukrainskykh litopystyiv. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Ochmann, S. (1977). Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. Wrocław. [in Polish].
23. Ochmann, S. (1985). Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Wrocław. [in Polish].
24. Pernal, A.B. (1989). The Union of Hadiach (1658) in the Light of Modern Polish Historiography. *Millennium of Christianity in Ukraine, 988–1988*, 177–192. Winnipeg. [in English].
25. Pernal, A.B. (2013). Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: dyplomatychni vidnosyny 1648–1659. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Plokhii, S. (2008). Hadiach 1658: tvorennia mitu. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 281–305. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Plokhii, S. (2009). Hadiach 1658: tvorennia mifu. *Hadiatska uniiia 1658 roku: kontroversii mynuloho i suchasnist: Zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (4–5, 16–17 veresnia 2008 roku)*, 5–22. Poltava. [in Ukrainian].
28. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (1999). Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
29. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (1993). Pravoberezhna Ukraina u druhii polovyni XVII–XVIII st.: problema derzhavotvorennia. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Stepankov, V. (1994). Hetmanstvo Ivana Vyhovskoho: sotsialno-politychna borotba i problemy derzhavnogo budivnytstva (serpen 1657 – veresen 1659 r.). *Serednovichna Ukraina*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Tairova-Yakovlieva, T. (2008). Hadiatska uhođa – tekstolohichni analiz. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 31–48. Kyiv. [in Ukrainian].
32. Yakovenko, N. (2005). Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy. Vyd. 2-he, pereroblene i rozshyrene. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Yakovleva, T. (1995). Gadiachskij dogovor – legenda i realnost. *Issledovaniya po istorii Ukrainy i Belorussii*, 1, 62–78. Moskva. [in Russian].
34. Yakovleva, T. (1998). Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia: prychny i pochatok Ruiny. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Zashkilniak, L., Krykun, M. (2002). Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv. Lviv. [in Ukrainian].

VIKTOR HOROBETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), victor_gor@ukr.net

HADIACH TREATY 1658 – WHY THE AGREEMENT NEVER BECAME A UNION? (About the Prospects and Problems of Realization of the Project in the 360th Anniversary of Its Conclusion)

The article investigates prospects opened up by the Hadiach Treaty 1658 for the Commonwealth and the Zaporozhian Host in the field of military cooperation, political and social development, the sphere of interfaith relations, as well as those problems that had to be solved in the process of implementation of the agreement in practical terms. It is argued that the agreement 1658 arose from the awareness of the importance of reconciliation of the warring parties and the returning of Cossack Ukraine to the renewed Commonwealth, despite all the negative consequences that could be expected in the process of project implementation. The reasons for updating the idea of reconciliation exactly at the late 1650's were hiding as foreign policy conditions unfavorable to the Commonwealth of Poland and Cossacks, and those challenges that were formed within these state institutions. In the field of foreign policy for Warsaw, the first issue was the need to reverse the unfortunate development of wars with the Moscow kingdom and the Swedish kingdom in its favor. For Chyhyryn, the most urgent task was to ensure counteraction to the aggressive external pressure of Moscow in the arena of foreign policy. In the context of the internal affairs of the Commonwealth, the Union with the Cossacks appeared to be very promising in the sense of strengthening the position of the king and, in general, the state authorities in the republic. For the Ukrainian leadership, it was important to streamline social relations, as the government of Tsar Aleksey Mikhailovich actively used a map of social contradictions in the Hetmanate in order to put pressure on the hetman's government and to restrict the autonomy of Cossack Ukraine. In view of the keen interest in concluding the agreement, the parties demonstrated significant potential for trade-offs during its agreement and signing. The provisions included in it became the greatest actions of the ruling elite of the Commonwealth in the political, social, interdenominational and spiritual-educational plan in the history of the development of relations with Cossack Ukraine. Similarly, the return of the Hetmanate to the body of the Commonwealth and the promise of the restitution of the property rights of the crown gentry on the Ukrainian lands seemed to be a departure from the intentions of achieving the political subjectivity of the Zaporozhian Host. However, the prospect of introducing into the political life of the renewed Polish-Lithuanian Commonwealth Duchy of Ruthenia was to minimize the existing political losses of the Cossacks as a de facto united political elite of Cossack Ukraine and to create the necessary conditions for the integration of the interests of the gentry and the Cossacks in the framework of a single state body. The compromise decisions that the parties had to make at the time of the establishment of the peace process enabled the signing of the agreement, however, because of the pressure of the opponents of its conclusion, both in Ukraine and Poland and Lithuania, provoked the parties to try to revise the disadvantageous conditions at the stage of ratification of the document at the Diet, and in the future was challenged by its creators to criticize its opponents for neglecting their fundamental socio-political needs of their own societies. Extremely negative consequences for the implementation of a long-term political project were

aspects of social selfishness, manifested in the reluctance of the elite of the Crown of the Polish and Grand Duchy of Lithuania to give the Cossacks the part of their monopoly law in the political and social spheres, as well as the desire of the hetman of the I.Vyhovskyi Cossack administration to provide himself the maximal social advance and maximize material benefits, even in spite of the negative reaction of the broad Cossack community.

Keywords: *Hadiach Treaty, Polish-Lithuanian-Ukrainian union, Polish-Lithuanian Commonwealth, Duchy of Ruthenia, Zaporozhian Host, Cossack Hetmanate.*

ІНТИМНИЙ ВИМІР ЖІНОЧОГО ПОВСЯКДЕННЯ В ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ (1921–1922 рр.)*

Перебуваючи в умовах ізоляції, жінки відігравали різні соціальні ролі: якщо хтось був відданою дружиною й турботливою матір'ю, то на протилежному полюсі перебували табірні та дивізійні повії, у чийй присутності були зацікавлені насамперед ті старшини, які не бажали зв'язувати себе серйозними стосунками під час інтернавання. Дехто з жінок проживали зі своїми обранцями у фактичному шлюбі без юридичного оформлення, окремі – погоджувалися стати утриманками. Нерідко сама жінка ініціювала зміну власних обранців, зважаючи при цьому лише на їх змогу фінансово забезпечувати її потреби. Складні умови перебування в таборах, виїзд значної частини інтернованих на роботи зумовлювали те, що потреба в послугах повій стрімко зменшувалася, а для них самих табори ставали неприйнятним місцем проживання. Командування військ УНР поступово усувало їх звідти і зрештою загал вояцтва втрачав інтерес та співчуття до тих жінок, які не докладали жодних зусиль для вироблення у собі міцних життєвих, духовно-світоглядних засад.

Ключові слова: табори, інтернавання, вояки-українці, жінки, шлюб, Армія УНР, Польща.

Хоча обставини перебування інтернованих вояків-українців у таборах Польщі вже вивчали як польські¹, так і українські² дослідники, цю проблему до теперішнього часу повністю не розроблено. Практично в усіх публікаціях, у тому числі монографічного характеру, присутність протилежної статі в таборах лише позначалася, до того ж винятково в контексті діяльності жіночих організацій (таборових філій Союзу українок), їх участі

* Статтю підготовлено завдяки сприянню центру східноєвропейських досліджень Варшавського університету (Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego).

¹ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. – Toruń, 1997. – 209 s.; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. – Л., 2000. – 276 с.; Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – 324 s.; Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Л., 2002. – 479 с.; Його ж. Українці у таборі в Стшалкові // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип.3. – К., 1999. – С.167–174.

² Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – К.; Філадельфія, 1997. – 187 с.; Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.). – К., 1999. – 352 с.; Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: У 3 ч. – Ч.ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924). – К., 2000. – 262 с.

в роботі культурно-мистецьких гуртків або опікуванні дітьми³. Варто згадати про студії, присвячені окремим сторінкам життя та громадсько-професійної діяльності військової лікарки поручника Х.Скачківської-Сушко, котра з грудня 1920 й до серпня 1924 рр. перебувала в таборах Александрів і Щипйорно⁴.

Як відомо, у польських таборах, де утримувалися інтерновані війська УНР, разом із вояками опинилися чимало жінок та дітей, які найбільше потерпали від побутової невлаштованості, недостатнього й часом украй неякісного харчування, антисанітарії. Через брак достатньої кількості місць у таборах і майже повну відсутність грошового забезпечення переважна більшість їх були змушені мешкати в бараках, на рівних із чоловіками поділяючи всі складнощі такого існування, що впливало на них надзвичайно гнітюче.

Таборове жіноцтво мало різний вік, походження, освітній ценз, а також ціннісні та світоглядні уявлення. Так само різнились обрані жінками соціальні функції. Скажімо, членкині філій Союзу українок послідовно виступали на захист українства у жіночому середовищі, але вони тривалий час залишались у відчутній меншості. Водночас переважна більшість не мали стійких національно-державницьких уявлень, послуговуючись у спілкуванні майже винятково російською мовою. Особливий інтерес являли обрані жінками «стратегії виживання», залежно від вибору яких жіночий загаль можна поділити на кілька груп.

Так, найбільшу «фракцію» жіноцтва становили дружини старшин і козаків, котрі перебували в таборах разом зі своїми дітьми (за винятком тих старшинських родин, які могли орендувати житло). Майже в усіх випадках їхні подружні стосунки характеризувались обоюдною відданістю та готовністю подолати будь-які перешкоди задля виховання дітей. Розлучення серед таких пар практично не траплялися, що свідчило про усвідомлену відповідальність родин як за свою долю, так і за майбутнє власних нащадків.

Ще одна група – жінки, які перебували з вояками Армії УНР у фактичних шлюбах (тобто без їх офіційної реєстрації). Тут також існували міцні подружні союзи, натомість відсоток розриву стосунків серед них був набагато вищий. У цих родинах народжувалися діти, але подальша їх життєва доля у випадку розлучення батьків була доволі складною, а догляд за ними нерідко перекладався на загаль інтернованих (табірні дитячі садки, інтернати, школи для підлітків).

Також разом із вояками в таборах перебувала група незаміжніх жінок, які обіймали технічні посади в апаратах штабів, різних військових установах. Дехто з них перебував на утриманні. У цьому випадку такі «подружні союзи» мали тимчасовий, мінливий характер. Як жінки, так і чоловіки через різні

³ Див.: Срібняк І. «Біда дивиться зі всіх закутків, а злидні плодяться з кожною секундою...» (допомогово-харитативна діяльність «Союзу українок» у таборі Щипйорно, Польща навесні 1922 р.) // Наше життя. – Т. LXXV. – Ч. 7/8 (липень – серпень). – Нью-Йорк, 2018. – С. 10–13.

⁴ Науменко К. Христина // Наше життя. – № 11 (листопад). – Нью-Йорк, 2000. – С. 1–4; Срібняк І. Непоказна звитяга (кілька епізодів з життя поручника армії УНР, лікаря Христини Скачківської-Сушко, 1919–1925 рр.) // Там само. – Т. LXXV. – Ч. 1 (січень). – Нью-Йорк, 2018. – С. 13–16.

життєві обставини могли неодноразово змінювати партнерів, що визначалося насамперед матеріальною спроможністю утримувати «тимчасову дружину».

Нарешті, ще одна група жінок із категорії незаміжніх, – дивізійні (а після інтернування Армії УНР – таборіві) повії, які задовольняли сексуальні потреби чоловіків за різноманітні форми винагороди. Командири й начальники частин та служб, де перебували такі жінки, із різних причин часто уникали стосовно них якихось дисциплінарних заходів, уже не кажучи про звільнення їх зі складу армії. Адже, надаючи старшинам такого роду «послуги», ці жінки з часом налагоджували корисні знайомства та зв'язки. Інколи й саме вище начальство шукало жіночої «уваги». Користуючись своїм службовим становищем без особливих труднощів вдавалося схилити таких жінок до інтимних зв'язків, використовуючи для цього часом зовсім непристосовані місця, хоч і з дотриманням необхідної приватності.

Скупчення інтернованих у таборах, коли вояки, жінки й діти в кількості 200–400 осіб перебували разом у бараку, мешкаючи навіть без поділу на «чоловічу» та «жіночу» половини, надзвичайно ускладнювало дотримання бо-дай якогось рівня приватності. Але навіть у таких умовах життя не стояло на місці, молодість і бажання брали своє, тож пари все ж таки знаходили можливість усамітнюватися – улітку поза табором (в орендованих старшинами помешканнях чи в лісі), або й у межах його території (нежитлові господарські приміщення, склади тощо).

Зібрані автором «інтимні епізоди» з життя різних таборів, де утримували українців, дозволяють стверджувати, що ця сторона повсякдення, більшою чи меншою мірою, мала місце у середовищі інтернованого українського вояцтва. Одним із таборів, де частина жіноцтва поводитися «найвільніше», був Ланцут, в якому всі інтерновані – козаки, старшини (в тому числі й вищі чини), жінки та діти розмішувалися всі разом і були змушені нерідко спати на голих дошках нар, або навіть на долівці⁵. Загальними «туалетами» тут у кращому випадку слугували звичайні огорожені вигрібні ями.

Відзначимо, що польська комендатура табору знайшла можливість поліпшити побут невеликої частини одружених старшин, дозволивши проживання у спеціально виділеному для цього так званому «Домініканському будинку» у самому місті Ланцут. Але скористатися цим змогли небагато жінок у зв'язку з відсутністю вільних для проживання місць у ньому. Натомість винаймати інші помешкання вони не могли, адже не мали коштів.

Таким чином, у таборі постійно залишалися близько 200 жінок і 50 дітей (усього тут станом на 23 квітня 1921 р. перебували понад 2800 інтернованих)⁶. Тільки зі штабом тилу Дієвої армії сюди прибули 45 жінок, з яких (за даними, зібраними співробітниками таборового часопису «Наша зоря») «лише 4 є справжніми дружинами, а решта – прибудні»⁷. Очевидно, що редакція не

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4007. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2 зв.

⁶ Там само. – Ф.2439. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.304.

⁷ Маленька статистика // Наша зоря (Ланцут). – 1921. – 24 січня. – Ч.3 (без посторінкової пагінації).

мала морального права в такий спосіб «класифікувати» більшу частину жінок зі складу цієї військової структури, але вже сам факт засвідчував гостроту проблеми спільного проживання в бараках чоловіків і жінок.

У зв'язку з холодною порою року та суворими обмеженнями у видачі дозволів на вихід із табору, блискавичні «польові романи» розпочиналися та розвивалися в Ланцуті фактично на очах усього загалу. Не можна сказати, що командування інтернованих військ УНР не намагалося впливати на цю сторону життя військовиків і жіноцтва, про що свідчить хоча би той факт, що це явище уважно відстежував керівник української табірної контррозвідки підполковник Г.Хом'як. В одному з його рапортів (кінець січня – початок лютого 1921 р.), адресованому начальникові групи інтернованих і пізніше долученому до матеріалів обстеження табору, здійсненого службовцем Міністерства преси та пропаганди УНР, прямо зазначалося, що окремі жінки є «розкладаючим елементом» для старшинства, адже «морально так декотрі низько пали, що можна їх вважати за простих “простітуток”». Вони ведуть «життя на віру, будь то би гражданським браком і часто до цього ще змінюваним», що стало в таборі звичайним явищем⁸.

За спостереженнями Г.Хом'яка, ще одна категорія з числа жіноцтва табору – це «іскательниці сильних ощущеній», які через різні обставини приєдналися до Армії УНР, не маючи при цьому жодних внутрішніх моральних запобіжників. Тому «цілий день чути в [...] баракові, розуміється виключно на російській мові, крики, визги, гамір та страстні любовні шепти»⁹. Начальник контррозвідки також відзначав, що дехто зі старшин користувався відсутністю будь-яких матеріальних засобів у молодих незаміжніх жінок і брав їх на тимчасове утримання. Мала місце й інша ситуація, коли деякі жінки «давали собі раду» та свідомо вступали у шлюб із підстаркуватими полковниками, причому подружжя продовжувало перебувати у старшинському бараку, і часом усі його мешканці ставали свідками з'ясування стосунків між «молодытими», які й не намагалися дотримуватися бодай мінімальної приватності під час таких «розмов»¹⁰.

Підполковник Г.Хом'як повідомляв про випадок, який складно собі уявити навіть за тих «вільних» порядків, що мали місце у старшинському бараку. На наполегливі залицяння молодого старшини (хорунжого В.Головні) до заміжньої жінки, остання між поцілунками все ж таки нерішуче відмовлялась, аргументуючи це тим, що, мовляв, «а як муж узнає?». Натомість старшина її запевняв, що цього не станеться, адже він не залишатиме «там» свою «візитну карточку»¹¹. Напевно це справило свій вплив і жінка погодилась усамітнитися із молодиком у зовсім не пристосованому для цього місці. Випадковим свідком цього «любовного шаленства» став один із польських солдатів, який доповів про побачене начальству, відтак ставлення офіцерів комендатури до українського жіноцтва, яке й до того не було надто прихильним, тільки

⁸ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.477. – Арк.25.

⁹ Там само. – Арк.26.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

погіршилося, що виявлялося в образливих висловлюваннях принаймні на адресу окремих із них¹².

Прямим підтвердженням цьому став наказ тимчасового виконувача обов'язків начальника групи військ УНР полковника С.Білецького №43 від 15 лютого 1921 р., в якому констатовалося розширення географії та «цільової аудиторії» табірних «жриць кохання». У документі, зокрема, зазначалося:

«Деякі евакуйовані при частинах пані-біженки ведуть широкі знайомства з постійними мешканцями Ланцуту, не розбираючись із походженням і соціальним станом тих добродіїв. Ставлячи на увагу командирів частин і всього старшинства групи, що у виборі товариства серед місцевого населення навіть старшинами вимагає великої обережності, то з боку жінок-біженок це є абсолютно недопустимим, і тим більш недопустиме дефіліровання по місту жінок-біженок у зазначеному товаристві»¹³.

Очевидно, що така поведінка окремих жінок не була таємницею для польського коменданта табору, якого непокоїли можливі небажані наслідки (інфікування венеричними захворюваннями як інтернованих, так і місцевих мешканців). При цьому він посилався на лікарський звіт, в якому було зафіксоване значне зростання таких показників (щоправда, незрозуміло, стосувався згаданий лікарський звіт табору чи міста загалом). Комендант пропонував перевести всіх незаміжніх жінок в окремий барак, заборонивши їм вихід у місто, а також доступ до них чоловіків.

Видається, що такий радикальний підхід стосовно всього незаміжного жіноцтва табору був би недоречним, що зрештою й підтвердили результати медичного огляду у блоці «А», який, згідно з розпорядженням штабу групи, було проведено табірною лікаркою Х.Фейгель 3 квітня 1921 р. Остання у своєму рапорті констатувала відсутність серед жінок венерично хворих¹⁴. Водночас із чоловіками не все було гаразд, адже серед них знайшлося 11 осіб, вражених захворюваннями, що передаються статевим шляхом (до того ж вони не поспішали проходити медогляд). Тому ще 16 березня того року начальник групи військ УНР у Ланцуті наказав (вдруге) відправити їх до «ізби хворих» із метою огляду лікарем та призначення курсу лікування¹⁵.

Отже архівні документи свідчать про низьку моральну поведінку окремих жінок табору, що виявлялося в їх нерозбірливості у знайомствах, проте відсутні підстави говорити про те, що вони сприяли збільшенню рівня захворюваності венеричними інфекціями серед інтернованих.

Суттєво іншою була ситуація в таборі Вадовиці, де діяв осередок товариства Союзу українок, який, напевно, уже самим фактом свого існування сприяв утвердженню міцних моральних засад у жінок та вояків. Але

¹² Там само.

¹³ Там само. – Ф.2439. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.29 зв. – 30; Centralne Archiwum Wojskowe. – Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». – Sygn.I.380.13.7.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.2439. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.164. Українські військові також перебували у блоці «Б», інформація про обстеження мешканців якого відсутня.

¹⁵ Там само. – Арк.53–54.

стверджувати, що тут не було жодних проявів сексуальності, теж немає жодних підстав. До такого висновку спонукає принаймні «якісний склад» жіноцтва розміщеної в таборі 1-ї Запорізької стрілецької дивізії: 68 жінок, з яких до категорії «дружин старшинських законних» належало 28, до «дружин козацьких законних» – 8, решта 32 були «приватними жінками» (тобто такими, які не зареєстрували свої родинно-шлюбні відносини). Водночас у таборі також перебували «старшинські й козацькі законні діти» – 8 осіб (у віці до 14 років) і стільки ж позашлюбних (у такому ж віці). Народжувались діти й у таборі – частина з них була віком від 1 місяця до 6 років. У деяких сім'ях (наприклад, Кащуків) було троє дітей від 3 до 6 років¹⁶.

Аналогічна інформація про «жіночий» склад Окремої кінної дивізії Армії УНР, яка також перебувала у цьому таборі, відсутня, але серед її контингенту теж були різні категорії жінок, зокрема виявилися й авантюрні особи. Про одну з таких – дружину козака запасного кінного полку Ілюк, яку було виключено зі складу частини та дивізії рішенням відповідних штабів, – міститься згадка у документах Військового міністерства УНР. Не погодившись із подібним рішенням стосовно себе, остання з'явилася до помешкання командира полку підполковника А.Кучери та зажадала пояснень, після чого заявила про свою належність до складу «персональної контррозвідки п[ана] Головного отамана». Ілюк також заявила, що прикріплена до дивізії на три місяці, тож «ніхто не має права її звільнити». Крім того, вона покликала на свою нібито зустріч із С.Петлюрою, котрий, знов таки нібито, поінформував її про майбутні зміни у складі командування дивізії, та запропонувала підполковникові А.Кучері перейти «на службу до конвою Головного отамана»¹⁷.

Як з'ясувалось, Ілюк дійсно перебувала в Тарнові наприкінці травня 1921 р. До того ж, за інформацією начальника загальної управи Військового міністерства УНР полковника М.Садовського, «вешталась по [...] кав'ярням, ресторанам, палила цигарки, видавала себе за помічника лікаря кінної дивізії, всіма силами добивалась аудієнції у Головного отамана, але допущена до нього не була». Узагалі, робив висновок М.Садовський, Ілюк – дуже підозріла особа, котру доцільно було б «постаратися відправити до табору в Домбю»¹⁸, де утримували злочинців з інтернованих¹⁹.

У таборі Александрів у грудні 1920 р. перебували 100 жінок і 16 дітей²⁰, і хоча одружені старшини отримали право мешкати поза його територією в однойменному містечку, проте висока орендна плата за винаймання навіть кімнати обумовлювала зовсім незначний відсоток тих, хто цим правом бажав скористатися. Тому більшість жінок мешкали в окремому бараку разом із дітьми.

¹⁶ Там само. – Ф.4007. – Оп.1. – Спр.14 б. – Арк.3–3 зв.

¹⁷ Там само. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.479. – Арк.38–38 зв.

¹⁸ Тобто Домб'є – табір в околицях Кракова.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.479. – Арк.36.

²⁰ Звіт про відвідування урядовцем Міністерства преси та пропаганди УНР табору Александрів 21–22 грудня 1920 р. (див.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Dz. Rekopisów. – Sygn. Akc.22/53/1).

Умови перебування інтернованих у Пикуличах (у тому числі 79 жінок і 12 дітей²¹) були настільки обтяжливими, що якоїсь інформації про інтимне повсякдення жіноцтва в архівних документах не віднайдено. У бараках цього табору панувала надзвичайна скупченість, через відсутність ліжок або тапчанів усі його мешканці (включно з жінками й дітьми) спали покотом на двоярусних нарах. Багатьом таборянам бракувало сінників для спання, а ковдри, подушки та постільна білизна були відсутні зовсім. Через гострий брак дров приміщення майже завжди були вогкими, холодними, що робило проживання в них не те що не комфортним, а навіть ставило вояків і жіноцтво на межу виживання, адже вони потерпали ще й від «страшенної сили паразитів, вошей»²².

У Ченстохові перебували 211 жінок і 51 дитина, а також ще близько 3,5 тис. вояків та урядовців²³. Вони мешкали на цивільному становищі. Тут діяли філія Союзу українок і головна управа Українського Червоного Хреста, зусиллями членів якої було започатковано курси сестер-жалібниць (навчатися могли за власним на те бажанням жінки з усіх таборів інтернованих українців)²⁴. Невелика група жінок опинилась у Пйотркові, але про їх становище бракує даних.

Табір інтернованих вояків-українців у Каліші був найкращим як з огляду на умови перебування в ньому, так і за станом харчування. Але табірна дійсність була настільки нестерпною для декого зі старшин, що вони використовували будь-які, часом зовсім сумнівні, можливості для того, аби бодай тимчасово її змінити. Для цього вони намагалися скористатися наданим польською владою правом для сімейних старшин мешкати поза табором, орендуючи для цього житло (кімнату) у приватних домовласників. У декого зі старшин справа залишалася «за малим» – треба було тільки знайти свою «другу половинку». Оповідаючи на шпальтах таборового часопису про таких, невідомий автор спогадів зазначав, що це їм можна було зробити з легкістю, адже потрібна для цього жінка завжди знаходилася, «аби гроші». Щоправда «тимчасова дружина з примхами: потребує того, другого». А як кошти закінчуються, «друга половинка» такого старшини-невдахи може почати «задивлятися на “жука нічного” (тобто іншого неодруженого старшину – І.С.), [...] байдуже їй, що жук нічний урешті-решт опиниться теж без грошей. Знайдеться третій. І так далі – без кінця, доки стане молодості, краси, свіжості. А потім в одставку, як кажуть, без пенсії і мундиру». Автор був змушений із гіркотою констатувати: «І скільки їх таких уже пройшло та пройде тимчасових дружин. Гарних, молоденьких, освічених. При других умовах і в іншому стані це були б чудові жінки й матері [...]. В сучасний же мент...»²⁵.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.200. – Арк.70.

²² Там само.

²³ Там само. – Ф.3526. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3.

²⁴ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – С.55.

²⁵ Діміч. В сумерках життя // Запорожець: Літературно-науковий тижневик Війська Запорозького (Каліш). – 1921. – Ч.3 (березень). – С.10.

Значна кількість жінок, як сімейних, так і незаміжніх, перебувала в таборі Стшалково (станом на 28 січня 1922 р. – близько 300, які опікувалися понад 100 дітьми). Вояків-українців тут було 3700 осіб²⁶. А крім того, в інших секціях цього табору знаходилася значна кількість інтернованих «балаховців» (білорусів) і полонених червоноармійців. Річне перебування в таборах призвело до вичерпання фізичних та моральних сил жіноцтва, а з переведенням до Стшалкова поневіряння всіх його мешканців продовжилися, що було пов'язано з браком вугілля для обігріву бараків і не завжди належним харчуванням.

Одним із наслідків цього була деморалізація частини українського вояцтва, а разом і декого з жінок, помічених у розпусній поведінці й раніше. Але на відміну від інших таборів, до неврегульованого статевого життя додалися і антидержавні випадки та незграбні спроби скомпрометувати Державний центр УНР в екзилі. Остання обставина спонукала штаб до радикальних дій, маючи на меті видалення з табору «антисоціальних елементів». Українська контррозвідка уклала спеціальний реєстр, до якого внесли відверто злочинних, антидержавницьки налаштованих осіб із числа старшин Армії УНР. А крім того в ньому фігурували і прізвища п'ятьох жінок – у кожному випадку з наведенням причин, що вимагали їх «негайної ізоляції та висилки з табору». Подані на них характеристики були майже ідентичними, зокрема стосовно Марії В. було вказано, що вона «ганебно поводить як жінка взагалі і компрометує сім'ю старшин, вносить розпусту в загальне вояцтво і шкідливо впливає на їх мораль». «Компрометувала» жіноцтво табору та «підривала моральну сторону вояцтва» також і Ніна С. Стосовно Марії С. у реєстрі зазначалося, що вона «вносить деморалізацію у військо» своєю «недостойною» поведінкою. У характеристиці Марії В., окрім уже стандартної фрази про «ганебне поводження» та «внесення деморалізації в ряди козацтва» через «пониження його моралі», також відзначалося, що остання «демонстративно розмовляє виключно тільки по російськи» та є відвертим ворогом усього українського²⁷.

Наведені формулювання свідчили про те, що згадувані жінки вже тривалий час (принаймні з початку інтернування, а може й раніше) надавали сексуальні послуги різним категоріям інтернованих, і така практика вочевидь призводила до занепаду моральних засад серед вояків. Дотримуватися бодай мінімальної приватності в умовах табору було майже неможливо, тому, як уже зазначалося, блискавичні «польові романи» відбувалися фактично на очах усіх таборян, уносячи в їхній побут додаткову нервозність і напругу.

Слід також відзначити, що на початок 1922 р. частка таких жінок серед загалу жіноцтва вже була мізерною, адже важкі умови побуту в таборах сприяли «відсіву» осіб «легкої поведінки», які знаходили можливості влаштуватися вже на цивільному становищі зручніше та вигідніше для себе. Про «випаровування» таких жінок із табору опосередковано свідчила й

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.822. – Арк.50 зв.

²⁷ Там само. – Спр.473. – Арк.46.

загальна кількість родин у Стшалково станом на 1922 р. – 282 (на близько 300 жінок)²⁸.

Важливим було те, що благодійні товариства, які діяли у Стшалково, намагалися наповнити життя жінок конструктивним змістом. Із цією метою їх залучали до спорту (вони мали можливість відвідувати так звану «спортивну гімназію»), завдяки чому стало можливим створити жіночу команду з 25 осіб для участі у загальнотабірних змаганнях. Залучалося жіноцтво й до роботи в ремісничих майстернях, зокрема до виготовлення кошиків, мистецьких виробів із соломи, пошиття білизни²⁹. Шевські майстерні найбільше приваблювали жінок, адже тут можна було пройти курси гаптування (вишивання), а після цього залишитися працювати. Частина з них змогла використати свої вміння та бажання працювати з користю для власної родини.

У 1922 р. дедалі більше інтернованих старшин переймалися бажанням назавжди покинути табори. В одному з них – Щипйорно – окремі старшини прагнули заради цього взяти шлюб із жінками-емігрантками, які мешкали неподалік від табору. Утім мораль і поведінка частини з них були такими, що змусили генерал-інспектора військ УНР О.Удовиченка заборонити своїм наказом №35 від 21 серпня 1922 р. групі інтернованих військ у Щипйорно «самочинне» укладання шлюбів старшинами. У §2, зокрема, ішлося про те, що «деякі із старшин вступають у шлюб з жінками, які з морального боку зовсім не відповідають такому високому званню, яке повинна носити жінка старшини. Такий шлюб плямує старшинську честь, гідність і компрометує корпорацію всіх старшин та їх жінок». О.Удовиченко характеризував «такі проступки з боку старшин безнравственими» й надалі забороняв «старшинам брати шлюб без дозволу командира дивізії або відповідного йому начальника». До того ж командири дивізій мали звернути «особливу увагу на це явище і давати дозвіл на шлюб не інакше, як після документальної перевірки даних про особу, яка має стати жінкою (дружиною – І.С.) старшини». Ті ж старшини, котрі «самочинно візьмуть шлюб з особами, не відповідаючими старшинській гідності, будуть віддані під суд честі»³⁰.

У цьому зв'язку особливий інтерес становить те, в який саме спосіб мала проводитися така «документальна перевірка», і які, власне, документи мала подати старшому військовому начальнику «наречена», аби довести своє право стати дружиною старшини Армії УНР. Але тут можна зрозуміти й генерала О.Удовиченка, який усіма можливими засобами намагався зміцнити моральність старшинства.

Отже перебування серед інтернованих вояків УНР жінок і дітей надавало табірному життю особливий настрій і тональність, їх присутність могла як надихати загал, так і дезорганізовувати окремих його представників. Це було обумовлено тим, що жінки відігравали різні «соціальні ролі» – як відданих дружин і турботливих матерів, так і табірних та дивізійних повій.

²⁸ Там само. – Ф.3523. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.14, 20 зв.

²⁹ Czerniak B., Czerniak R.M. Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914–1918, 1919–1924. – Strzałkowo, 2013. – S.25.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф.2439. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.193.

У присутності в таборах такої категорії жінок напевно були зацікавленими й деякі старшини, які не бажали зв'язувати себе серйозними стосунками, а воліли обмежуватися максимально полегшеними зв'язками зі «жрицями кохання». Складно відповісти, де відбувалися потаємні їх зустрічі, але, очевидно, попри перенаселеність таких установ у них усе ж таки залишались окремі приміщення, де можна було усамітнитися вдвох на кілька годин пізно ввечері або вночі. Крім того, видається, що деякі старшини мали фінансову можливість зустрічатися з жінками в орендованих ними для власного проживання оселях у найближчих до табору місцях. У теплу пору року траплялося, що закохані (мешканці розташованого поза Ланцутським табором «Домініканського будинку») усамітнювались у вечірній час на цвинтарі³¹.

Дехто з жінок свідомо йшов на пониження свого статусу та погоджувався перебувати зі своїм обранцем у фактичному, юридично не оформленому шлюбі, хоча ця форма стосунків, напевно, теж мала право на існування, особливо в умовах війни й тимчасовості перебування в таборах. Окремі жінки ставали утриманками старшин, і в такому форматі взагалі втрачали «право голосу» у вирішенні навіть власних проблем. Переходячи «з рук у руки», більшість із них усвідомлювали мінливість обраної ними форми спілкування з чоловіками, а також розуміли примарність перспектив створення справжньої родини.

Можливим був і протилежний формат, коли сама жінка ініціювала зміну свого обранця, зважаючи лише на його фінансову можливість забезпечувати її потреби. Часом вони навіть брали шлюб, знаходячи в перманентних чварах і з'ясуваннях стосунків із чоловіком своєрідну розраду для себе. Це особливо стосувалося різновікових пар, коли п'ятдесятирічні полковники брали у дружини осіб, яким не виповнилося і двадцяти років. Фізична неготовність чоловіка задовольнити статеві потреби жінки в непристосованих для цього умовах (загальний барак) або матеріальна скрута, в якій він міг опинитися, викликала шквал негативних емоцій, і рано чи пізно така жінка розривала з невдахою всі формальні стосунки.

Але попри весь моральний осад від розваг «жриць кохання», вони виконували й важливу функцію, частково знімаючи стрес та напругу у середовищі вояків, особливо під час бойових дій, і вже за інерцією – у таборах. Щоправда, емоційний стан тут кардинально різнився – при звичаєні ризикувати власним життям чимало фронтовиків виявилися неготовими до щоденного безцільного сидіння в бараках. Дедалі більше інтернованих покидали табори в пошуках роботи, тож і потреба в послугах повій зменшувалася, а для них самих ці установи ставали неприйнятним місцем проживання. Їх усунення стало позитивним сигналом для таборян, чие повсякдення було позначене щоденною боротьбою за виживання, і котрі вже втратили будь-який інтерес та співчуття до тих, хто не бажав докладати жодних зусиль за для вироблення у собі міцних життєвих, духовно-світоглядних засад.

³¹ Нота на ім'я коменданта Домініканського будинку // Промінь (Ланцут). – 1921. – 26 травня. – Ч.5. – С.26.

REFERENCES

1. Czerniak, B., Czerniak, R.M. (2013). Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914–1918, 1919–1924. Strzałkowo. [in Poland].
2. Karpus, Z. (1997). Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń. [in Poland].
3. Kolianchuk, O. (2000). Ukrains'ka viis'kova emigratsiia u Pol'shchi 1920–1939 rr. L'viv. [in Ukrainian].
4. Naumenko, K. (2000). Khrystyna. *Nashe zhyttia*, (11, pp.1–4). Retrieved from http://www.gallus.lunarifff.com/~unwla0/~/pdf/Our_Life_2000-11.pdf [in Ukrainian].
5. Pavlenko, M.I. (1999). Ukrains'ki viis'kovopoloneni i internovani u taborakh Pol'shchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuвання (1919–1924 rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Sribniak, I. (1997). Obezzbroiena, ale neskorena: Internovana Armiia UNR u taborakh Pol'shchi i Rumunii (1921–1924 rr.). Kyiv; Filadelf'ia. [in Ukrainian].
7. Sribniak, I. (2018). „Bida dyvyt'sia zi vsikh zakutkiv, a zlydni plodiat'sia z kozhnoiu sekundoiu...” (dopomohovo-kharytatyvna diial'nist' „Soiuzu ukrainok” u tabori Schypiorno, Pol'shcha navesti 1922 r.). *Nashe zhyttia*, (Vol. LXXV), (7–8, pp.10–13). Niu-York. [in Ukrainian].
8. Sribniak, I. (2018). Nepokazna zvytiaha (kil'ka epizodiv z zhyttia poruchnyka Armii UNR, likaria Khrystyny Skachkivs'koi-Sushko, 1919–1925 rr.). *Nashe zhyttia*, (Vol. LXXV), (1, pp.13–16). Retrieved from <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23484> [in Ukrainian].
9. Sydorenko, N. (2000). Natsional'no-dukhovne samostverzhennia (Vols.1–3). Ch.II: Presa internovanykh ukraintsv ta tsyvil'noi emihratsii (Chekhiia, Pol'shcha, Rumuniia, Yehypet, 1919–1924. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Vishka, O. (1999). Ukraintsi u tabori v Stshalkovi. *Visnyk Kyivs'koho derzhavnoho linhvistychnoho universytetu. Seriia «Istoriia, ekonomika, filozofii»*, (3), 167–174. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Vishka, O. (2002). Presa ukrains'koi emihratsii v Pol'shchi (1920–1939 rr.). *Istorykobiliohrafichne doslidzhennia*. L'viv. [in Ukrainian].
12. Wiszka, E. (2001). Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. Toruń. [in Poland].

IHOR SRIBNIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of World History,
Borys Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), i.sribniak@kubg.edu.ua

INTIMATE DIMENSION OF WOMEN'S EVERYDAY LIFE IN CAMPS OF INTERNED SOLDIERS-UKRAINIANS IN POLAND (1921–1922)

While in a camp isolation, women played different social roles in camps: if one part of them were devoted wives and caring mothers, then on the opposite pole were the camp and divisional prostitutes who fulfilled their specific mission. In the presence of the "priestess of love" in the camp, the first interest was the category of officers, who did not want to bind him to a serious relationship during internment. Some women were in their actual marriage with their constituents, and some agreed to

become dependent. The opposite format was also possible, when the woman himself initiated the change of her elect, considering only their financial ability to provide for her needs. But the difficult conditions of staying in the camps, leaving a large part of the interned at work – led to that, that the need for services of prostitutes was rapidly decreasing, and for them the camps themselves became an unacceptable habitat. At the same time, the command of the Ukrainian People's Republic troops gradually eliminated them from the camps, and in addition – the general of warfare rapidly lost interest and condolences to those women's representatives, which have not made any effort to develop in them a lasting vital and spiritual-ideological foundation.

Keywords: *camps, internment, Ukrainian soldiers, women, marriage, Army of the Ukrainian People's Republic, Poland.*

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tetiana_ievsieieva@ukr.net

ТИЛОВЕ ОПОЛЧЕННЯ ЯК СТРУКТУРНИЙ ПІДРОЗДІЛ У ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ ТА ІНСТРУМЕНТ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ «ПОЗБАВЛЕНЦІВ» УСРР (1920–1937 рр.)

Уперше комплексно розглядаються мета заснування, структура та функції радянської підсистеми примусової праці – тилового ополчення. На архівному та біографічному матеріалі висвітлено особливості повсякденного життя бійців-«позбавленців», зокрема дітей духівництва. З'ясовано, що використання примусової праці у структурі РСЧА було одним із важелів формування комуністичного соціуму через запровадження партійно-радянських постанов, терор і специфічні різновиди пропаганди у закритому мілітаризованому мікросоціумі.

Ключові слова: тилове ополчення, «позбавленці», мобілізація, духівництво, ГУЛАГ.

Зміна ракурсу постановки проблеми в аналізі, здавалося б, добре відомого матеріалу здатна здивувати дослідника несподіваними сюрпризами. Такою несподіванкою у вивченні повсякдення православного духівництва радянської України між двома світовими війнами виявилось тилове ополчення (з 1930 р. мало український відповідник – запільне рушення) – воєнізована підсистема примусової праці у структурі Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). У його історії впродовж 1920–1936 рр. можна виокремити три етапи. На першому етапі свого існування (1918–1925 рр.) тилове ополчення (т/о) постає як наслідок узурпації влади та впровадження більшовицької політики загальної трудової повинності. По закінченні громадянської війни використовувалося на відновлювальних роботах як воєнізована структура в річищі політики мілітаризації господарства та застосування військових частин для господарських потреб. Але вже запровадження 15 листопада 1921 р. нового Кодексу законів про працю і перехід країни до непу змусили згорнути систему трудової повинності разом із т/о як її підсистемою. Під час військової реформи 1924–1925 рр. (другий етап) призов до команд т/о визнали недоцільним і до 1930 р. потенційні новобранці перебували на обліку як мобілізаційний резерв на випадок війни, сплачуючи спеціальний військовий податок. На третьому етапі існування (1930–1937 рр.) т/о відновили, воно функціонувало як специфічна мілітаризована підсистема примусової праці для виконання планів форсованої індустріалізації.

Становлення, структура, функції та характер діяльності тилового ополчення – практично недосліджена проблема в історії примусової праці й повсякденного життя у СРСР та УСРР. Дослідницький інтерес до цієї теми виник нещодавно в російських фахівців С.Красильникова та Д.Міненкова

й пов'язаний із вивченням проблем генези, форм системи примусової праці у СРСР, маргінальності, маргіналів у радянському суспільстві¹. В Україні вперше до опрацювання цієї проблематики в контексті історії повсякденного життя православного духовництва звернулася Т.Євсєєва². Однак накопичення нових фактів вимагає поглибленого аналізу проблеми. У цій статті зробимо спробу послідовно розглянути створення й діяльність т/о в радянській Україні від його заснування 1918 р. та до часу реорганізації в армійські будівельні загони 1937 р.

Із початком першого комуністичного штурму та відокремленням церкви від держави перед православним духовництвом разом із виконанням інших громадянських обов'язків постала проблема несення військової служби. Згідно з канонами церкви, клірики не мають права на діяльність, несумісну зі священнослужінням³. 83-тє правило св. апостолів прямо вказує, що «єпископ, або пресвітер, або диякон, які у військовій справі вправляються і хочуть утримати дві речі, тобто римське начальство і священничу посаду, нехай будуть позбавлені священничого сану»⁴. Крім цього, духовним особам заборонялися професійні заняття, пов'язані з пролиттям крові тварин або людей. Наприклад, лікарська практика, особливо хірургія. Нещасний випадок під час операції тягне за собою звинувачення хірурга в ненавмисному вбивстві, а якщо він є кліриком, то підлягає позбавленню сану. Так само священнослужителів, котрий приносить безкровну жертву, заборонено брати участь у полюванні через неможливість уникнути пролиття крові⁵. Через небажання проливати кров від військової служби традиційно відмовлялися й віруючі, належні до різних сектантських груп.

Перша обов'язкова мобілізація до бойових і тилкових частин Робітничо-селянської Червоної армії, проведена від імені більшовицького уряду, викликала спротив новобранців із середовища сектантів та духовництва. Відповідно до звернення Ради народних комісарів РСФРР від 21 лютого

¹ Красильников С.А. Тылоополченцы // ЭКО. – 1994. – №3; *Его же*. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.). – Новосибирск, 1998; Красильников С.А., Миненков Д.Д. Тыловое ополчение как элемент системы принудительного труда: этап становления (1930–1933гг.) // Гуманитарные науки в Сибири. – Новосибирск, 2001. – С.41–46; Маргиналы в советском обществе: механизмы и практика статусного регулирования в 1930–1950-е годы. – Новосибирск, 2006. – С.4–25; Маргиналы в советском обществе: институциональные и структурные характеристики в 1930–1950-е годы. – Новосибирск, 2007. – С.3–38; Миненков Д.Д. Формирование и развитие частей тылового ополчения в СССР (1930–1937 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Новосибирск, 2006; *Его же*. Тыловое ополчение – милитаризованная составляющая системы принудительного труда в СССР 1930-х гг. // История сталинизма: Принудительный труд в СССР: Экономика, политика, память: Мат. междунар. науч. конф., Москва, 28–29 октября 2011 / Отв. ред.: Л.И.Бородкин, С.А.Красильников, О.В.Хлевнюк. – Москва, 2013. – С.257–268 та ін.

² Євсєєва Т. Запільне рушення/тилове ополчення як різновид громадянських обов'язків православного кліру в 1930-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.21. – К., 2012. – С.157–165; *Її ж*. Джерела існування, побут та різновиди громадянських обов'язків «позбавленців» // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2012. – С.649–641.

³ Цыпин В. Церковное право: Курс лекций. – Москва, 1994. – С.162.

⁴ Книга правил святых апостолів, вселенських і помісних соборів і святых отців. – К., 2008. – С.22.

⁵ Цыпин В. Церковное право. – С.171–172.

1918 р. «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!» незгодних рятувати її зброєю чи працею – розстрілювали. Серед них і представників священства, яким влада не довірила гвинтівку, натомість, зарахувавши їх до трудових батальйонів, змусила рити окопи. Цей документ поклав початок практичному втіленню загальної трудової повинності в радянській Росії, проголошеної у січні 1918 р. «Декларацією прав трудящого та експлуатованого народу». Її запровадив спеціальною постановою від 22 квітня того ж року Всеросійський центральний виконавчий комітет, а V Всеросійський з'їзд рад закріпив як положення Конституції РСФРР.

У кращому випадку таких громадян віддавали під суд, і не лише на території радянської Росії. Опановуючи українські терени, більшовики приносили своє законодавство та відповідно до нього проводили мобілізацію до війська. Намагаючись знайти компроміс у питанні виконання військового обов'язку між інтересами більшовицького уряду й віруючими-сектантами, Об'єднані ради релігійних громад Росії та України неодноразово звертались до РНК РСФРР із проханням замінити їм службу зі зброєю в руках виконанням іншої суспільно-корисної чи санітарної праці. Зі свого боку, постановою від 20 липня 1918 р. «Про тилове ополчення» РНК РСФРР уперше предметно визначила коло осіб, що підлягали зарахуванню до цієї структури – громадяни віком від 18 до 45 років, яких більшовицька влада віднесла до категорії «експлуататорів» і, пам'ятаючи про те, що саме настрої у війську змусили Миколу II зректися престолу, остерегалася поширювати на них загальну військову повинність, мобілізувати до РСЧА, давати їм у руки зброю. Натомість статтею 65 Конституції РСФРР 1918 р. разом із родинами, з яких вони походили, позбавила виборчих прав, створивши маргінальну соціальну групу «позбавленців» (рос. «лишенць»). До цієї категорії віднесли й духівництво⁶. У жовтні того ж року вийшов декрет про мобілізацію «буржуазії» віком від 16 до 50 років на громадсько-корисні роботи. Загалом з аналізу архівних документів випливає, що зарахування «буржуазії»/«позбавленців» в ополчення відбувалося одночасно з кожною хвилиною мобілізації до РСЧА.

У кінці липня 1918 р. наркомат юстиції (НКЮ) РСФРР поширив «Настанову про прийняття на військову службу в тилове ополчення міських і сільських буржуазних класів, що підлягають призову на підставі декрету РНК від 20 липня 1918 р.» та «Положення про тилове ополчення, що формується на підставі декрету РНК від 20 липня 1918 р.»⁷. Відповідно до цих документів, призову на військову службу підлягали всі представники «буржуазних класів» визначеного віку, які мешкали (тимчасово або постійно) в тих містах і волостях, звідки мобілізували робітників та селян, до дня оприлюднення декрету про призов останніх. Вони мали з'явитися до відповідного військового комісаріату, маючи при собі паспорт або інший

⁶ Конституция (Основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (принята V Всероссийским съездом советов рабочих, крестьянских и казачьих депутатов 10 июля 1918 г.) // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. – 1918. – №51. – Ст.582.

⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ). – Ф.А353. – Оп.2. – Д.133. – Л.8–12.

документ, що посвідчує особу та вік, документи про попередню військову службу, а також про звільнення під час минулих призовів⁸. Явка була обов'язковою для всіх, за винятком калік з очевидними зовнішніми ознаками каліцтва, або важкохворих, що мали відповідні посвідки від місцевих органів влади. Підприємства і приватні особи, де працювали призовники, зобов'язувалися без перешкод видавати останнім усі належні документи та зарплатню до дня вступу на військову службу. Прийомним комісіям, заснованим при комісаріатах і радах депутатів, належало забрати документи та опитати призовників: чи здорові, чи вважають себе придатними до служби. У спірних випадках комісія проводила детальне освідчення, або передавала справу на розгляд вищої комісії⁹.

Уникнути мобілізації було вкрай важко. «Настанова...» зобов'язувала всі заклади, промислові підприємства, установи, повітові, сільські, а в містах домові комітети надавати відповідним комісаріатам із військових справ списки осіб призовного віку для обліку, контролю чи притягнення до відповідальності. Зарахованими на військову службу призовники вважалися від часу внесення прізвища до прийомного розпису. Відтоді ж тилоополченці підлягали покаранню за злочини і проступки за військовими законами. Грошове та речове утримання їм видавали після прибуття до робочих частин¹⁰. Термін служби в т/о «Положення...» обмежувало одним роком. Обсяг грошового та продовольчого утримання ополченців прирівняли до норм, установлених для бойових і тилових частин РСЧА, однак зараховували «на довольство» лише тих, хто зумів довести відповідним місцевим органам та установам, що до призову утримував себе і свою родину власною працею¹¹. Як щодня харчуватися решті ополченців, відірваних від домівки, «робітничо-селянська» влада не пояснювала.

Частини т/о формувалися у вигляді окремих робочих батальйонів, рот і команд, відповідно до кваліфікації. На всі командні посади – до начальника відділення включно – та на посади комісарів чи інспекторів-спеціалістів призначати ополченців «Настанова...» забороняла. Формували робочі частини відповідно до кількості особового складу та виду робіт. До виконання силами частин т/о належали окопні, будівельні, дорожні роботи; праця в різноманітних військових майстернях (шевських, кравецьких, хлібопекарських, борошномельних, сухарних, сінопресувальних тощо), роботи при інтендантських продовольчих, речових та інших, у тому числі й підзвітних іншим відомствам, складах; заготівля палива і продовольства; вантажні роботи на залізницях, водних шляхах; інші роботи¹². Реєстрації для зарахування до частин т/о підлягали особи віком від 18 до 45 років із середовища так званих «буржуазних класів», у тому числі «ченці та духовні служителі церков і релігійних культів»¹³.

⁸ Там же. – Л.8.

⁹ Там же. – Л.9.

¹⁰ Там же. – Л.10.

¹¹ Там же. – Л.11.

¹² Там же. – Л.11–12.

¹³ Там же. – Л.12.

Можливості проігнорувати виконання військового обов'язку істотно скорочував перелік санкцій, які влада обіцяла застосувати до дезертирів і тих, хто їм сприяв. За неявку, спротив чи ухиляння від призову під фальшивим приводом місцевий суд або «революційний трибунал» мали право позбавити волі не менше ніж на 2 роки, призначивши дезертира до примусової праці та конфіскувавши його майно. Аналогічне покарання чекало на осіб, що сприяли чи схиляли призовника до ухилу від виконання обов'язків тилополченця, допомагали втечі, переховуванню чи не повідомили владу про дії винної особи. Майно засуджених за сприяння порушникам законодавства про тилове ополчення, насамперед найближчих родичів, підлягало частковій конфіскації й передачі у фонд забезпечення червоноармійців¹⁴.

Оскільки мобілізації проводилися хвиля за хвилею в різних регіонах колишньої імперії, які потрапляли під постійний чи тимчасовий вплив більшовиків, проблема способу виконання військової повинності продовжувала зберігати актуальність. 22 жовтня 1918 р. за підписом голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького вийшов наказ №130, черговий раз покликаний урегулювати проблему. Як ішлося в документі, військовозобов'язаним особам,

«не наставленим проти основ трудового співжиття та інтересів робітничого класу, належало довести перед відповідними судово-слідчими органами, що релігійні переконання не є звичайним прикриттям його боягузтва чи недоброго сумління. Якщо це буде встановлено, військовозобов'язаний може бути звільненим від безпосередніх бойових обов'язків, аби бути захищеним до санітарної команди й виконувати свій обов'язок у війську, не йдучи всупереч своїм релігійним переконанням, але й не ухиляючись від небезпеки, назустріч якій іде переважна більшість робітників і селян призовного віку»¹⁵.

Однак виявилось, що існує значна кількість осіб, які, відповідно до власних релігійних переконань, не могли брати участі у військовій службі, навіть у санітарній. Крім того, уважали неприйнятним виконання жодних примусових робіт, запропонованих урядом як альтернативу військовій службі. У зверненні Об'єднаної ради релігійних громад зазначалося: «За царського режиму сотні таких людей були кинуті до каторжних тюрем та дисциплінарних батальйонів, десятки знайшли там останній притулок»¹⁶.

1 січня 1919 р. спеціальний декрет надав право народним судам замінювати військову повинність та військову службу певним категоріям громадян іншими цивільними «загальнокорисними» роботами/повинностями¹⁷. 4 січня 1919 р. РНК РСФРР скасувала декрет Реввійськради від 22 жовтня 1918 р., і замінила для «релігійно налаштованих осіб» військову службу іншою «загальнокорисною» працею або санітарною службою за вироком народного суду. Поряд із сектантами своє право не йти до армії виборювали в радянському

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. – Д.715. – Л.2.

¹⁶ Там же. – Л.3.

¹⁷ Там же. – Л.24.

суді православні клірики. Адже попри, здавалося б, прозорі інструкції кожна наступна хвиля мобілізації супроводжувалася масштабними зловживаннями з боку призовних комісій, оскільки довести «робітничо-селянському» суду своє право не виконувати бойові обов'язки, навіть за умови наявності потрібних свідків, було непросто. Ухвалюючи рішення, народні суди керувалися циркуляром НКЮ РСФРР, що роз'яснював порядок застосування «декрету від 4 січня 1919 р. до тих, хто ухиляється від військового обов'язку через так звані релігійні переконання». Серед іншого зазначалося, що

«виявилися зловживання з боку шкурників, котрі ухиляються від відбування військової повинності в лавах Червоної армії та установ, що її обслуговують, і намагаються завести в оману народні суди та революційні трибунали й, таким чином, використати цей декрет як зручний формальний спосіб, що випав їм у радянській республіці, під релігійним прапором ухилитися від громадянських обов'язків»¹⁸.

Місцеві суди порушували карні справи проти тих, хто «ухилявся» від військової служби. Об'єднана рада релігійних громад активно допомагала віруючим призовного віку отримати позитивну ухвалу суду. Поряд із заявами сектантів рада підтримувала клопотання православних священиків про звільнення від військової повинності у судах та до РНК. Кліриків і членів їхніх родин як «класово-ворожий елемент», позбавлений громадянських прав, до військової служби зі зброєю в руках радянська влада не брала, але залучала до виконання різних «суспільно-корисних» робіт, відриваючи від справляння пастирських обов'язків. Унаслідок цього у храмах місяцями не проводилися служби, не виконувалися треби. Клірики та релігійні громади масово зверталися до РНК із клопотаннями звільнити священиків від виконання військового обов'язку на шкоду пастирському. Посилювалося й загальне незадоволення населення таким станом речей.

Вочевидь проблема набула чималої гостроти, адже стала предметом обговорення на кількох нарадах у наркоматі юстиції. Причому врегулювання практики притягнення до військової служби власне православного духівництва не виділялося із загального контексту. У доповіді з цього питання на одній із нарад зазначалося:

«Було б справедливо громадян, звільнених від несення військової служби, притягувати до якоїсь примусової суспільно-корисної праці, аби хоч певною мірою урівняти цих осіб з іншими громадянами, що несуть тягар військової служби й відірвані від особистого сімейного життя, у той час як громадяни, зовсім звільнені від несення військової служби за релігійними переконаннями, можуть розпоряджатися собою на власний розсуд і жодною обов'язковою роботою стосовно держави не пов'язані. Таких громадян варто звільнити від прямої участі в бойових діях. Але вважати належними до військового відомства»¹⁹.

¹⁸ Там же. – Оп.3. – Д.780. – Л.58.

¹⁹ Там же. – Оп.2. – Д.715. – Л.32.

Наслідком нарад став циркуляр НКЮ РСФРР №694 від 24 липня 1919 р. Документ передбачав, що особи, офіційно належні до організацій, які «не лише не заперечували найдієвішої участі в імперіалістичній війні у минулому та теперішньому часі, але й беруть у них найдієвішу участь», притягуються до служби в тиловому ополченні. Маючи на увазі службу військового духівництва в армії під час Першої світової війни, відкрити підтримку частиною єпископату на чолі з митрополитом київським Антонієм (Храповицьким) білого руху та створення під захистом адмірала О.Колчака Вищого церковного управління Південного Сходу Росії²⁰, більшовики фактично втягнули у військове протистояння православний клір епархій, що знаходились на підконтрольній їм території, з активними прихильниками білого руху.

20 вересня 1919 р. відділ обов'язкової військової служби мобілізаційно-го управління народного комісаріату РСФРР із військових справ розіслав окружним військовим комісарам (а НКЮ – народним судам) циркуляр із детальними інструкціями стосовно цієї категорії призовників. У документі зазначалося:

«На нарсуд покладається обов'язок точно встановити: хто зі звільнених повністю звільняється від військової служби, а хто – тільки від участі в бойових діях. Особи, належні до першої категорії, [...] передаються у відання цивільної влади й вирок виконує цивільна влада. Особи, належні до другої категорії, [...] залишаються за військовим відомством, де призначаються на роботи залежно від ухвали суду, і оплата праці провадиться відповідно до загального нормування праці у військовому відомстві»²¹.

Видрукований типографським способом бланк у верхній лівій частині мав перелік окружних військових комісаріатів, яким циркулярне розпорядження призначалося безпосередньо: Петроградському, Смоленському, Ярославському, Київському, Харківському, Одеському. Вочевидь, відповідно до оперативного становища на фронтах громадянської та більшовицько-української війн, назви українських окрвійськкомів було закреслено олівцем²².

Дещо пізніше, 21 грудня 1920 р., «Известия ВЦИК» оприлюднили підписану головою РНК В.Ульяновим (Леніним) постанову від 14 грудня, ухвалену на заміну декрету від 4 січня 1919 р. У документі традиційно йшлося про сектантів, а поширення його чинності на залучення до військової служби православного кліру приховувалося в контексті. Постанова надавала право «особам, які не могли через свої релігійні переконання брати участь у військовій службі, за ухвалою народного суду замінити її на певний термін призову ровесників санітарною службою, переважно у заразних шпиталях, або іншою відповідною загальнокорисною роботою за вибором призовника»²³.

²⁰ Див.: Стародуб А. Боротьба за церковну самостійність в 1917–1921 рр. та участь в ній єпископів-українців // Науковий збірник молодих вчених і аспірантів Інституту археографії ім. М.С.Грушевського НАНУ. – Вип.2. – К., 1999. – С.325–343.

²¹ ГА РФ. – Ф.А353. – Оп.2. – Д.715. – Л.33.

²² Там же. – Л.33.

²³ Там же. – Л.104.

На терени України чинність російського законодавства загалом та закону про загальну трудову повинність і тилове ополчення зокрема, у той період поширювалася через діяльність управлінських структур РСЧА, які підпорядковувалися мобілізаційному управлінню народного комісаріату з військових справ РСФРР та проводили мобілізацію до червоного війська одночасно з рухом фронтів. Принаймні про це говорить географія поширення обіжних розпоряджень відділу обов'язкової військової служби мобуправління²⁴. Тож 25 квітня 1919 р. РНК України ухвалив документ, тотожний декрету Реввійськради РСФРР №130 від 22 жовтня 1918 р. Об'єднана рада релігійних громад звернулася до РНК України з проханням поширити на її території дію декрету РСФРР від 4 січня 1919 р. про звільнення від військової повинності, а РНК Росії – «порадити українським товаришам так учинити»²⁵.

Опановуючи територію України, російські більшовики керували новостворюваними радянськими державними структурами в губерніях як власними адміністративними одиницями. Так, у березні 1920 р. VIII відділ НКЮ РСФРР безпосередньо від свого імені передав до Полтавського губернського юридичного відділу збірник узаконень і розпоряджень уряду РСФРР №62 від 31 серпня 1918 р. з інструкцією про порядок проведення у життя декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а також по 20 примірників першого та другого чисел журналу «Революция и церковь»²⁶. Формальна постанова РНК України і РСФРР «Про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР щодо питання про відокремлення церкви від держави» з'явилася 3 серпня 1920 р. Повною мірою застосовувати на теренах України закон про загальну трудову повинність/тилове ополчення певний час перешкоджала ситуація на фронтах. Після поразки О.Колчака й А.Денікіна більшовики взялися до комуністичного будівництва в мирних умовах. Його план Л.Троцький опублікував у газеті «Правда» 22 січня 1920 р. від імені ЦК РКП(б) у вигляді тез доповіді на черговий партійний з'їзд про господарське становище й завдання відбудови промисловості («Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства та застосування військових частин для господарських потреб»). Із документа зрозуміло, що керівництво партії розглядало мілітаризацію праці як постійний метод здійснення загальної трудової повинності. Окремим декретом Раднарком у січні того ж року затвердив правила про загальну трудову повинність, згідно з якими кожен громадянин підлягав призову до різних видів трудової повинності. В Україні організували трудову армію, а рада армії – Укррадтрударм – уважалася обласним органом Ради оборони²⁷. На виконання вказаного декрету 20 лютого 1920 р. Донбас оголосили єдиною економічною та військово-адміністративною одиницею з 16 гірничих районів, у кожному з яких створили комендатури, підлеглі Польовому штабу Донбасу. Аналогічний штаб було створено у Правобережній Україні²⁸. Про долю

²⁴ Там же. – Л.33.

²⁵ Там же. – Л.7, 9.

²⁶ Там же. – Оп.3. – Д.731. – Л.60.

²⁷ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.100.

²⁸ Там само. – С.101.

кліриків, що потрапили до лав тилового ополчення, Д.Поспеловський справедливо зауважував, що «церковники виконували трудову повинність, яка відрізнялась від концтабору лише терміном та розконвоюванням»²⁹.

Після переходу країни до непу та ухвалення 15 листопада 1921 р. нового «Кодексу законів про працю» систему примусової праці й тилове ополчення як її складову частину згорнули³⁰. Але з огляду на те, що організоване «покомуністичному» виробництво не могло обійтися без використання примусової праці, у тому числі військовослужбовців, РНК УСРР, керуючись постановою РНК РСФРР від 6 вересня 1922 р., постановила на території республіки призвати на дійсну військову службу всіх громадян 1901 р. нар., які з певних причин уникнули призову. Тих, хто вже перебував на обліку в тиловому ополченні, призивали до цих частин на загальних підставах. Порядок звільнення для цієї категорії призовників планували встановити особливим розпорядженням³¹.

Служба в регулярних частинах РСЧА давала певні пільги воякам та членам їхніх родин. Зокрема командування мало право видати демобілізованому рекомендацію (так звану «командировку») для того, щоб він міг вступити до вищого або середнього навчального закладу і втриматися там під час «вичищення» з них «непролетарських елементів». Призовники з категорії «позбавленців» упродовж 1923–1924 рр. зараховувалися до невоєнізованих «команд обслуговування». Під час військової реформи 1924–1925 рр. провадилося загальне скорочення чисельності армії і призов до частин т/о визнали недоцільним. Політична ситуація вимагала здобути прихильність наймасовішої категорії населення – селян. Тому, оголосивши гасло «Обличчям до села!», більшовики тимчасово зняли накладені раніше обмеження для участі у виборах з окремих категорій громадян і частини інтелігенції. Однак видавати зброю та дозволяти пройти військовий вишкіл тим, кого раніше позбавляла виборчих прав, «пролетарська держава» не збиралася. Службу для них замінили спеціальним військовим податком, обсяг якого визначав союзний закон «Про спеціальний військовий податок із громадян, зарахованих до тилового ополчення» (1925 р.)³². Його мінімальний розмір становив 50% обсягу податку на прибуток, і не міг перевищувати 20% загального прибутку платника. На практиці фіноргани стягували цей спецподаток в обсязі від половини до повного основного окладу платника. Збір надходив до фонду соцзабезпечення і призначався для надання допомоги родинам червоноармійців, що загинули або стали інвалідами під час громадянської війни³³.

²⁹ *Поспеловский Д.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – Москва, 1996. – С.269.

³⁰ *Миненков Д.Д.* Тыловое ополчение – милитаризованная составляющая системы принудительного труда в СССР 1930-х гг. – С.260.

³¹ *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.* – 1922. – 7 октября. – №39. – С.643–644.

³² *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик* (далі – СЗ СССР). – Москва, 1925. – №76. – Ст.577.

³³ *Красильников С.А.* Тылоополченцы как часть маргинальных групп 1930-х годов // На изломах социальной структуры: маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.) [Электронный ресурс]: http://zaimka.ru/soviet/krasnl1_p2.shtml

У 1926 р. початок згортання непу позначився ухваленням рішення про позбавлення виборчих прав членів родин окремих «ворогів» радянської влади. Цим видом дискримінації відразу охопили дітей «колишньої буржуазії», до кола якої тоді входило й духівництво³⁴. До 1930 р. тилоополченці-«позбавленці» перебували на особливому військовому обліку як мобілізаційний резерв на випадок війни. Їм видавали замість звичайних військово-облікових «білі квитки» (бланки білого кольору). Розгортання другого комуністичного штурму спричинило потребу перетворити всю країну на «єдиний трудовий табір». Повноцінне розгортання ГУЛАГ, попри позірну дешевизну, усе ж потребувало часу й ресурсів на створення спеціальної табірно-комендантської інфраструктури. Одним зі способів мобілізації трудових ресурсів, не пов'язаним із позбавленням волі, став заклик «позбавленців» до частин тилового ополчення.

Зміцнивши особисті лідерські позиції серед компартійної верхівки, Й.Сталін узявся до поновлення будівництва держави-комуни, яка могла б стати плацдармом для поширення комунізму на інші країни. Із цією метою він та його оточення домоглися ухвалення планів прискореного створення у СРСР потужного військово-промислового комплексу, маскуючи їх поняттям «форсованої індустріалізації». Будівництво підприємств важкої промисловості за сталінськими планами мало супроводжуватися спорудженням інфраструктури та спеціального житла для працівників у нових промцентрах, а також переплануванням на «соціалістичний лад» уже наявних. Це вимагало величезної кількості виконавців.

Улітку 1929 р., приховуючи переведення економіки країни на планомірне застосування примусової праці й розбудову мережі концтаборів ОДПУ, їх перейменували на виправно-трудова (ВТТ; рос. «исправительно-трудова»). На початку 1930-х рр. до цієї системи залучили так званих спецпереселенців – виселених разом із родинами «куркулів». Останніх разом із в'язнями ВТТ масово використовували на спорудженні промислових підприємств, у розвитку добувних галузей економіки та на будівництві шляхів сполучення в різних регіонах СРСР. Однак утримання спеціальної табірної інфраструктури все ж вимагало істотних фінансових витрат. Постає проблема пошуку дешевших способів мобілізації трудових ресурсів, аби покрити дефіцит робочої сили. Вихід знайшли у використанні праці тилоополченців у мирний час і в 1930–1937 рр. відтворили та широко використовували специфічну мілітаризовану підсистему примусової праці, відому радянським громадянам із 1920-х рр. – тилове ополчення/запільне рушення. Саме в 1930-х рр. воно перетворилося на остаточно оформлену, організовану та дієву систему. Під її потреби постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 серпня 1930 р. відкоригували закон про обов'язкову військову службу. Залишивши, відповідно до

³⁴ *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.88.

ст.1, «оборону Союзу РСР зі зброєю в руках лише трудящим», постанова визначала категорії «нетрудових елементів» та власне обов'язки з її обслуговування, які держава віднині на них покладає. До т/о зараховали тих, кого конституції союзних республік позбавили виборчого права, а також осіб, засуджених за державні й інші злочини, з поразенням у політичних правах; засланих або висланих у судовому чи адміністративному порядку; «вичищенних» зі служби за 1-ю категорією, а також осіб, засуджених без поразення в політичних правах, яких нарком із військових справ визнавав небажаними на службі у РСЧА³⁵. Громадян, що відмовлялися йти до війська через свої релігійні переконання, закон окреслив як особливу категорію – «релігійники», – зарахувавши до неї сектантські групи та духівництво всіх релігійних конфесій, а серед них – православний клір і членів їхніх родин. Після медичного освідчення призовними комісіями військових комісаріатів на предмет придатності до виконання «загальнокорисних робіт», їх зараховували до тилового ополчення та, як і представникам інших категорій позбавленців, видавали на руки військові квитки без зірки. На облік громадян «нетрудових категорій» брали у віці від 20 до 40 років включно. У мирний час їх працю планували використовувати на лісозаготівлях, сплавах, торфорозробках, у боротьбі з епідеміями, лісовими пожежами, іншими стихійними лихами за період, рівний строку проходження їхніми ровесниками дійсної військової служби, але не довше двох років. Порядок використання тилоополченців на роботах мав установлювати республіканський НКВС за погодженням із наркоматами праці, землеробства, охорони здоров'я та іншими зацікавленими відомствами союзних республік. У воєнний час із тилоополченців мали утворювати особливі команди для обслуговування тилу і фронту³⁶. Громадян, яких під час служби повною мірою або й зовсім не залучали до жодних видів робіт, держава обкладала спеціальним військовим податком. Він вносився впродовж року за кожні півроку, не відпрацьовані на «загальнокорисних роботах». Ставка та порядок обкладання цим податком визначалися спеціальною постановою РНК СРСР³⁷.

6 грудня 1930 р. НКВС УСРР за погодженням із наркоматами юстиції та праці УСРР і штабом Українського військового округу поширив чинність статті 276 закону СРСР про обов'язкову військову службу на громадян Української СРР. Документ передбачав:

«Усіх осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання, але визнаних на підставі медичного огляду придатними до загальнокорисних робіт, що народилися в 1904, 1905, 1906, 1907 і 1908 році й мешкають в УСРР – притягти до трудового відбутку на реченець від 15 грудня 1930 р. по 1 січня 1932 року, передавши їх на весь зазначений час у розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва, за нарядами НКПраці УСРР.

³⁵ СЗ ССРСР. – Москва, 1930. – №40. – Ст.424.

³⁶ Там же. – Ст.769.

³⁷ Там же. – Ст.771.

Зазначені в арт.1 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату [...], маючи при собі: а) облікові документи тилоополченців, б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час роботи, в) харчі на перші три дні.

Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт.2. постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само організацію відрядження їх за нарядами НКПраці на місце робіт, покладається на міські інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів.

Від явки на збірні пункти нікого з громадян, притягнених до трудового відбутку, порядком цієї постанови не звільняти, крім ув'язнених і тяжкохворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарні, що перебувають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти і до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ вони забезпечуються житлом.

Використання осіб, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких встановлюються від адміністрації господарств, підприємств і будівництва – начальників партій і команд, що наглядають і відповідають за дисципліну і внутрішній порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилоополченців-релігійників – 2 чоловіки начскладу, на допомогу яким виділяється зі складу призваних найбільш надійних та дисциплінованих осіб. Для керівництва на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал. Так само на адміністрацію покладається обов'язок організації культосвітньої роботи серед осіб, що знаходяться у їх розпорядженні.

Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт та систематичне невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилювання від виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність залежно від характеру зламання.

Порядок і засоби використання призваних осіб за цією постановою на роботах і утримання їх визначається у окремій інструкції НКВС і НКПраці УСРР.

У справі призову осіб, звільнених від військової служби за релігійними переконаннями, на органи міліції покладаються такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилоополченців-релігійників на збірні пункти; 2) забезпечення порядку на призовному пункті; 3) розшук осіб, що не з'явилися на призовні пункти та дезертирів з місця роботи.

Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову – на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилополченців-релігійників: на органи НКПраці»³⁸.

З огляду на те, що новий союзний закон про обов'язкову військову службу від 13 серпня 1930 р. визначив термін служби в мирний час для «трудящих» у п'ять років, наркомати внутрішніх справ і праці УСРР спільною постановою від 7 грудня 1930 р. зрівняли з ними терміни служби в т/о призовникам 1904, 1905, 1906, 1907 та 1908 років народження³⁹. Відбір за станом здоров'я покладался на спеціальну комісію у складі «інспектора праці (голова), представників: військкомату, міськ[ої] або райміліції і лікаря, який бере участь у комісії по прийому призовників у Червону армію»⁴⁰. Від прибуття до збірних пунктів звільнялися лише ув'язнені й важкохворі громадяни, чию неміч підтверджувала довідка від державної медичної установи або лікаря, що перебуває на державній службі, засвідчена органами місцевої влади. Фахівці та висококваліфіковані робітники, без яких дана місцева галузь господарства не могла обійтися, після постанови вказаної комісії закріплювалися за своїми підприємствами й установами на весь час призову їхніх однолітків⁴¹. У березні 1931 р. за ініціативою наркомату шляхів сполучення й за загального директивного керівництва наркомату праці СРСР почалося централізоване оформлення системи тилового ополчення. Юридично закріпила основи організації та її статус ухвалена 7 грудня 1931 р. ЦВК і РНК СРСР постановою №24/952 «Про використання праці громадян, що перебувають у тиловому ополченні»⁴².

На відміну від 1920-х рр., коли на утримання йшли кошти, виділені на оборону, система т/о зразка 1930-х рр. функціонувала за принципом господарського розрахунку. Сформовані частини передавалися у відання виробничих, будівельних підрозділів наркомату шляхів сполучень, Центрального управління шосейних і ґрунтових доріг та автомобільного транспорту НКШС СРСР (ЦДТ, Цудортранс) та ВРНГ СРСР (пізніше – наркомату важкої промисловості). Загони ополченців поділялися на команди у складі 150–300 осіб, команди – на відділення. Очолювали військово-трудова підрозділи командири, призовані з рядового складу запасу РСЧА та навіть особи, що не мали ані досвіду служби в армії, ані досвіду роботи з людьми. Їм присвоїли форму конвойної сторожі й видавали військовий пайок. Після ухвалення постанови ЦВК та РНК СРСР №24/952 частини т/о планували використовувати лише на роботах, що мали важливе оборонно-стратегічне значення: будівництво залізниць, шосейних і ґрунтових доріг, оборонних заводів, електростанцій, левовищ, мостів, видобуток вугілля, лісорозробки тощо⁴³. Перелік робочих

³⁸ Вісті ВУЦВК. – 1930. – 7 грудня.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² ГА РФ. – Ф.Р-5446. – Оп.12 а. – Д.177. – Л.4–7.

⁴³ Миненков Д.Д. Тыловое ополчение – милитаризованная составляющая системы принудительного труда в СССР 1930-х гг. – С.263.

спеціальностей ополченців обмежувався землекопами, будівельниками, вугільниками, металістами, працівниками шляхів, рахівниками та конторськими службовцями. Термін служби також продовжили до трьох років.

Станом на грудень 1931 р. загалом по СРСР у частинах т/о перебували 21 750 осіб. Із них на об'єктах ЦДТ – 55,6%, НКШС – 28,3%, Вищої ради народного господарства (ВРНГ) – 16,1% загального складу. В європейській частині СРСР (у тому числі в Україні) – 75,2%⁴⁴.

У кінці 1931 – на початку 1932 рр. при НКШС, ЦДТ та наркоматі важкої промисловості (НКВП; реорганізована ВРНГ СРСР) створили центральні управління тилового ополчення (ЦУТО). Вони мали подвійне підпорядкування: за вертикаллю – Центральному воєнізованому управлінню т/о (ЦВУТО) НКВП СРСР, створеному в першій половині 1932 р., а за горизонталлю – кожне власному наркоматові. Одночасно кураторами роботи ЦУТО й частин т/о були уряди союзних республік і виконавчі органи областей, на території яких дислокувалися частини. За партійною лінією підзвітність організовувалась згідно з територіальним принципом⁴⁵.

На початку 1931 р. в УСРР для будівництва Дніпрокомбінату у Запоріжжі сформували 4-й окремий полк т/о, а у грудні його передали разом з аналогічними підрозділами з інших регіонів СРСР до складу НКВП. За підсумками використання частин т/о в 1932–1933 рр. виявилось, що переважна більшість підрозділів має незадовільний фінансовий стан і дуже далека від досягнення «самоокупності». З огляду на це 27 вересня 1933 р. ЦВК і РНК СРСР за проектом наркомату військових і морських справ (НКВМ) ухвалив нову постанову «Про тилове ополчення» (№76/1973), а 7 жовтня – постанову №2205-517-с «Про порядок передачі НКВМ частин тилового ополчення»⁴⁶. 11 жовтня 1933 р. на основі наказу Реввійськради СРСР №0115 розпочали формування управління тилового ополчення Головного управління РСЧА (УТО ГУ РСЧА), а ЦУТО цивільних наркоматів ліквідували⁴⁷. УТО ГУ РСЧА розпочало роботу вже 1 листопада 1933 р. під керівництвом М.Медникова (1934–1937 рр.). У другій половині 1933 р. частини т/о перейшли в підпорядкування РВР округ (армій) (наказ РВР СРСР №0121). Керівництво й нагляд за станом та діяльністю цих частин здійснювали створені при управлінні військових округ (армій) спеціальні інспекції т/о.

Одночасно з будівництвом промислових підприємств в європейській частині СРСР створювалася оборонна інфраструктура на Далекому Сході країни. Із другої половини 1932 р. почалася передислокація частин до Східносибірського (ССК) та Далекосхідного (ДСК) краю, яка на другу половину 1933–1934 рр. сягла максимуму й на серпень 1935 р. у частинах ССК і ДСК зосередили 71,7% від загального складу т/о (з грудня 1932 р. по грудень 1935 р. середня річна чисельність бійців складала 44 593 особи)⁴⁸.

⁴⁴ Див.: Там же. – С.263.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же. – С.264.

⁴⁷ Там же. – С.265.

⁴⁸ Там же.

Унаслідок передачі підрозділів т/о до НКВМ і поліпшення якості харчування, робочого одягу, житлових бараків (звісно, за мірками ГУЛАГ) за рахунок нормативів забезпечення, установлених для військового відомства, навесні 1934 р. показники продуктивності праці зросли й у середньому становили 143,5%, а прибутки всієї системи в 1934 р. обчислювались у 30 млн руб.; у 1935 р. – 162,2% та майже 60 млн руб.; за три квартали 1936 р. – 198,7% і понад 45 млн руб. (89,3% річного плану) відповідно⁴⁹. Більшість підрозділів вийшли на рівень самоокупності. Дослідники зазначають, що вказані цифри свідчать про перевиконання особовим складом частин т/о загальносоюзних норм продуктивності праці та середньодобового заробітку для вільнонайманих працівників. Таким чином, праця тилоополченців, унаслідок позаекономічного характеру її організації, виявилася результативнішою, ніж праця вільнонайманих працівників, спецпереселенців та ув'язнених у таборах. Це пояснюється насамперед воєнізованими принципами побудови тилового ополчення, відбором до його лав переважно молодих і фізично здорових людей та стимулом у вигляді відновлення їхніх громадянських прав.

За сухими цифрами статистичних даних і короткої офіційної хроніки подій завжди ховаються реалії повсякденного життя. В умовах «побудови комунізму» вони й у цьому аспекті традиційно істотно відрізнялися від пропагандистських декларацій. Нова редакція закону про обов'язкову військову службу створила для місцевих рад ще один важіль впливу на священство, а частина духівництва, яка за віком підпадала під чинність постанов, та їхні родини стикнулися зі ще одним екстраординарним, екстремальним чинником перебудови власного повсякдення. Що довелося пережити цим людям – добре видно з особистих листів кліриків і письмових запитів до вищих органів влади, якими керівники всіх православних конфесій УСРР намагалися врегулювати застосування закону на практиці.

До описаних вище традиційних фінансових поборів із духівництва додався спеціальний військовий податок невизначеного обсягу, запроваджений постановою ЦВК і РНК СРСР від 13 січня 1930 р. про обкладення ним громадян «нетрудових категорій», зарахованих до тилового ополчення. Документ передбачав щорічні стягнення з осіб віком до 27 років, а також разові податки з осіб 33 та 39 років в обсязі річних окладів⁵⁰. З огляду на важкодоступність публікації законодавчого акта для пересічного клірика, а також практику довільного нарахування податків на духівництво, грошовий еквівалент військового обов'язку став ще одним фінансовим тягарем і додатковим приводом для «пошуків справедливості» у формі листування представників церкви з предстоятелями конфесій, а через них – із радянськими інстанціями. Так, 9 липня 1931 р. правонаступниця ліквідованої 1930 р. УАПЦ – Всеукраїнська церковна рада (ВУЦР) УПЦ – звернулася до адмінгрупи при секретаріаті ВУЦВК із запитом, прохаючи повідомити, скільки та впродовж якого часу береться військовий податок зі «служителів культу»

⁴⁹ Там же. – С.266.

⁵⁰ СЗ СРСР. – Москва, 1930. – №7. – Ст.77.

(оскільки, наприклад, Велико-Багачанський райвиконком на Харківщині визначив священикові Биковцеві 400 руб. цього податку)⁵¹. Референт у справах культури Г. Катунін у листі до ВУЦР від 19 липня 1931 р. пояснював:

«1) Окремого порядку стягання зазначеного податку зі служників релігійних культів законом не встановлено. 2) Зі служників культу, як і з інших громадян, зарахованих до тилового ополчення, в разі їх не притягнуто на загальнокорисні роботи, спеціальний військовий податок стягається разом з прибутковим податком в такому розмірі: а) особи, оподатковуваний прибуток яких не перевищує 1800 руб. на рік, виплачують 50% окладу прибуткового податку; б) особи, оподатковуваний прибуток яких сягає понад 1800 руб., але не перевищує 3000 руб. – 75% окладу прибуткового податку; в) особи, оподатковуваний прибуток яких перевищує 3000 руб., виплачують 100% окладу прибуткового податку. Проте, якщо сума військового податку складатиме більше за 20% оподаткованого прибутку, то стягається сума, що становить 1/5 частину оподаткованого прибутковим податком прибутку. Військовий податок стягається щорічно, починаючи з того окладного року, протягом якого громадянина зараховано до тилового ополчення, до того окладного року включно, протягом якого він дійде 27 років, а далі – в розмірі річних окладів у ті роки, протягом яких він дійде 33 роки і 39 років»⁵².

ВУЦР довела до відома свого священика цю вичерпну відповідь референта у справах культів, але особливо сподіватися на відповідне прибуткам ієрея врегулювання розміру податку не випадало. Так само, як і на повернення стягнутих раніше коштів.

У набагато складнішій ситуації опинилися родини тилоополченців, мобілізованих на будівельні роботи. Ті, хто на своє нещастя на них потрапляв, навіть за умови втрати здоров'я не могли сподіватися на скорочення строків служби чи заміну її відбування грошовим внеском. Хоча пунктом 5 постанови «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, залічених до тилового ополчення...» й було передбачено умови, за яких хворих тилоополченців можна було звільнити у запас, ніхто не вважав за потрібне детально ознайомити їх з цими положеннями.

Типовий випадок. Псаломщик Свято-Успенської церкви міста Овруча Коростенської округи Серафим Кушевич звернувся 7 жовтня 1931 р. до ВУЦВК із заявою такого змісту:

«Як народжений 1906 року, й під час призову зарахований до тилового ополчення, я був мобілізований за наказом наркомпраці 1 жовтня 1930 р. на роботи до Сталінської округи на копальню “Провіданс” в стройбюро 11 дільниці при райконторі м. Макіївки терміном на три місяці. Повторним наказом тер-

⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.215. – Арк.62.

⁵² Там само. – Арк.60.

міном відбуття цієї роботи був один рік, а затим, відповідно до інструкції термін продовжено на три роки, тобто до 1 січня 1934 року. Така довга відсутність моя відбивалась і відбивається як стосовно задоволення релігійних потреб віруючих, так і на моєму домашньому становищі. В даний час перебуваю у відпустці. Відповідно до постанови ВЦВК СРСР від 3 лютого 1931 р. параграф 7-й, трудповинність по відношенню до духовництва застосовується з таким розрахунком, щоб вона була відповідною здоров'ю і не заважала задоволенню виконання обов'язків служителів релігійного культу. З огляду на це прошу ЦВК (так у документі – Т.Є.) про дозвіл мені відбувати цю військову повинність тут, на місці, в м. Овруч, Коростеньської округи, аби я міг суміщати свої обов'язки служителя релігійного культу й тим задовольняти релігійні потреби віруючих Свято-Успенської церкви м. Овруча»⁵³.

Інший типовий приклад. На початку 1931 р. священник Харківської єпархії І.Веснянцев, відбуваючи службу тилоополченця в Коростені на Волині й виконуючи важкі роботи в каменоломні, просив екзарха України Константина (Дьякова) звернутися з клопотанням до центральних державних органів «про звільнення від повинності» через слабке здоров'я, оскільки його звернення, попри наявність наказу про розпуск призову 1905 р., залишилося поза увагою⁵⁴. На цьому зверненні референт у справах культів секретаріату ВУЦВК Г.Катунін наклав резолюцію про потребу отримати відповідну довідку в наркоматі праці. Довідка на запит за резолюцією за підписом старшого інспектора тилового ополчення НКП Давидова надійшла аж 25 квітня 1932 р.: «Тилоополченці 1905 р. н. будуть демобілізовані з частин т.о. 1 січня 1933 р. та релігійники 1905 р. н. 15 грудня 1932 згідно постанови НКП УСРР №156»⁵⁵.

За час, що скарга священника та різноманітні запити й довідки блукали коридорами держапарату, становище його не покращилося й у травні 1931 р. він знову звернувся до патріаршого екзарха по допомогу. Цього разу разом із двома іншими священниками – О.Діонісьєвим та Ф.Шкуратенком:

«З огляду на відбування нами трудповинності, працюючи на тракторобуді Харківському, й оскільки ми взяті від церков і родини наші залишилися – дружини й діти – без шматка хліба, то просимо ваше преосвященство звернутися до цивільної влади про скорочення нам терміну трудповинності, оскільки будівництво тракторного заводу до 1 липня 1931 р. буде закінчене. Або ж [призначити] відбування трудповинності за місцем проживання, якщо неможливо скоротити термін»⁵⁶.

Сподіваючись допомоги своєму парафіяльному священникові, дев'ятнадцятеро вповноважених від релігійної громади с. Затонське

⁵³ Там само. – Спр.216. – Арк.175.

⁵⁴ Там само. – Спр.218. – Арк.58.

⁵⁵ Там само. – Арк.55.

⁵⁶ Там само. – Арк.255.

Чорнобильського р-ну Київської округи 13 червня 1931 р. звернулися безпосередньо до народного комісаріату праці з заявою:

«Священик нашої парафії, як військовозобов'язаний, що перебуває на службі в тиловому ополченні, знаходиться на будівництві тракторного заводу в м. Харкові. Через його відсутність ми позбавлені задоволення своїх духовно-релігійних потреб. За його відсутності у нас нікому виконувати церковні служби й інші наші релігійні треби; парафія ж велика й потреба в цьому дуже відчувається. Цим прохаємо комісаріат праці священика Шкуратенка до закінчення терміну його служби в тиловому ополченні перемістити на державне будівництво моста через річку Прип'ять у м. Чорнобиль Київської округи, де він буде працювати, а в дні, вихідні від роботи, зможе виконувати наші релігійні треби. Оскільки він, Шкуратенко, перебуває на державному утриманні, а в Чорнобилі відсутні команди ополчення, куди б він був зарахований на утримання, ми зобов'язуємося взяти його на своє утримання і будемо задовольняти його матеріально, як харчами, так і одягом. Просимо комісаріат праці розглянути нашу заяву і задовольнити наше прохання, що священика Шкуратенка перевести на будівництво в наш район м. Чорнобиль»⁵⁷.

Аналогічне прохання в липні 1931 р. надіслав псаломщик Олексій Чумаков: «Знаходячись на трудовинності тракторобуду, взятий від церкви й церква залишилася без псаломщика. Відтак смиренно прошу ваше пресвященство клопотати перед вищою цивільною владою про заміну трудовинності на грошову оплату»⁵⁸.

Намагаючись вплинути на становище підпорядкованого йому духівництва, екзарх України Константин (Дьяков) 11 червня 1931 р. спрямував до відділу культів секретаріату президії ВУЦВК чергову заяву:

«Внаслідок зміни законоположення про відбування військової повинності служителями релігійних культів: скасування виплати військового податку і заміна військової повинності трудовою, служителям релігійного культу тих вікових категорій, які призвані для відбування військової повинності на даний момент, поставлені в дуже важке життєве становище. Для несення трудової повинності на заміну військової, вони відриваються від місць свого проживання, іноді у віддалені місця Української республіки і направляються в розпорядження апаратів того чи іншого будівництва. З місць перебування до мене надходять різні заяви, що змальовують їхнє становище на місці. Так, наприклад, вони працюють без днів відпочинку, а головна скарга полягає в тому, що у багатьох із них на далекій від них відстані знаходиться родина з трьох – п'яти душ, абсолютно без догляду та голодна.

⁵⁷ Там само. – Арк.257.

⁵⁸ Там само. – Арк.256.

Пояснюється це тим, що після того, як вони залишають місце, немає кандидатів, котрі б замінили відсутніх. Парафія залишається пустою, богослужіння не здійснюються, засобів у релігійних громад немає і сім'ї призваних приречені на голодне існування, харчуються з малолітніми дітьми випадковими пожертвами. Крім того їм абсолютно невідомий термін проходження повинності; в одних випадках їм кажуть: рік служби, в інших – три роки. Доводячи до відома про це становище, тяжке для служителів культу, я прошу секретаріат ВУЦВК звернути свою увагу на мою заяву, якщо можливо, увійти з відповідним поданням до президії ВУЦВКу про полегшення тяжкого становища служителів культу, призваних нести трудову повинність у віддалені місця від своїх родин, які потерпають від сильних злиднів і навіть голоду»⁵⁹.

Про поступки священникам із боку влади у відповідь на цитовані звернення чи на будь-які аналогічні нічого невідомо. Натомість є типовий супровідний лист до НКП УСРР від 28 вересня 1932 р., з яким секретаріат президії ВУЦВК надіслав «за належністю» чергову низку заяв «від релігійників, що зараз перебувають на зборах тилоополченців»⁶⁰.

Звісно, щоб детально встановити кількість особового складу, особливості повсякденного життя, характер і тривалість праці тилоополченців із родин українського священства, з'ясувати, на яких об'єктах сталінської індустріалізації в республіці вона використовувалася, яким був рівень виробничого травматизму і смертності там – потрібно провести спеціальне комплексне дослідження. У рамках цієї статті обмежимося спогадами двох бійців цієї воєнізованої підсистеми примусової праці, яким довелося виконувати типові види робіт на об'єктах індустріалізації. Перший приклад – спогади про повсякдення частин т/о у Східному Сибіру та на Далекому Сході 1931–1933 рр. одного з очевидців Голодомору Сергія Ляшенка, записані за розповіддю його брата-тилоополченця. Іван Ляшенко, рятуючи своє життя, у травні 1933 р. знайшов Сергія у Запоріжжі. «Іван, – згадував С.Ляшенко, – був на обличчі худий до безкраю, а очі обрюзгли, напівопухлі. На ногах ледве тримається... безпорадний. [...] Утік з тієї трудармії тільки тому, щоб побачити на волі людей і разом з ними померти»⁶¹. Про свою «службу» утікач розповідав братові:

«Знаходився я за Хабаровськом приблизно за 150 кілометрів. Адреса була така: станція В'язовка, поштовий ящик (п/я) ч. 10, Ворошиловський леспромхоз. У нас був командир батальйону Климов. Комісаром – Горбунов. Одного дня нас поставили у ряди всіх. По списку викликали шістнадцять чоловік, у тім числі й мене. Потім подалася команда. Усі люди, прізвища яких начитувались у списку з шістнадцяти чоловік, мусили вийти з рядів. Ми вийшли вперед. Усіх поставили по команді "струнко". Вийшов комісар Горбунов і звернувся до всіх, кого не згадували, з такими словами: "Так вот что, тилоополченцы! Вот кто есть

⁵⁹ Там само. – Арк.254.

⁶⁰ Там само. – Арк.199.

⁶¹ Український Голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т.5 / За ред. о. Ю.Мицика. – К., 2008. – С.225.

врагі народа і т.д. і т.п.”. Нікого з нас, викликаних по списку з шістнадцяти осіб, не розстріляли. Я побачив, що за основу взято лише цих шістнадцять осіб. Йі ці 16 осіб мусять згинуть, і то обов’язково. Кожному зрозуміло, що тут всі тилоополченці є “враги” народу, а чому взято за основу цих 16 осіб??? Значить, вони приречені на смерть. Коли та як – то вже окреме питання. Ось з такого мого передчуття я вирішив тікати. І втік. Коли ми працювали, я бачив не на одному примерзші лапті на ногах людини, потім бачу, що таке скоро буде і в мене.

Працювали ми необмежені години, і нам не давали ніяких днів відпочинку. Багато було випадків, коли під час праці на воді люди тонули. Були такі, що повтікали, а їх записали як потонулих. Ставлення командного складу до нас було жорстоке, за винятком лише деяких. Поміж тилоополченцями таємно передавали один одному, нібито дружина командира, помічника командира взводу Шкандила сказала своєму чоловікові так: “Це люди такі самі, як і ми з тобою. Якщо ти їх ображатимеш, то я тебе покину”. Нам невідомо було, чи казала вона таке чоловіку, чи ні? Ми лише здогадувалися, що дружина Шкандила була з “розкуркулених”. Але це був здогад. Шкандило відносився до нас по-людському.

Харчували нас так, аби людина могла існувати. Через недоїдання і холод була поміж нами велика смертність. [...] Іван мені тоді сказав: “Тепер я з України ніде не поїду. Якщо надумають мене знову забрати, я живим у руки не дамся”⁶².

Йіонові Терському випало не лише здобути універсальний досвід служби, який поєднав до певної міри майже все, що пережили згадані вище ополченці. Йіому довелося також спостерігати переформатування соціуму і творення нових форм повсякдення як акт постановня цивілізації за певним планом і в «ручному режимі»: від оприлюднення нормативного документа влади до його втілення активними й пасивними виконавцями в реальному часі. Будучи на час написання своїх спогадів (1967 р.) зрілою людиною, він назвав т/о ще одним табором, поміж уже відомими у СРСР, де людей призовного віку зобов’язує працювати військова дисципліна:

«Це є табір, у якому з безборонної жертви витискається стільки, скільки вже неможливо. Це є табір, у якому за найменше невиконання військового наказу карають військовим судом. Це є табір, у якому жертві завжди доказують вину перед совєцькою державою. Це є табір, у якому жертва пригнічена фізично та морально. Це є табір, у якому людина, хоч і знає час своєї служби, але не вірить у те, що останется живою, або що взагалі буде ще вільною колись людиною»⁶³.

Народився Йі.Терський в Гадячі на Полтавщині. Призовна комісія в 1930 р., визнавши його придатним до служби у РСЧА за станом здоров’я, узяла

⁶² Там само. – С.226–227.

⁶³ Терський Йі. Що таке сталінське «тилоополчення»? Спогади. – Toronto, 1969. – С.9.

на військовий облік, але через соціальне походження служити зі зброєю заборонила. Знаючи про перспективи служби в т/о, він заховав військовий квиток, придбав фіктивну довідку про те, що він молодший на два роки, знайшов роботу в іншій місцевості. За допомогою подібних довідок діти «позбавленців» намагалися влаштуватися як такі, що ще не перебувають на військовому обліку, на виробництво або в радгосп у місцях, де про їх соціальне походження нічого не знали, і вже звідти з «чистою» біографією потрапити до регулярної армії. По закінченні служби така біографія давала можливість за бажання отримати в армії так звану «командировку». Документ, що його вимагали від абітурієнтів приймальні комісії вищих навчальних закладів, крім того, що засвідчував «пролетарське» походження майбутнього студента, був і своєрідною гарантією лояльності до влади та якості ідеологічного впливу на демобілізованих червоноармійців. А вже з 1928 р. влада розглядала військовослужбовців запасу як кадровий резерв для проведення колективізації у СРСР, а в 1933–1934 рр. – для залюднення, зокрема в Україні та на Кубані, спустошених Голодомором і депортаціями районів⁶⁴.

Утім таку можливість заблокували досить швидко. Було запроваджено вимогу призивати «позбавленців» за місцем народження. На порушників порядку призову чекали штрафні роботи та кримінальне переслідування. Їх виявляли, коли для потенційних тилоополченців підходив час другого, фальсифікованого, призову. Тоді вони мусили, знищивши наявні документи, давати оголошення у пресі, що в них їх «викрали» та йти до міліції «поновлювати». У військовому секторі таких осіб відразу перевіряли за картотекою військобліку, накладаючи штраф виконанням примусових робіт. Відпрацював місячний штрафний термін і Йон, а потім у 1932–1935 рр. відбував військовий обов'язок як «громадянин тилоополченець» у складі 47-го окремого батальйону тилового ополчення залізничних військ НКВС, що базувався у Харкові, у бараках на Холодній Горі. Соціальний склад його товаришів по призову був таким: сини «куркулів», торгівців, царських урядовців, офіцерів, урядників, церковних старост, священників, тих, хто «допомагав служителям церкви». Також Й.Терський назвав осіб, «засуджених за збройні повстання проти радянської влади, за процесом СВУ», але це радше були їхні сини, а також, напевно, ті, кого від кримінальної відповідальності під час тих процесів із тих чи інших причин довелося звільнити. Тих, чию провину так чи інакше слідство «довело», засуджували до розстрілу або ув'язнення. Разом із молоддю, як випливає з наведених вище постанови й листів, до т/о призивали старших священників, які, будучи годувальниками своїх родин, уникнути служби не могли.

Організація повсякдення тилоополченців – за винятком конвою – була точною копією ГУЛАГ зразка 1930-х рр. Від часу запровадження в 1932 р. паспортної системи й «чистки» міст та прикордонних територій, до т/о почали потрапляти так звані «декласовані елементи» – рецидивісти й безпритульні,

⁶⁴ Докл. див.: *Миненков Д.Д.* Красная армия как мобилизационный инструмент «социалистического переустройства» // *Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.)*. – Новосибирск, 2013. – С.178–235.

засуджені до виправних робіт. Таким чином НКВС намагався почасти «розвантажити» в'язниці. Із них на короткий час навіть утворили кілька частин. Але управління т/о швидко припинило практику поповнення «спецконтингентом». Натомість у 1933 р., остерігаючись впливу на решту ополченців бійців-«релігійників», керівництво рекомендувало збирати їх в окремі структурні одиниці, найчастіше у взводи⁶⁵. Розглянемо структуру у форматі: особовий склад – службові обов'язки – продовольче забезпечення – побут бійців.

Особовий склад. 47-й окремий батальйон базувався у Харкові, який до 1934 р. був столицею радянської України. У 1932 р. батальйон мав чотири роти рядового складу «громадян тилоополченців» (загалом 768 осіб). Рота складалася з чотирьох взводів (192 особи), взвод – із чотирьох відділень (48 осіб), відділення налічували по 12 осіб. Управління цим підрозділом покладалося на шістнадцятьох взводних командирів, чотирьох ротних, чотирьох ротних політруків, командира й комісара батальйону. До штатного розпису входила посада лікаря. Право носити на уніформі відзнаки технічних частин НКВС на залізниці (зелені петлиці з кубиками або шпалами та ключем, червона зірка на кашкеті) мали командири. На тилоополченців воно не поширювалося, як і призначення на посади, вищі командира відділення, помічника командира взводу, старшини⁶⁶.

Службові обов'язки. Як у попереднє десятиліття в бойових частинах у випадку залучення до служби у РСЧА офіцерів царської армії, у тиловому ополченні теж застосовувався запроваджений ще Л.Троцьким оригінальний метод «будівництва комунізму з цеглин старого режиму»⁶⁷. Й.Сталін частково повернувся до ідеї мілітаризації праці, а тому об'єкти оборонної інфраструктури зводилися руками «непролетарських елементів» у річищі відбування військового обов'язку. Загалом до березня 1938 р. система комплектування армії була територіальною: де живеш – там і служиш. Після сталінської «революції згори» лояльність уже пов'язувалася з етнічністю, в ідеології та пропаганді запанувала російська складова. Усі національні військові частини, з'єднання, училища, школи мали бути переформатовані у загальносоюзні з екстериторіальним принципом комплектування та відповідною зміною дислокації. З ухваленням у 1939 р. закону про загальну військову повинність армія переорієнтувалася на мішаний у національному плані принцип комплектування особового складу. У війську поступово зникли національні мови, а єдиною командною стала російська⁶⁸. Упродовж 1930-х рр. поступово ліквідували всі військові газети та журнали, що за періоду коренізації видавалися національними мовами⁶⁹. Із приєднанням у 1939 р. до СРСР не вельми лояльного населення багатонаціональних західних територій процес російщення армії дещо втратив темпи.

⁶⁵ Красильников С.А. Тылоополченцы как часть маргинальных групп 1930-х годов [Електронний ресурс]: http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Див.: Геллер М.Я., Некрич А.М. Утопия у власти. – Москва, 2000. – С.52.

⁶⁸ Докл. див.: Гриневич В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – С.187.

⁶⁹ Там само. – С.188.

Але частини т/о потрапили під прес комуністичної пропаганди та російщення практично одночасно з іншими підрозділами ГУЛАГ. У виправно-трудових таборах для потреб «перековки» існували культурно-виховні частини (КВЧ), покликані сприяти підвищенню продуктивності праці. У частинах т/о їх функції виконували, відповідно до згаданої постанови, «червоні куточки» (бійці-українці називали їх між собою так, як сприймали на слух, – «червоні уголки»).

Такий «уголок» у 47-му батальйоні описав Й.Терський: «Примітивне баракове приміщення все червоніло в плакатах, на яких були виписані різні кличі, як наприклад: “Догнать і перегнать!”, “Ні одной п’яді землі!”, “П’ятилітку у чотири роки!”, “Високий виробіток труда!”, “Хто робить, той їсть!”»⁷⁰. Комісар батальйону Токаров почав знайомство з поповненням, промовисто звернувшись до новобранців як до «неблагонадійних елементів», котрі не заслуговують звичного «товариша», – «громадяни тилоополченці». Далі запевнив, що «партія й уряд» доручили йому «виховати» з них «повноправних будівників соціалізму» та відвела для цього сумлінним виконавцям три роки⁷¹. Натомість тим, хто не виконуватиме покладені на нього обов’язки, а ще, можливо, займатиметься «шкідництвом», можуть «не допомогти й десять років служби». За словами Й.Терського, говорив комісар «чистою московською мовою, дуже з притиском і повільно, і ті його чванькуваті слова залишилися у пам’яті на все життя». Також бійці мусили щодня ходити на роботу та з роботи строем, у ногу, з «огидною піснею, яка була тоді модна: “Вейся, знамя комунізма, над землей трудящих мас...”, і то хоч-не-хоч, а співай пісні, а їсти не проси»⁷². У квітні 1934 р., після передіпорядкування частин т/о від наркомату шляхів сполучення до військового відомства, одночасно з посиленням вимог стосовно виконання норм виробітку, запровадили політзаяття. Й.Терський констатував, що «виробіток видайности праці йшов у парі з засвоєнням політичної грамоти. Невиконання одного тягло вниз друге»⁷³.

Крім російщення тилове ополчення раніше від бойових частин втратило прив’язку до територіальної дислокації. Зокрема українці 47-го батальйону т/о призову 1932 р. працювали у Харкові лише кілька місяців: із листопада 1932 по квітень 1933 рр. Після того, рухаючись залізницею від Харкова до Владивостока, вони трудилися у складних, небезпечних для життя та здоров’я умовах на спорудженні різноманітних об’єктів військової інфраструктури Сибіру й Далекого Сходу, залежно від потреб держави.

Але й у Харкова теж було важко: тилоополченці деякий час працювали й на цивільних об’єктах. Зводили «соцмістечко» для робітників новопосталого Харківського тракторного заводу (ХТЗ)⁷⁴. П’ятирічним планом передбачалося одночасне будівництво та облаштування виробничих, житлових приміщень,

⁷⁰ Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? – С.17.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. – С.18, 23.

⁷³ Там само. – С.69.

⁷⁴ Докл. див.: Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. – Х., 2016. – 226 с.; Трипутіна Н.П. Профессор А.И.Колесников: страницы жизни и деятельности. – Х., 2011 – С.138–140.

фабрик-кухонь, механізованих пралень, лазень, громадських їдалень, бібліотек, клубів, спортивних об'єктів ХТЗ за 15 місяців, починаючи від січня 1930 р. Через брак коштів зведення житла та соціально-побутової інфраструктури, прокладання доріг істотно відставало від промислового. Тому частині бійців батальйону призову 1932 р. випало попрацювати на цьому об'єкті. Одночасно поряд із велетенським будмайданчиком ХТЗ тривало спорудження (будівельні роботи почались у 1931 р.) Всеукраїнського комбінату фізичної культури – стадіону ім. Г.Петровського площею 280 га. Він відразу здобув статус об'єкта всесоюзного значення й мав стати не лише символом столиці радянської України, але й однією з трьох найбільших спортивних споруд СРСР, конкуруючи тільки з Москвою та Ленінградом⁷⁵. На новозбудованій спортивній арені планувалося вже в 1932 р. провести II Всесоюзну спартакіаду народів СРСР, а восени 1933 р. – етапи світової спартакіади, яку приймав Радянський Союз⁷⁶. Однак через брак коштів забезпечити паралельне будівництво таких масштабних об'єктів виявилось неможливо і влада майже повністю переклала фінансування спорткомплексу на фізкультурні товариства, громадські організації та профспілки, а до проведення робіт так званими «ударними темпами» залучила харківський батальйон т/о.

Два тижні у сильні січневі морози 1933 р. кілька взводів ломачами розбивали промерзлий глинистий ґрунт, щоб загорнути півторакілометровий канал системи трубопроводу зі змонтованими трубами для підведення води. Від роботи «спина була мокра, а ноги від замерзлої землі примерзали до устілок» – коротко описав Й.Терський «ударне» комуністичне будівництво⁷⁷. Згодом батальйон залучили до створення інфраструктурних об'єктів залізниці поблизу столиці радянської України. До прикладу, будувати холодильні камери-льодівні для зберігання/перевезення продуктів – зі стінами заввишки 5–6 м, викладеними брилами льоду, «такими, що ледве у двері вагона проходили», вагою 300 й більше кілограмів, уручну, за допомогою дошок і мотузок.

Майже за півтора роки по тому, у травні 1934-го, 47-й батальйон т/о будував військове містечко на іншому кінці СРСР – на правому березі річки Біри (басейн Амуру), поблизу Біробіджана. Житлові, культосвітні та службові приміщення споруджувалися посеред тайги з нульового циклу (з розчищення будмайданчиків від дерев, риття котлованів під фундаменти), уручну, незалежно від погоди, пори року та інженерно-технічної складності робіт. Потім були так само «ручні» лісопосади поблизу залізничних станцій, пробивання у скелі 3-кілометрового тунелю стратегічного призначення на узбережжі Японського моря у Владивостоку, будівництво залізниці до Сучанських вугільних шахт, повний цикл вибухотехнічних робіт на Бархатному перевалі тощо.

Усюди, як і в'язні виправно-трудових таборів, тилоополченці мали єдиний виробничий план, єдині республіканську розцінку та норми виробітку

⁷⁵ Заплетин Н.П., Зверинцев С.П., Нестеров С.А. Физкультурные сооружения // Советская архитектура. – 1933. – №1. – С.2–56.

⁷⁶ Докл. див.: Трипутина Н.П. Профессор А.И.Колесников... – С.141–144.

⁷⁷ Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? – С.20.

на неї з позначенням коефіцієнта на кожну найдрібнішу технологічно-трудоу операцію⁷⁸. Нормувалося все: кубічні метри повалених дерев, вивантажені вагонетки з камінням чи вугіллям, прокладені метри залізничного полотна, протесаної чи проструганої деревини, укладені квадратні метри стін, перенесені вантажі, пробивання вручну глибинних кам'яних колодязів під вибухівку тощо. Кожен боєць мав на руках так зване «дзеркало ополченця» – залікову книжку, де чи не в режимі щоденника фіксувалося, на скільки відсотків він виконує завдання («норму»), якою мірою засвоїв комуністичну «політичну грамоту», як ставиться до своїх завдань, до виданого взуття й одягу, до командирів, як дотримується чистоти біля свого ліжка, як вибудовує стосунки з товаришами.

У квітні – травні 1929 р. заходами партійного апарату на цивільних промислових підприємствах і будівельних об'єктах запровадили «соціалістичне змагання» між бригадами за виконання державних планів та створили особливу категорію робітників-«ударників». За задумом, «ударник комуністичного виробництва» – це працівник, що перевиконує план та отримує винагороду за відрядною формою оплати праці⁷⁹. Із середини 1932 р. у мережі таборів ГУЛАГ стрімко поширилася практика влаштовувати «соціалістичне змагання» між фалангами⁸⁰ та залучати «зеків» до «ударної» праці. Вона захопила й тилове ополчення. Стимулом було офіційне повернення по закінченню терміну служби (іноді достроково) громадянських прав. Наказом від 11 жовтня 1933 р. нарком К.Ворошилов уповноважив командирів і комісарів частин т/о порушувати через реввійськграду клопотання перед ЦВК СРСР про надання виборчих прав тим тилоополченцям, які впродовж дворічного перебування у частинах т/о проявили себе дисциплінованими, чесними, зразковими працівниками, що свідомо ставляться до праці⁸¹. Це означало «чистий» паспорт і можливість за своїм вибором жити в місцевостях, віднесених постановою про прописку паспортів до географічного «мінусу», та вступити до будь-якого навчального закладу без ризику бути «вичищеним» звідти штатним політкомісаром на підставі «неправильного» соціального походження. Командування частини користувалося цим повною мірою і Й.Терський згадував, що

«норми замучували, а за невиконання – наганяй та “чорна дошка”; а на “червону”, то мало було таких “щасливців”, причому за перевиконання давали ударний пайок 50 грамів хліба і кусочок смердючої жареної риби; але й той, що ударний пайок з'їв, голодний був, і той, що не виконав, не наївся, і всі голодні були, бо робота тяжка, а харчі були погані, а хліба по

⁷⁸ Там само. – С.70–71.

⁷⁹ Геллер М. Машина и винтики: история формирования советского человека. – Москва, 1994. – С.64.

⁸⁰ Фаланга – бригада з 250–300 осіб, в якій в'язні були пов'язані круговою порукою у виконанні плану і працювали в умовах змагання за пайки та дострокове звільнення за заліками робочих днів.

⁸¹ Докл. див.: Красильников С.А. Тылоополченцы как часть маргинальных групп 1930-х годов [Електронний ресурс]: http://zaimka.ru/soviet/krasilm1_p2.shtml

800 грамів, але він увесь час був неякісний, глевкий, але він і тримав, бо приварювання були нічого не варті»⁸².

«Ота каторжна робота виконується потом, кров'ю і сльозами і не сміє бути симуляції в роботі», – підсумовував Й.Терський. Загальний порядок оплати праці тилоополченців «пролетарська держава» встановила відверто дискримінаційний: на руки бійці отримували 10% від зароблених сум, решту коштів використовували на утримання частин т/о, виплати керівному складу тощо⁸³. «Соцзмагання» та «ударна праця», часом по дві – три доби без перерви, низька культура виробництва, відсутність фахової кваліфікації виконавців і технічного забезпечення робіт практично щоквартально призводили до десятків випадків смертей чи каліцтва військовослужбовців т/о. С.Красильников зазначає, що за загальними по СРСР даними про травматизм за 1935 р. у 23 частинах т/о трапилося 3344 нещасних випадки, із них 31 закінчився смертю, 54 – важким каліцтвом⁸⁴.

Звісно, навіть ті куці заходи соціального страхування, передбачені законодавцями для робітників у 1930-х рр., на життя і здоров'я «позбавленців» не поширювалися. Натомість якщо результати застосування підневільної праці не відповідали очікуванням адміністрації об'єктів, командування вдавалося до пошуків та арештів «шкідників». Тилоополченців, призначених винуватцями провалів, уже як «ворогів народу» засуджували до ув'язнення в таборах ГУЛАГ на тривалий термін за кримінальними статтями (відповідно до згаданої постанови про т/о від 7 грудня 1930 р.), і без надії на повернення громадянських прав.

Продовольче забезпечення. Раціон та норми повсякденного продовольчого постачання для бійців т/о були такими самими, як у «спецконтингенту» радянських таборів. Асортимент продуктів, що їх, відповідно до інструктивних норм, мали б отримувати бійці, на практиці зводився до 800 г глевого чорного хліба на добу та миски якоїсь юшки в обід. Та навіть таке харчування дуже залежало від того, де дислокувалася частина, якому з цивільних відомств (паралельно з військовим) була підпорядкована та від якого мала б отримувати продовольче забезпечення. Призов 1932 р. у 47-й батальйон т/о півроку перебував у Харкові, у підпорядкуванні наркомату шляхів сполучення, технічних підрозділів НКВС на залізниці. Період із грудня 1932 до квітня 1933 рр. – пік Голодомору в УСРР. Мільйони людей компартійна влада свідомо вбивала голодом не лише в пограбованих селах, а й у містах: мешканці, що не мали права на державне карткове постачання, були приреченими. Громадяни, чийх життів і здоров'я держава ще потребувала, мали шанс вижити. Масштаби «турботи» про мобілізованих «будівників соціалізму» Й.Терський описав так:

«Щодня о пів шостої ранку встаємо, поп'ємо кип'яток, коли є, то з цукром, коли нема, то без нього, бо цукор давали на руки

⁸² Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? – С.46.

⁸³ Красильников С.А. Тылоополченцы как часть маргинальных групп 1930-х годов [Електронний ресурс]: http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml

⁸⁴ Там же.

на дві неділі по 15 чи 20 грамів на день, то хоч за один раз з'їж, хоч діли на дві неділі. [...] На обід привозять просольник і до цього 50 грамів хліба. Обід їли в приміщенні, тарілки мілкі, ложок десять води в тарілці та дець половина попадеться у воді солоного помідора чи огірка. Посьорбавши цієї солоно-кислої води їсти ще гірше хочеться і знову стаємо до роботи. [...] Повернувшись у бараки, одержуємо хліб на завтра, часом якийсь сир по 20 чи 30 грамів. Ділили це на рівні пайки і то вимагалось з найбільшою точністю, ще кладуть на терези, які кожен відділ має, де перевіряють: ану ж дець якась пайка більша на 5 чи 10 грамів, одрізують од неї і тоді 5 чи 10 грамів ділять іще на стільки-стільки рівних пайок, і аж як уже всі видаються рівні, тоді того, хто подальші від тих, що ділили, дець, може, й ліжко заправляв, гукають на його назвище, як там він називався: Кваша чи Галушка, вгадуй, той одвертається і вгадує. З тих, що ділили, один питає, вказуючи на пайку, кому? – Кваша. – Кому? – Галушка. – Кому? – Кавуненко... Такою методою розділювання пайок користувалися всі та за весь час перебування мого в тилоополченні, ніхто ні на кого не нарікав, незважаючи на те, що всі були голодні. Одержавши таку пайку [...] кожний так і економив, щоб і з вечора з'їсти трохи, і на ранок теж було з чим попити кип'яток. Та ще й на роботу взяти... І так день за днем усе більше і більше кожний упадав на силі, і так день за днем праця ставала все тяжча»⁸⁵.

У Харкові бійці могли ще після роботи отримати дозвіл вийти в місто та щось їстівного придбати у крамниці. Хліб розподіляли по картках, але

«часом дець “давали” оселедці або тюльку, але треба бути щасливцем, щоб застати у магазині: нас тільки в нашій батальйоні 750 чоловік, а скільки цивільних у цій же околиці, і поруч у цім же лагері на Холодній Горі, вони теж усі голодні. Але що вони є вільні, у Харкові в магазинах в околиці Холодної Гори на один – два кілометри навкруги не купиш нічого, бо все наша братва голодна розкупує. Спочатку можна було купити в пачках ячмінну каву, чи вівсяну мелену, і то береш в рот сухою ложкою, а кип'ятком запиваєш, щоб не вдавитися сухою. Та ще добре, як у кип'ятку є хоч трохи цукру, а як нема – то й без цукру п'єш. Так ось за нашого постою на Холодній Горі в Харкові на протязі трьох місяців ніде не осталося в магазинах ні ячмінної кави меленої, ні малинового сухого чаю в пачках, ні огірка, ні оселедця, нічого не можна було вже купити, бо його все наша голодна братва назахват брала, голодна їла, що попало, окропом запивала, а вода ослаблювала, і щодень, то все слабші і слабші ставали. Наприклад, коли дець комусь пощастило купити півкіла солоних оселедців, він приніс, а хліба вже нема, він голодний хоче їсти, він з'їв ті оселедці майже без хліба, а після того поп'є води раз-у-раз і слабне, і голодний»⁸⁶.

⁸⁵ Терський Й. Що таке сталінське «тилоополчення»? – С.23–24.

⁸⁶ Там само. – С.25–26.

Процес постійної передислокації батальйону на об'єкти, що споруджувалися залежно від потреб держави, теж нагадував етапування в'язнів до таборів. Під час руху залізницею до Владивостока бійців, котрі по декілька днів перебували у вагонах, годували один раз на добу, кухня була у вагоні на початку ешелону. Обід отримував черговий на весь вагон, на 28–30 осіб. Якщо він не встигав добігти з кінця в кінець і повернутися з обідом за час зупинки – бійці могли весь день чекати на нього голодними.

На місцях якість харчування так само була поганою. Й.Терський згадував, що ополченці весь час були напівголодними, раділи, коли їх посилали допомагати місцевим колгоспам збирати картоплю, адже була можливість доповнити в той день вечерю печеною бараболою. Також за кожної нагоди вони намагалися виміняти в місцевого населення свої домашні сорочки чи білизну на хліб⁸⁷. Певне поліпшення раціону та якості харчування бійців т/о Й.Терський відзначив у кінці квітня 1934 р., коли їх перепідпорядкували створеному у структурі військового відомства управлінню тилового ополчення, де продовольче забезпечення мало відповідати нормам, установленим для військовослужбовців. Утім це супроводжувалося посиленням ідеологічної обробки та вимог до щоденного виконання плану робіт.

Майже нічим не відрізнялися від гулагівських таборів і побутові умови та забезпечення тилоополченців належною військовою формою. У Харкові вони, переважно сільські мешканці, уперше познайомилися з основним типом масового житла «будівників комунізму» у СРСР – бараками. У столиці радянської України їх облаштували так: «Видали нам старі коци до вкривання, та старі подушки, набиті стружкою, а також матраци так само. Уніформи, або якоїсь одежі чи обуви, старшина сказав, що немає, будемо ходити в своєму, хто що має»⁸⁸. Житлове приміщення бійців т/о на далекосхідних об'єктах (зокрема станція Кангауз Уссурійської залізниці, нині Анісімовка Владивостоцького відділення Далекосхідної залізниці) загалом було типовим для таборів примусової праці:

«Барак довгий, коло 100 метрів, і застали в ньому на довгих тесаних дошках (жердках) двоповерхові нари, а як де, то й сучок стирчав під ребрами, як лягти. На боках попід нарами блищала вода і жаби кумкали. Цей барак був іще новий, будували його невільники. Закопувано стовпи в землю, забрано стіни в пази (жолоби) кругляками, а в розколини кладено мох. Як де то й вігер наскрізь продував щілинами, де криве дерево не приставало одне до одного»⁸⁹.

Утепляти чи ремонтувати за потреби житловий барак бійці могли лише в позаробочий час або у вихідний день. Якщо їм доводилося першими розпочинати будівництво певного об'єкта, то жити мусили в наметах, незалежно від пори року, а будувати житло та кухню для себе – у позаробочий час.

⁸⁷ Там само. – С.32–33, 58, 61–63, 67.

⁸⁸ Там само. – С.18.

⁸⁹ Там само. – С.42–43.

Після перепідпорядкування у квітні 1933 р. військовому відомству, тило-ополченці 47-го батальйону на другому році служби отримали літню уніформу: «Штани і сорочки, чоботи з кирзовими халявками, картузи і вже у вихідний, як пройдемо в рядах, то виглядало як військо, тільки коло картузів не було п'ятикутної зірки, бо нам не дозволяли її носити, як неблагонадійним до радянської влади елементам»⁹⁰. Однак про забезпечення бійців комплектом зимового одягу з якихось причин командування не подбало. Коли добова температура впала нижче 40°C, «привезли старі порвані піджаки, їх рвали, обмотували чоботи, щоб можна було якось витримати»⁹¹.

Однак не слід уважати недоїдання військовослужбовців т/о, що переходило у голодування, незабезпеченість формою та білизною, мінімальними побутово-гігієнічними умовами й речами, належним медичним обслуговуванням чи соціальними гарантіями – проблемою лише тилового ополчення як підсистеми примусової праці. Адже, з одного боку, радянська важка промисловість десятками тисяч випускала літаки й танки, а суспільство у СРСР фактично перетворилося на мобілізаційний придаток до армії. З іншого, режим мало переймався побутовими проблемами та забезпеченням навіть не якісного, а бодай мінімально достатнього харчування пересічних працівників війни – солдатів. Так, В.Гриневич, описуючи «визвольні походи» РСЧА в кінці 1930-х рр., констатує:

«До війни співали: “Якщо завтра війна, якщо завтра в похід...”, проте коли врешті-решт довелося у цей похід вирушати, з'ясувалося, що війська у прямому розумінні голі й босі. Зокрема, згідно з повідомленнями начальника політвідділу 10-ї армії, під час Вересневої війни у частинах бракувало 8 тис. пар взуття, 4,5 тис. шинелей, 5 тис. гімнастерок, 6 тис. шароварів. Червоноармійці мали йти на війну у власному одязі та взутті, [...] 800 бійців були взуті в личаки»⁹².

Нестача взуття й теплої одягу під час радянсько-фінляндської війни багатьом воякам коштувала не лише здоров'я, але й життя. Навіть «тиха окупація» прибалтійських країн здійснювалася Червоною армією у прямому сенсі босоніж. Зокрема, у червні 1940 р. командування 11-го стрілецького корпусу Білоруського особливого військового округу повідомляло про брак взуття, через що червоноармійці 125-ї стрілецької дивізії вирушили в похід босими, несучи в руках халяви та рвані черевики⁹³. Це при тому, що велику кількість взуття, трикотажу, алюмінієвого посуду, упряжі для коней тощо виготовляли в'язні, а система ГУЛАГ була практично єдиним виробником і постачальником шкіряно-технічних виробів для оборонної промисловості й армії⁹⁴.

⁹⁰ Там само. – С.69–70.

⁹¹ Там само. – С.80.

⁹² Гриневич В. Неприборкане різноголосся... – С.177–187.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С.245–246.

Що ж стосується харчування, то військовослужбовці бойових частин у цей період голодували практично так само, як і цивільне населення, табірний «спецконтингент» чи «позбавленці» в тиловому ополченні. Так, В.Гриневиц зазначає, що під час вересневої 1939 р. війни з Польщею бракувало похідних кухонь, наявні не встигали за військами, деякі частини харчувалися переважно сухим пайком. Не вистачало не лише гарячої їжі, але й елементарного хліба. Спогади місцевих мешканців і матеріали радянських політ-органів сповнені свідчень про численні факти жебракування бійців РСЧА після вступу до населених пунктів. Вони мушили просити у селян хліб, «щоби не вмерти з голоду». Із Білоруського фронту повідомлялося, що оскільки пекарні не налагодили роботу, окремі частини в тилу залишилися зовсім без їжі, особовий склад харчується лише яблуками, багато хто розбрівся по хатах просити хліба в місцевого населення. Через відсутність засобів особистої гігієни ширився педикульоз⁹⁵.

Із 1935 р. чисельність частин тилового ополчення невпинно скорочувалася. Тільки за 1936 р. вона впала на 56,9% (18 555 осіб) і на 1 січня 1937 р. становила 24 522 особи⁹⁶. Загалом як інститут т/о проіснувало у системі НКВМ – НКО СРСР до кінця 1936 р. Імовірно тому, що на цей момент позбавлення громадянських прав як репресивний засіб політично себе вичерпало. Частка «позбавленців» доходила до 80% і загальне поновлення у правах вилучило їх із контингенту, що підлягав призову в т/о. Натомість від початку 1934 р. до тилового ополчення почали призивати «вчищених» із різних установ, виключених із партії, комсомолу та профспілок громадян призовного віку, і на середину року представників цієї категорії нараховували майже 57%⁹⁷. На надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад Й.Сталіну довелося оголосити, що процес «зміни класової структури відповідно до змін у царині економіки» остаточно відбувся⁹⁸. «Підтвердити» ці зміни мало запровадження у СРСР демократичної Конституції 1936 р., з якою довелося узгодити закон про вибори. А щоб виборець сумлінно голосував за єдиного представника від «блоку комуністів і безпартійних» удалися до короткої у часі (1937–1938 рр.) процедури «виховання» Великим терором. Відтак декларативна «демократизація» позначилася й на реорганізації т/о. Відповідно до наказу НКО СРСР від 20 лютого 1937 р., управління тилового ополчення до 1 квітня того ж року було перетворене на управління будівельних частин РСЧА, якому перепідпорядкували всі частини тилового ополчення. 1 вересня 1939 р. у СРСР запровадили загальний військовий обов'язок і знизили вік призову з 21 до 19 років (військовозобов'язаних із повною середньою освітою призывали у 18 років). Але попри «демократичну» Конституцію 1936 р., діти колишніх «позбавленців» могли служити у війську тільки на посадах рядового складу: до військових училищ їх не приймали.

⁹⁵ Гриневиц В. Неприборкане різногослось... – С.178.

⁹⁶ Миненков Д.Д. Тыловое ополчение – милитаризованная составляющая системы принудительного труда в СССР 1930-х гг. – С.267.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Див.: Сталин И. Вопросы ленинизма. – Москва, 1941. – С.510.

REFERENCES

1. Geller, M. (1994). *Mashina i vintiki: istoriya formirovaniya sovetskogo cheloveka*. Moskva. [in Russian].
2. Geller, M.Ya., Nekrich, A.M. (2000). *Utopiya u vlasti*. Moskva. [in Russian].
3. Hrynevych, V. (2012). *Nepryborkane riznoholossia: Druha svitova viina i suspil'no-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven' 1941 rr.* Kyiv; Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Ivanova, G.M. (2006). *Istoriya GULAGa, 1918–1958: sotsial'no-ehkonomicheskij i politiko-pravovoj aspekty*. Moskva. [in Russian].
5. Krasilnikov, S.A. *Tyloopolchentsy kak chast' marginal'nykh grupp 1930-kh godov*. Retrieved from http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml [in Russian].
6. Krasilnikov, S.A. (1998). *Na izlomakh sotsial'noj struktury. Marginaly v poslerevolutsionnom rossijskom obshchestve (1917 – konets 1930-kh gg.)*. Novosibirsk. Retrieved from http://zaimka.ru/soviet/krasiln1_p2.shtml [in Russian].
7. Krasilnikov, S.A., Minenkov, D.D. (2001). *Tylovoe opolchenie kak element sistemy prinuditel'nogo truda: etap stanovleniya (1930–1933gg.)*. *Gumanitarnye nauki v Sibiri*, (41–46). Novosibirsk. [in Russian].
8. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Liubavskiy, R. (2016). *Povsiakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv*. Kharkiv. [in Ukrainian].
10. Minenkov, D.D. (2006). *Formirovanie i razvitie chastej tylovogo opolcheniya v SSSR (1930–1937)* (Extended abstract of Candidate's thesis). Novosibirsk. [in Russian].
11. Minenkov, D.D. (2013). *Tylovoe opolchenie – militarizovannaya sostavlyayushchaya sistemy prinuditel'nogo truda v SSSR 1930-kh gg.* L.I.Borodkin, S.A.Krasilnikov, O.V.Khlevnyuk (eds.). *Proceedings of International Conference, Moskva, 28–29 oktyabrya 2011: Istoriya stalinizma: Prinuditel'nyj trud v SSSR. Ekonomika, politika, pamyat'*, (257–268). [in Russian].
12. Minenkov, D.D. (2013). *Krasnaya Armiya kak mobilizatsionnyj instrument «sotsialisticheskogo pereustrojstva»*. S.A.Krasilnikov (ed.). *Sotsial'naya mobilizatsiya v stalinskom obshchestve (konets 1920-kh – 1930-e gg.)* (178–235). Novosibirsk. [in Russian].
13. Mytsyk, Yu. (ed.). (2008). *Ukrains'kyj Holokost 1932–1933. Svidchennia tykh, khto vyzhyv. (Vol.5)*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Pospelovskij, D. (1996). *Pravoslavnaya tserkov' v istorii Rusi, Rossii i SSSR*. Moskva. [in Russian].
15. Starodub, A. (1999). *Borot'ba za tserkovnu samostiinist' v 1917–1921 rr. ta uchast' v nii yepyskopiv-ukraintiv*. *Naukovyi zbirnyk molodykh vchenykh i aspirantiv Instytutu arkhohrafi im. M.S.Hrushevskoho NANU*, (2), 325–343. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Terskyi, Yo. (1969). *Shcho take stalins'ke tyloopolchennia? Spohady*. Toronto. [in Ukrainian].
17. Triputina, N.P. (2011). *Professor A.I.Kolesnikov: stranitsy zhizni i deyatel'nosti*. Kharkov. [in Russian].
18. Tsy-pin, V. (1994). *Tserkovnoe pravo. Kurs lektsij*. Moskva. [in Russian].
19. Yevsieieva, T. (2012). *Dzherela isnuvannia, pobut ta riznovydy hromadians'kykh oboviazkiv «poznavlentsiv»*. S.V.Kulchytskyi (ed.). *Ukrains'ke radians'ke suspil'stvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia*, (649–641). Kyiv. [in Ukrainian].
20. Yevsieieva, T. (2012). *Zapil'ne rushennia / tylove opolchennia yak riznovyd hromadians'kykh oboviazkiv pravoslavnoho kliru v 1930-ti rr.* (S.V.Kulchytskyi, ed.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (21), 157–165. [in Ukrainian].

TETIANA YEVSIEIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), tetiana_ievsieieva@ukr.net

**REAR MILITIA AS A STRUCTURAL UNIT IN THE STATE SYSTEM
OF UNFREE LABOUR AND AN INSTRUMENT
FOR ORGANIZING THE DAILY LIFE OF THE “LISHENTSY”
OF THE UKRAINIAN SSR (1920–1937)**

This article is the first attempt in Ukrainian historiography to open a heretofore unknown page of the communist civilization – the so called rear militia in the Workers' and Peasants' Red Army. Using a wealth of material from archives in Russia and Ukraine, the author examines the purpose, structure and functions of the subunit of the vast unfree labor system that was a paramilitary branch of the Gulag and a precursor of the Soviet Army's construction battalions. Private correspondence and memoirs provide pioneering insights into the everyday life of lishentsy (disenfranchised) militiamen, including the children of clergymen. The study gives additional reasons to state that unfree labor in the Red Army system was a tool of comprehensive communist manual-mode social engineering using party and government decrees, state terror, and specific propaganda techniques typical of closed militarized communities.

Keywords: rear militia, disenfranchised (lishentsy), mobilization, clergy, Gulag.

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
 відділ теорії та методики біобібліографії,
 Інститут біографічних досліджень
 Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
 (Київ, Україна), editor1272@ukr.net

УКРАЇНЦІ СЕРЕД ВИЩОГО КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

За допомогою програмного забезпечення було сформовано та завдяки використанню кількісної методології проаналізовано перелік командувачів фронтів, армій, начальників штабів фронтів, командирів корпусів Червоної армії, усього 1106 осіб. Із них українці становили 133, або ж 12%, що на понад 6% менше частки представників цієї національності у структурі населення СРСР періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Водночас продемонстровано тотальне домінування росіян на вищих командних посадах – 77% за їх загальносоюзної частки 58%. Зроблено висновок про свідомий підхід радянського керівництва до формування вищого ешелону воєначальників. Наголошено на відсутності ґрунтовних досліджень із цієї теми в радянській та пострадянській історіографії, як і публічної статистики стосовно представників різних етносів СРСР у складі збройних сил цієї країни загалом. Придільено увагу питанням визначення національності в умовах радянської юридичної системи та повноти статистики загальних переписів населення. Подано короткі біографічні довідки генералів, українців за походженням, котрі командували фронтами й арміями.

Ключові слова: німецько-радянська війна, СРСР, національне питання, Червона армія, метод кількісного аналізу.

У грудні 2010 р. прем'єр-міністр Російської Федерації В.Путін заявив, що СРСР виграв би німецько-радянську війну 1941–1945 рр. навіть у випадку, якби Україна не входила до його складу¹. Звісно, на ці слова, сказані під час «спілкування з росіянами» у прямому ефірі, можна було б не зважати. Проте тема «відсоткової участі» в перемозі над нацизмом представників народів, що населяли Радянський Союз, не тільки й не стільки дражлива, скільки, як це не дивно, фактично недосліджена. Що, власне, і стає підґрунтям для подібних заяв, які навіть сьогодні неможливо аргументовано підтвердити чи спростувати. Не містять такої інформації ані радянські фундаментальні²,

¹ Путин: Россия выиграла бы Великую Отечественную войну и без Украины [Електронний ресурс]: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/putin-rossiya-vyigrala-by-velikuyu-otechestvennuyu-voynu-i-bez-ukrainy.html>

² История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. – Москва, 1973–1982 (щодо національного питання та національностей у Червоній армії в тому чи іншому контексті див.: Т.1. – С.235, 243; Т.2. – С.164, 200; Т.4. – С.358; Т.5. – С.147; Т.6. – С.51–52, 95, 110, 196, 198–199; Т.7. – С.106, 231; Т.8. – С.82, 94, 156; Т.12. – С.73); История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6 т. – Москва, 1960–1965 (див.: Т.1 – С.276; Т.2. – С.22, 117, 249; Т.3. – С.29–30, 89, 99, 222, 226–227, 229; Т.4. – С.74, 86, 642; Т.5. – С.262; Т.6. – С.100, 155, 157–158, 360–361). Ці видання не містять узагальненої статистики, лише констатацію того, що «з німецько-фашистськими загарбниками зі зброєю в руках пліч-о-пліч боролися представники всіх національностей, що проживали у СРСР».

ані сучасні російські (причому як академічні узагальнюючі, так і вузькотематичні) видання. Винятком тут можна вважати хіба що таке твердження:

«Серед командного складу Червоної армії були представники всіх національностей Радянського Союзу. Поряд із росіянами, котрі становили основну масу офіцерів, 1943 р. у військово-повітряних силах Червоної армії було офіцерів: українців – понад 28 тис., білорусів – 5305, вірмен – 1079, татар – 1041, грузинів – 800, чувашів – 405, мордвинів – 383, осетинів – 251 та багато представників інших національностей. Серед офіцерів бронетанкових і механізованих частин Червоної армії, окрім росіян, налічувалося 14 136 українців, 2490 білорусів, 830 татар, 270 грузинів, 269 мордвинів, 250 чувашів, 136 казахів, 106 азербайджанців, 109 башкирів, 103 осетини, 75 узбеків та ін.»³.

Ця інформація не містить двох базових складових для повноцінного квантитативного аналізу: а) загальної кількості офіцерів як у Червоній армії у цілому, так і за родами військ; б) числа офіцерів-росіян, що симптоматично й про що йтиметься нижче. Окрім того, дані вказано станом на 1943 р., та й то – без фіксації на конкретну дату.

Примітний нюанс: у багатотомних «Історіях...» часто-густо в тому чи іншому контексті вживався термін «неросійські національності»⁴, під яким малися на увазі вихідці з Кавказу та Середньої Азії. Ідучи за цією логікою, можна припустити, що в радянському ідеологічному дискурсі повинні бути присутніми й «російські національності», і навряд чи вони обмежувалися власне росіянами, без зарахування сюди українців та білорусів. Утім прямого підтвердження цього припущення поки що виявити не вдалося.

Уважається, що єдине дослідження, де можна віднайти бодай які-небудь більш-менш науково обґрунтовані статистичні дані щодо національного складу Червоної армії під час німецько-радянської війни, це праця О.Артемаєва, котра вийшла друком понад сорок років тому⁵. Щоправда, статистика ця має вузьку спрямованість – наводиться інформація лише по стрілецьких дивізіях і лише станом на 1943–1944 рр. (автор зібрав її, аналізуючи дані архіву міністерства оборони СРСР). З іншого боку, стрілецькі частини (піхота) становили основу радянських збройних сил того періоду, були найбільш масовим родом військ, а тому подібну вибірку можна вважати значною мірою репрезентативною.

Ще одну (щоправда побіжну) спробу проаналізувати етнічний склад Червоної армії здійснено у статистичному дослідженні, підготовленому групою російських військових істориків на чолі з генерал-полковником

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.3. – Москва, 1961. – С.222.

⁴ Там же. – С.29–30, 226–227, 229, Т.4. – С.632, 642, Т.6. – С.100, 360–361; История Второй мировой войны 1939–1945 гг. – Т.2. – С.164; Т.5. – С.147, 307; Т.6. – С.52, 110, 198, 199; Т.12. – С.73.

⁵ Артемаев А.П. Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне. – Москва, 1975. – 199 с.

Г.Кривошеєвим⁶, відомим насамперед своїми розвідками з розкриття реальних втрат збройних сил СРСР під час німецько-радянської війни. У цьому випадку теж ідеться про безповоротні втрати Червоної армії, де загиблих та померлих від ран у спеціальній таблиці згруповано за національностями. Одночасно автори зазначають, що

«наведені в таблиці відомості про втрати за національним складом отримано за допомогою коефіцієнтів пропорційності (у відсотках), які розраховано на основі донесень про облікову чисельність військовослужбовців Червоної армії за соціально-демографічними ознаками станом на 1 січня 1943, 1944, 1945 рр. [...] Національний склад 500 тис. призваних за мобілізацією військовозобов'язаних, котрі пропали безвісти на шляху до частини, [...] встановити не є можливим»⁷.

Зрештою ці праці дають хоч і не повну, але все-таки науково обґрунтовану відносну статистику національного складу Червоної армії в роки німецько-радянської війни. Сюди також можна віднести й цифрові викладки стосовно етнічного складу тих представників збройних сил СРСР, хто впродовж 1941–1945 рр. був удостоєний звання героя Радянського Союзу (всього 11 739 осіб⁸). Зазвичай у відповідній літературі національне походження кавалерів медалі «Золота зірка» всіляко підкреслювалося як індивідуально, так і узагальнено⁹.

На перший погляд не зовсім зрозуміло, чому тема національності у Червоній армії виявилася якщо не забороненою, то принаймні обійденою увагою дослідників. Адже національне походження було одним із базових ідентифікаторів особи у СРСР і, як правило, у документах, типових анкетах відповідна графа розташовувалася на п'ятому місці – після прізвища, імені, по батькові й дати народження. З іншого боку, Радянський Союз уважався «багатонаціональною державою», в якій представникам будь-якого етносу були забезпечені рівні права в усіх сферах суспільного життя та професійної діяльності, а «інтернаціоналізм» (тобто «дружба» між націями) трактувався як одна з підвалин комуністичної ідеології у цілому. Принаймні так декларувалося в усіх редакціях конституцій СРСР – 1924 (вступна частина розд.І), 1936 (ст.123), 1977 (ст.34, 36) років.

Однак політика подвійних стандартів та відверта демагогія були питомими ознаками радянської системи в усьому, і національне питання тут – не виняток. Зокрема 1936 р., коли ухвалювалася так звана «сталінська Конституція» із закріпленням у ній «рівноправ'ям громадян СРСР, незалежно від їх національності й раси, у всіх областях господарського, державного,

⁶ Россия и СССР в войнах XX века: Потери Вооружённых сил: Статистическое исследование. – Москва, 2001. – 608 с.

⁷ Там же. – С.238.

⁸ Статистика по Героям Советского Союза [Електронний ресурс]: <http://www.warheroes.ru/stats.asp>

⁹ Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – Москва, 1985. – 832 с.; Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. – Москва, 1984. – 288 с.

культурного та суспільно-політичного життя» (ст.123), в одній із передовиць центрального друкованого органу ВКП(б) газети «Правда» було прямо зазначено: «У сузір'ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка й першим серед рівних – є російський народ»¹⁰.

Тут доцільно бодай побіжно порушити тему визначення національності у СРСР, яка також не знайшла повноцінного наукового втілення. Дотичні студії зазвичай посилаються на постанову союзного уряду від 28 серпня 1974 р. «Про затвердження Положення про паспортну систему у СРСР», у пункті 3 якої зазначалося: «Запис про національність у паспорті проводиться відповідно до національності батьків. Якщо батьки належать до різних національностей, то при видачі вперше паспорта національність записується за національністю батька або матері – залежно від бажання одержувача паспорта. Надалі запис про національність зміні не підлягає». У довоєнних нормативних документах, наприклад у постановах РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. та 10 вересня 1940 р. «Про затвердження Положення про паспорти», цей момент не було прописано взагалі. Лише декларувалося (пункти 9 і 7 відповідно), що в паспорті має бути зазначена національність.

У деяких сучасних російських публікаціях стверджується, що фіксація «національності» стала спецпроектom радянської влади, реалізованим упродовж 1920–1930-х рр. і покликаним стати однією з постійних категорій, «за допомогою яких можна було б розділити населення на певні групи для більш ефективного контролю й управління». При цьому національність «видавалася, імовірно, нейтральною, до того ж не обтяженою царським минулим категорією, а національні відмінності – постійними, майже очевидними»¹¹. Водночас етнолог і соціальний антрополог академік РАН В.Тишков відзначає, що на початку реалізації «проекту “Національність”» населення колишньої Російської імперії «взагалі не розуміло сенсу цього поняття, оскільки послуговувалось іншими ідентифікаційними категоріями (православні, інородці, місцеві самовизначення, у т. ч. і за етнокультурними параметрами)»¹².

В інструкції з проведення першого перепису населення СРСР (1926 р.) щодо заповнення графи «Народність» (у даному випадку – синонім поняття «національність») йшлося: «Тут зазначається, до якої народності зараховує себе той, хто відповідає на питання. У випадках, коли тому, хто відповідає на питання, важко [визначитися], перевага віддається народності матері. [...] [право] визначення народності надано самому опитуваному й під час запису не слід переробляти показання опитуваного»¹³.

Іншими словами, у 1920-х і майже впродовж 1930-х рр. радянський громадянин мав можливість національної самоідентифікації – без прив'язки до

¹⁰ РСФСР // Правда. – 1936. – 1 февраля.

¹¹ Байбури А.К. Советские практики определения национальности в 20–30-е гг. // Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Мат. VI Междунар. науч. конф. (Киев, 10–12 октября 2013 г.). – Москва, 2014. – С.459.

¹² Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – Москва, 2003. – С.194.

¹³ Байбури А.К. Советские практики определения национальности... – С.460.

національності батьків. Це право було втрачене 2 квітня 1938 р., коли циркуляром НКВС СРСР №65 під грифом «Цілком таємно» визначалося:

«[...] встановлено новий порядок зазначення національності при видачі або обміні паспортів, що зобов'язує під час запису національності власника паспорта виходити винятково з національності за народженням (за батьками). У зв'язку з цим існуючий до теперішнього часу порядок, коли національність громадян під час реєстрації актів цивільного стану записувалася та, до якої зараховував себе той, хто реєструвався, – змінюється»¹⁴.

Таким чином, починаючи з 1938 р., при визначенні національності у СРСР де-факто, на основі характерного для радянської юриспруденції «таємного права» (непублічні нормативні акти під спеціальними грифами), було запроваджене положення, публічно легітимізоване лише в 1974 р., за яким національність громадянина жорстко прив'язувалася до етнічного походження його батьків, що, утім, усе одно давало певну свободу вибору. З іншого боку, ті, хто тим чи іншим чином (паспортизація, анкетування, інші ідентифікуючі документи) легалізував свою національність до 1938 р., могли її визначати просто «зі стелі».

Усі ці нюанси важливі в контексті цього дослідження про українців серед вищого командувачів Червоної армії в роки німецько-радянської війни, а саме серед командувачів фронтів, армій, командирів корпусів, начальників штабів фронтів, оскільки майже всі вони, вірогідно, були паспортизовані до циркуляру НКВС від 1938 р., а отже, записувалися українцями, виходячи з власних переконань (у тому числі й кон'юнктурних) та світосприймання.

Проте спочатку задля повноти картини та з метою подальшого порівняльного аналізу слід з'ясувати відсоток українців у передвоєнні роки серед населення СРСР у цілому. Основою тут є результати всесоюзного перепису населення 1939 р., згідно з якими українцями себе назвали 28 111 000 осіб, або ж 16,5% від усього населення країни (170 557 100 осіб)¹⁵. Із них безпосередньо в УРСР проживали 23 667 500 українців, або ж 76,5% від населення республіки (30 946 200 осіб)¹⁶.

Перепис проходив у січні 1939 р., а ще через вісім місяців населення УРСР збільшилося за рахунок приєднання до СРСР Західної України. У 1940 р. до складу республіки було включено також відібрану в Румунії Північну Буковину. Усього населення радянської України зросло приблизно

¹⁴ Там же. – С.461; Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Сост. Е.А.Зайцев. – Москва, 1993. – С.86–93.

¹⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Национальный состав населения по республикам СССР. СССР (в целом) // Демоскоп Weekly: Электронное издание Института демографии Государственного университета – Высшей школы экономики, г. Москва, Россия [Электронный ресурс]: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=0

¹⁶ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Национальный состав населения по республикам СССР. Украинская ССР // Демоскоп Weekly [Электронный ресурс]: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=2

на 8,7 млн осіб різних національностей¹⁷. Відповідно збільшилась і кількість «радянських» українців (у тому числі й за рахунок Західної Білорусії та Бессарабії, де були місця їх компактного проживання). Проте на скільки – точно невідомо, адже наступний перепис у СРСР відбувся лише через 20 років – у 1959 р., а до того часу оцінка чисельності населення на новоприєднаних територіях проводилася за розрахунками статистичних управлінь та за списками виборців, котрі брали участь у найближчих від дати приєднання виборах – без градації за національною ознакою¹⁸. Виходячи з наявного відсотка (76,5%), умовно припустимо, що західних українців налічувалося близько 6,7 млн. Тож на кінець 1939 р. в УРСР проживали близько 30,4 млн українців, а всього у СРСР – до 34,8 млн, або ж 18,3% від населення країни, яке внаслідок анексії на кінець 1940 р. становило майже 190 млн осіб¹⁹.

Повертаючись до національного складу Червоної армії, згідно з даними О.Артем'єва, частка українців у стрілецьких дивізіях упродовж першої половини 1943 р. фіксується в межах 11,6–12,4%, а до кінця року відбувся різкий стрибок – до 22,3%²⁰ (тобто вище за питому вагу українців у СРСР). Сталося це, вочевидь, завдяки визволенню з-під німецької окупації значної частини території УРСР та мобілізації до війська місцевих чоловіків призовного віку. Колектив дослідників на чолі з Г.Кривошеєвим визначає питому вагу українців у безповоротних втратах радянської армії в 15,9%²¹. Серед героїв Радянського Союзу вони становили 17,6%²². Середне арифметичне всієї цієї статистики становить майже рівно 16% – орієнтовна частка українців у Червоній армії під час німецько-радянської війни (щоправда, трапляються також твердження, що «у більшості частин 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів [...] у 1943–1945 роках військовослужбовці-українці становили від 50% до 70% особового складу»²³, однак вони суто умоглядні, без опертя на джерельну базу).

Порівняймо з росіянами – їх за переписом 1939 р. у СРСР було 99 591 500 осіб, або ж 58,4% від населення країни²⁴. За Г.Кривошеєвим, останніх у радянській армії впродовж 1943–1945 рр. налічувалося 66,4% від загального числа особового складу²⁵. Натомість, згідно з даними О.Артем'єва, росіяни у стрілецьких частинах у 1943 р. становили 63,8–65,6%, а на початок 1944 р. – «переписні» 58,4%²⁶, що пояснюється все тією ж німецькою окупацією західних регіонів СРСР, унаслідок чого суто російські території вимушено

¹⁷ Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Население Советского Союза: 1922–1991. – Москва, 1993. – С.52.

¹⁸ Там же. – С.51.

¹⁹ Там же. – С.52–53.

²⁰ Артемьев А.П. Братский боевой союз народов СССР... – С.58.

²¹ Россия и СССР в войнах XX века... – С.238.

²² Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – С.205; Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. – С.245.

²³ Пап'як А. До історії Народного комісаріату оборони Української РСР (1944–1945 рр.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Л., 2008. – С.110.

²⁴ Всесоюзная перепись населения 1939 г. СССР (в целом).

²⁵ Россия и СССР в войнах XX века. – С.238.

²⁶ Артемьев А.П. Братский боевой союз народов СССР... – С.58.

стали основною мобілізаційною базою. Росіян серед героїв Радянського Союзу налічувалося 69,7%²⁷. Таким чином, середня частка представників цього етносу у Червоній армії становила 64,8%.

Усе це – узагальнена статистика, де враховано всіх – від солдата до генерала. Якщо ж поглянути на найвищий ешелон радянського комскладу періоду війни, зокрема на командувачів фронтів та армій, виявимо картину, яка цілком вкладається в тезу про те, що російський народ – «перший серед рівних».

Упродовж 1941–1945 рр. було сформовано 42 наземних фронти Червоної армії як оперативні об'єднання військ (існували ще фронти протиповітряної оборони, але в даному випадку вони до уваги не беруться). У певні періоди одночасно діяли до 10–15 фронтів²⁸. Вони могли існувати роками (як, скажімо, Далекосхідний, сформований ще в 1940 р., а розформований – у 1945 р., після капітуляції Японії), або ж упродовж кількох днів (Московський резервний фронт, 9–12 жовтня 1941 р.). Командували ними 44 воєначальника, серед яких – 36 росіян (81,8%) і 5 українців (11,4%), а також – поляк (К.Рокосовський), вірменин (І.Баграмян), латиш (М.Рейтер)²⁹.

Водночас одразу слід обумовити, що запис «українець» у формулярі не робив того чи іншого маршала або генерала українцем за духом, не означав факту національної самосвідомості. Радше траплялося навпаки – висот, як правило, досягали ті, хто ототожнював себе з «титальною нацією», а свою документально завірену національність сприймав як нічим не наповнену формальність.

Отже українцями за походженням серед командуючих радянськими фронтами були:

– Кирпонос Михайло Петрович (12 січня 1892 р., Вертіївка, тепер село Ніжинського р-ну Чернігівської обл. – 20 вересня 1941 р., урочище Шумейкове в Лохвицькому р-ні Полтавської обл.), генерал-полковник (1941 р.; тут і далі вказується найвище звання, до якого дослужився воєначальник за свою кар'єру), командувач військ Південно-Західного фронту (22 червня – 20 вересня 1941 р.), загинув в оточенні³⁰;

– Костенко Федір Якович (22 лютого 1896 р., Велика Мартинівка, тепер слобода Мартинівського р-ну Ростовської обл. Російської Федерації – 26 травня 1942 р., поблизу с. Лозовенька теперішнього Балаклійського р-ну Харківської обл.), генерал-лейтенант (1940 р.), командуючий військами Південно-Західного фронту (18 грудня 1941 р. – квітень 1942 р.); упродовж 75 років уважалося, що, перебуваючи на посаді заступника командувача

²⁷ Великая Отечественная война 1941–1945. – С.205; Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. – С.245.

²⁸ Гайворонский Ф.Ф. Фронт // Советская военная энциклопедия: В 8 т. – Т.8. – Москва, 1980. – С.333.

²⁹ Тут і далі інформація про етнічне походження звірялася за низкою довідкових видань, а також за нагородними документами, що зберігаються у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації, цифрові копії яких розміщено на інтернет-ресурсі «Подвиг народа» (<http://podvignaroda.ru>).

³⁰ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.653.

військ цього фронту він зник безвісти в оточенні в районі Харкова, однак у квітні 2017 р. його останки було виявлено на території Балаклійського р-ну (ідентифіковані за аналізом ДНК, передані російській стороні, 20 червня 2018 р. захоронені на Федеральному меморіальному кладовищі в м. Митищі)³¹;

– Малиновський Родіон Якович (22 листопада 1898 р., Одеса – 31 березня 1967 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1944 р.), командуючий військами Південного (грудень 1941 – липень 1942 та лютий – березень 1943 рр.), Південно-Західного (березень – 20 жовтня 1943 р.), 3-го Українського (20 жовтня 1943 – травень 1944 рр.), 2-го Українського (травень 1944 – червень 1945 рр.), Забайкальського (липень – жовтень 1945 р.) фронтів; у 1957–1967 рр. – міністр оборони СРСР³². Хоча в усіх офіційних довідниках та документах він ідентифікується як українець (за національністю матері), точне його етнічне походження вважається невстановленим; найчастіше висувається караїмська версія стосовно батька, котрого майбутній воєначальник, будучи незаконнонародженим, не знав³³;

– Тимошенко Семен Костянтинівич (18 лютого 1895 р., Орман, тепер с. Фурманівка Кілійського р-ну Одеської обл. – 31 березня 1970 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1940 р.), командувач військ Західного (2–19 липня, 30 липня – 12 вересня 1941 р.), Південно-Західного (30 вересня – 18 грудня 1941 та 8 квітня – 12 липня 1942 р.), Сталінградського (12–23 липня 1942 р.) та Північно-Західного (жовтень 1942 – березень 1943 рр.) фронтів; у травні 1940 – липні 1941 рр. – народний комісар оборони СРСР, 23 червня – 19 липня 1941 р. – голова ставки головного командування збройних сил СРСР³⁴;

– Черняхівський Іван Данилович (29 червня 1907 р., Оксанина, тепер село Уманського р-ну Черкаської обл. – 18 лютого 1945 р., Пененжно, нині місто Браневського повіту Варминсько-Мазурського воеводства, Польща; був похований у Вільнюсі, у 1992 р. прах перепоховали в Москві), генерал армії (1944 р.), командуючий військами 3-го Білоруського фронту (квітень 1944 – 18 лютого 1945 рр.)³⁵; до сьогодні викликають питання обставини загибелі воєначальника: одиночний артилерійський постріл (незрозуміло з якого боку), вибух поблизу автомобіля, в якому їхали генерал і ще четверо осіб (водій, ад'ютант, двоє солдатів-охоронців), на машині й людях – жодної подряпини, у грудях командувача фронту – осколок, що спричинив смерть³⁶.

³¹ В Україні нашіли останки известного генерала // *Новости Харькова, события и политика*. – 2017. – 29 апреля [Електронний ресурс]: <https://kharkiv.web2ua.com/v-ukraine-nashli-ostanki-izvestnogo-general-a-opublikovano-video-3845>; *Ионова Л.* След генерала // *Российская газета*. – 2018. – 21 июня; *Великая Отечественная. Командармы: Военный биографический словарь*. – Москва, 2005. – С.108–109; Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.33. – Оп.682524. – Д.11. – Л.58.

³² *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах*. – Т.2. – Москва, 1987. – С.25–26; *Великая Отечественная. Командармы*. – С.139–141.

³³ *Соколов Б.* «Неформатний» міністр оборони з України // *День*. – 2014. – 19 грудня.

³⁴ *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь*... – Т.2. – С.576.

³⁵ Там же. – С.729; *Великая Отечественная. Командармы*. – С.257–258; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.47. – Л.316.

³⁶ *Горбатов А.В.* Годы и войны. – Москва, 1989. – С.336.

Існують також свідчення, що українцем із діда-прадіда був уродженець Лисичанська на Луганщині маршал Радянського Союзу (1935 р.) К.Ворошилов (у 1925–1940 рр. – нарком оборони СРСР, у вересні 1940 р. – командуючий військами Ленінградського фронту). Принаймні так у своїх мемуарах стверджував дисидент генерал-майор П.Григоренко, котрому влітку 1937 р. довелося зустрітися з маршалом по службі на території Білорусії. Дізнавшись, що П.Григоренко родом з України, К.Ворошилов перейшов на українську мову, виявив добре знання творчості Т.Шевченка і сказав: «Я ж теж українець. Я не Ворошилов. То росіяни приробили мені те “в”. А я Ворошило. У мене дід ще живий, так його в селі кличуть “дід Ворошило”»³⁷.

Причин, за якими П.Григоренко мав би вигадати цей епізод, немає. Як не було їх і в О.Гончара, котрий у 1950 р. їздив разом із К.Ворошиловим потягом до Угорщини у складі урядово-партійної делегації. «Ворошилов запросив мене до свого вагона», – записав у щоденнику класик української радянської літератури, – «був винятково уважний, цілий вечір читав мені поезії з “Кобзаря”. [...] Хвалився, що брав участь на Донбасі в роботі “Просвіти”»³⁸.

Можливо (та навіть вірогідно), що К.Ворошилов записався представником «титульної нації» (тобто росіянином) з кон'юнктурних міркувань (у зв'язку з цим цікаво, наскільки щирим у своїй первісній самоідентифікації був майбутній генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнев, котрий до початку 1950-х рр. за документами, зокрема нагородними листами, числився як «українець»³⁹). Однак офіційно він позиціонується «росіянином»⁴⁰, а тому й віднесений до відповідної групи воєначальників.

Цілком очевидно, що аналіз кластера із 44 осіб не є стовідсотковим показником певної тенденції. Тож варто звернутися до більш масової групи радянських воєначальників вищої ланки – командувачів армій (бралися до уваги загальновійськові, повітряні, танкові). Усього на цій посаді за роки німецько-радянської війни побували 253 особи, систематизація яких за етнічним походженням дала такий результат:

– росіяни – 194 особи (76,7% від загального числа командармів, 58,4% представників нації від загальної кількості жителів СРСР відповідно до даних перепису 1939 р., плюс населення приєднаних упродовж 1939–1940 рр. територій);

– українці – 32 (відповідно 12,6%, 18,3%);

– білоруси – 15 (5,9%, 3,4%);

– євреї – 4 (1,6%, 1,8%);

– вірмени – 3 (1,2%, 1,3%);

– грузини – 2 (0,8%, 1,3%);

– латиші – 1 (0,4%, 1,1%);

³⁷ Григоренко П.Г. В подполье можно встретить только крысы... – Москва, 1997. – С.153.

³⁸ Гончар О.Т. Щоденники: У 3 т. – Т.3. – К., 2004. – С.193.

³⁹ ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.11. – Л.524; Оп.682525. – Д.47. – Л.26; Оп.686043. – Д.92. – Л.3; Оп.686044. – Д.1781. – Л.18; Оп.686046. – Д.156. – Л.307.

⁴⁰ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.293.

- осетини – 1 (0,4%, 0,2%);
- поляки – 1 (0,4%, 0,4%).

Усього зафіксовано представників дев'яти національностей, у той час, як офіційний перелік етносів, що населяли СРСР перед війною, містив рівно 200 позицій⁴¹.

«Українська група» серед радянських командармів виглядає так:

– Бондарев Андрій Леонтійович (20 серпня 1901 р., Бондарів, тепер хутір Новооскольського р-ну Белгородської обл. – 23 вересня 1961 р., с. Борово-Гринів, Новооскольський р-н Белгородської обл.), генерал-лейтенант (1943 р.), командуючий 8-ю армією (листопад 1941 – січень 1942 рр.)⁴²;

– Герасименко Василь Пилипович (24 квітня 1900, Велика Бурімка, тепер село Чернобаївського р-ну Черкаської обл. – 13 лютого 1961 р., Київ), генерал-лейтенант (1940 р.), командуючий 21-ю (червень – липень 1941 р.), 13-ю (липень 1941 р.), 28-ю (вересень 1942 – листопад 1943 рр.) арміями; у 1944–1945 рр. – перший та останній в історії народний комісар оборони УРСР⁴³. Сам наркомат (із 1946 р. – міністерство) оборони республіки суто формально проіснував, кілька разів змінюючи назву, до 1978 р., однак це окрема тема, яку вже достатньо розроблено у сучасній вітчизняній історіографії;

– Гореленко Пилип Данилович (26 листопада 1888 р., Ільїнка, тепер станція Кушівського р-ну Краснодарського краю – 25 січня 1956 р., Ленінград), генерал-лейтенант (1940 р.), командувач 7-ї (січень – вересень 1941, листопад 1941 – червень 1942 рр.), 32-ї (червень 1942 – серпень 1945 рр.) армій. На прикладі генерала П.Гореленка та ще кількох командармів (див. нижче) чітко простежується тенденція сучасної російської історіографії Другої світової війни до тактичних фальсифікацій, які, утім, мають стратегічну мету – максимально нівелювати внесок інших народів у перемогу над німецьким нацизмом. Проявляється вона в даному випадку в тому, що воєначальник, позиціонований в архівних документах і в радянській довідниковій літературі як «українець»⁴⁴, у сучасних довідниках, виданих у Російській Федерації, ідентифікується «росіянином»⁴⁵;

– Гречко Андрій Антонович (17 жовтня 1903 р., Куйбишеве, Куйбишевський р-н Ростовської обл. – 26 квітня 1976 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1955 р.), командувач 12-ї (квітень – вересень 1942 р.), 47-ї (вересень – жовтень 1942 р.), 18-ї (жовтень 1942 – січень 1943 рр.), 56-ї (січень – жовтень 1943 р.) та 1-ї гвардійської (грудень 1943 – вересень 1945 рр.) армій; у 1967–1976 рр. – міністр оборони СРСР (у цьому статусі очолював редакційну комісію 1–5-го томів згадуваної вище «Історії Другої світової війни»), у 1973–1976 рр. – член політбюро ЦК КПРС. Подібно до П.Гореленка

⁴¹ Байбури А.К. Советские практики... – С.461.

⁴² Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.183; Великая Отечественная. Командармы. – С.30–32; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682523. – Д.20. – Л.170.

⁴³ Великая Отечественная. Командармы. – С.42.

⁴⁴ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.354; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.793756. – Д.11. – Л.230.

⁴⁵ Великая Отечественная. Командармы. – С.53.

в архівних документах і радянській довідниковій літературі позиціонований як «українець»⁴⁶, а у сучасних довідниках, виданих у Росії, – як «росіянин»⁴⁷;

– Жмаченко Пилип Феодосійович (26 листопада 1895 р., Поліське, тепер село Коростенського р-ну Житомирської обл. – 19 червня 1966 р., Київ), генерал-полковник (1945 р.), командувач 3-ї (лютий – травень 1942 р.), 47-ї (вересень – жовтень 1943 р.), 40-ї (жовтень 1943 – квітень 1946 рр.) армій⁴⁸;

– Журавльов Євген Петрович (9 жовтня 1896 р., Рудьківка, тепер село Бобровицького р-ну Чернігівської обл. – 11 травня 1983 р., Москва), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 29-ї (вересень 1942 – січень 1943 рр.), 53-ї (січень – березень 1943 р.), 68-ї (березень – жовтень 1943 р.), 21-ї (жовтень 1943 – лютий 1944 рр.) та 18-ї (лютий – листопад 1944 р.) армій⁴⁹;

– Кириченко Микола Якович (14 січня 1895 р., Уразове, тепер село Валуйського р-ну Белгородської обл. – 2 січня 1973 р., Москва), генерал-лейтенант (1942 р.), командувач 51-ї (травень – червень 1942 р.), 12-ї (вересень 1942 р.) армій⁵⁰;

– Коломієць Трохим Калинович (28 вересня 1894 р., Єлисаветград, нині Кропивницький – 4 квітня 1971 р., Волгоград), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 51-ї армії (липень – жовтень 1942 р.)⁵¹;

– Кондратюк Данило Федорович (11 грудня 1896 р., Ватин, тепер село Горохівського р-ну Волинської обл. – 30 жовтня 1956 р., Москва), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 6-ї повітряної армії (червень 1942 – січень 1943 рр.)⁵²;

– Костенко Федір Якович, командувач 26-ї армії (жовтень 1940 – вересень 1941 рр.) (іншу інформацію щодо цього воєначальника див. вище – у переліку українців, які командували фронтами);

– Кравченко Андрій Григорович (30 листопада 1899 р., Сулимівка, тепер село Яготинського р-ну Київської обл. – 18 жовтня 1963 р., Москва), генерал-полковник (1944 р.), командувач 6-ї танкової армії (з вересня 1944 – 6-та гвардійська танкова армія; січень 1944 – липень 1946 рр.)⁵³;

– Кулик Григорій Іванович (9 листопада 1890 р., Дудникове, тепер село Полтавського р-ну Полтавської обл. – 24 серпня 1950 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1940 р.; у 1942 р. розжалуваний до генерал-майора, у 1957 р. посмертно поновлений у маршальському званні), командувач 54-ї (вересень 1941 р.), 24-ї (квітень 1943 р.) та 4-ї гвардійської

⁴⁶ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.367; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.619. – Л.397.

⁴⁷ Великая Отечественная. Командармы. – С.57.

⁴⁸ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.505; Великая Отечественная. Командармы. – С.75–76; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.29. – Л.190.

⁴⁹ Великая Отечественная. Командармы. – С.76–77; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.9. – Л.219.

⁵⁰ Великая Отечественная. Командармы. – С.91–92; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.619. – Л.81.

⁵¹ Великая Отечественная. Командармы. – С.98–99; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.25. – Л.46.

⁵² Великая Отечественная. Командармы. – С.376.

⁵³ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.766; Великая Отечественная. Командармы. – С.287–288; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686046. – Д.26. – Л.77.

(квітень – вересень 1943 р.) армій; у січні 1947 р. заарештований за звинуваченням в «організації змовницької групи для боротьби з радянською владою». 23 серпня 1950 р. засуджений до розстрілу, наступного дня страчений, у 1956 р. реабілітований⁵⁴;

– Кулішев Федір Данилович (22 вересня 1898 р., Херсон – 17 березня 1981 р., Москва), генерал-лейтенант (1954 р.), командувач 6-ї армії (вересень – грудень 1944 р.)⁵⁵;

– Лелюшенко Дмитро Данилович (2 листопада 1901 р., Новокузнецовка, тепер село Зерноградського р-ну Ростовської обл. – 20 липня 1987 р., Москва), генерал армії (1959 р.), командувач 5-ї (жовтень 1941 р.), 30-ї (листопад 1941 – листопад 1942 рр.), 1-ї гвардійської (листопад – грудень 1942 р.), 3-ї гвардійської (грудень 1942 – березень 1943, серпень 1943 – лютий 1944 рр.), 4-ї танкової (з березня 1945 р. – 4-та гвардійська танкова; березень 1944–1947 рр.) армій⁵⁶;

– Людников Іван Іллєч (8 жовтня 1902 р., Седове, тепер селище міського типу Новоазовського р-ну Донецької обл. – 22 квітня 1976 р., Москва), генерал-полковник (1945 р.), командувач 39-ї армії (травень 1944 – листопад 1947 рр.)⁵⁷;

– Малиновський Родіон Якович, командувач 6-ї (серпень – грудень 1941 р.), 66-ї (серпень – жовтень 1942 р.), 2-ї гвардійської (листопад 1942 – лютий 1943 рр.) армій (іншу інформацію щодо цього воєначальника див. вище – у переліку українців, які командували фронтами);

– Мельник Кіндрат Семенович (25 березня 1900 р., Іванків, тепер селище міського типу, адміністративний центр Іванківського р-ну Київської обл. – 31 травня 1971 р., Москва), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 44-ї (жовтень 1942 р.), 58-ї (листопад 1942 – жовтень 1943 рр.), 56-ї (жовтень – листопад 1943 р.), Приморської (квітень 1944 – липень 1945 рр.) армій⁵⁸;

– Москаленко Кирило Семенович (11 травня 1902 р., Гришине, тепер село Покровського р-ну Донецької обл. – 17 червня 1985 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1955 р.), командувач 38-ї (березень – липень 1942, жовтень 1943 – серпень 1948 рр.), 1-ї танкової (липень – серпень 1942 р.), 1-ї гвардійської (серпень – жовтень 1942 р.), 40-ї (жовтень 1942 – жовтень 1943 рр.) армій; у 1960–1962 рр. – заступник міністра оборони СРСР – головнокомандувач ракетних військ стратегічного призначення, у 1962–1983 рр. – заступник міністра – головний інспектор міністерства оборони СРСР⁵⁹;

⁵⁴ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.815; Великая Отечественная. Командармы. – С.119–121.

⁵⁵ Великая Отечественная. Командармы. – С.121–122; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.1006. – Л.746.

⁵⁶ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.861; Великая Отечественная. Командармы. – С.127.

⁵⁷ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.5; Великая Отечественная. Командармы. – С.135–137; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.11. – Л.938.

⁵⁸ Великая Отечественная. Командармы. – С.148–150.

⁵⁹ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.119; Великая Отечественная. Командармы. – С.153–155.

– Онупрієнко Дмитро Платонович (25 жовтня 1906 р., Шупики, тепер село Богуславського р-ну Київської обл. – 22 листопада 1977 р., Москва), генерал-лейтенант (1945 р.), командувач 33-ї армії (жовтень – листопад 1941 р.)⁶⁰;

– Радзівський Олексій Іванович (13 серпня 1911 р., Умань, Черкаська обл. – 30 серпня 1979 р., Москва), генерал армії (1972 р.), командувач 2-ї танкової армії (з листопада 1944 р. – 2-га гвардійська танкова армія; липень 1944 – січень 1945 рр.); у 1969–1978 рр. – начальник Військової академії ім. М.Фрунзе⁶¹;

– Рибалко Павло Семенович (4 листопада 1894 р., Малий Вистороп, тепер село Лебединського р-ну Сумської обл. – 28 серпня 1948 р., Москва), маршал бронетанкових військ (1945 р.), командувач 5-ї танкової (липень – вересень 1942 р.), 3-ї танкової (вересень 1942 – квітень 1943 рр.), 57-ї (квітень – травень 1943 р.), 3-ї гвардійської танкової (травень 1943 – квітень 1946 рр.) армій; у 1947–1948 рр. – командуючий бронетанковими та механізованими військами радянської армії⁶²;

– Романенко Прокіп Логвинович (25 лютого 1897 р., Хустянка, тепер село Буринського р-ну Сумської обл. – 10 березня 1949 р., Москва), генерал-полковник (1944 р.), командувач 17-ї (травень 1941 – травень 1942 рр.), 3-ї танкової (травень – вересень 1942 р.), 5-ї танкової (листопад – грудень 1942 р.), 2-ї танкової (січень – лютий 1943 р.), 48-ї (лютий 1943 – грудень 1944 рр.) армій⁶³;

– Руденко Сергій Гнатович (20 жовтня 1904 р., Короп, тепер селище міського типу, райцентр Чернігівської обл. – 10 липня 1990 р., Москва), маршал авіації (1955 р.), командувач 16-ї повітряної армії (вересень 1942 – лютий 1947 рр.); у 1949–1950 та 1953–1968 рр. – перший заступник головнокомандуючого військово-повітряними силами СРСР, у 1968–1973 рр. – начальник Військово-повітряної академії ім. Ю.Гагаріна⁶⁴;

– Симоняк Микола Павлович (17 лютого 1901 р., Березівка, тепер село Талалаївського р-ну Чернігівської обл. – 23 квітня 1956 р., Ленінград), генерал-лейтенант (1944 р.), командувач 3-ї ударної (жовтень 1944 – березень 1945 рр.) та 67-ї (березень – червень 1945 р.) армій⁶⁵;

– Сіненко Максим Денисович (27 квітня 1902 р., Нововолодимирівка, тепер село Березнегуватського р-ну Миколаївської обл. – 10 лютого 1991 р., Москва), генерал-лейтенант (1945 р.), командувач 5-ї гвардійської танкової армії (березень 1945 – січень 1946 рр.)⁶⁶;

⁶⁰ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.200; Великая Отечественная. Командармы. – С.163–164; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.5. – Л.27.

⁶¹ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.340; Великая Отечественная. Командармы. – С.290–291; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686043. – Д.4. – Л.62.

⁶² Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.387; Великая Отечественная. Командармы. – С.294–296; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.40. – Л.18.

⁶³ Великая Отечественная. Командармы. – С.195–196; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686043. – Д.92. – Л.266.

⁶⁴ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.380; Великая Отечественная. Командармы. – С.383–384; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.40. – Л.16.

⁶⁵ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.463; Великая Отечественная. Командармы. – С.210–211.

⁶⁶ Там же. – С.296–297; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.40. – Л.116.

– Слобожан Давид Якович (25 червня 1904 р., Корсунь, тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської обл. – 4 листопада 1973 р., Одеса), генерал-лейтенант (1953 р.), командувач 10-ї повітряної армії (вересень 1944 – травень 1945 рр.)⁶⁷;

– Судець Володимир Олександрович (23 жовтня 1904 р., Катеринослав, тепер Дніпро – 6 травня 1981 р., Москва), маршал авіації (1955), командувач 17-ї повітряної армії (березень 1943 – квітень 1946 рр.); у 1955–1962 рр. – командуючий авіацією далекої дії військово-повітряних сил СРСР, у 1962–1966 рр. – головнокомандувач військ протиповітряної оборони СРСР⁶⁸;

– Сухомлин Олександр Васильович (5 листопада 1900 р., Краснопілля, тепер село Коропського р-ну Чернігівської обл. – 7 жовтня 1970 р., Москва), генерал-лейтенант (1942 р.), командувач 8-ї (січень – квітень 1942 р.), 54-ї (квітень 1942 – березень 1943 рр.), 10-ї гвардійської (вересень 1943 – квітень 1944 рр.) армій⁶⁹;

– Фоменко Сергій Степанович (7 жовтня 1902 р., Шпола, Черкаська обл. – 18 жовтня 1991 р., Сімферополь), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 36-ї армії (червень 1941 – червень 1945 рр.)⁷⁰;

– Хоменко Василь Панасович (30 березня 1899 р., Петрівське, тепер село Борисоглібського міського округу Воронежської обл. – 9 листопада 1943 р., с. Каїри, Горностаївський р-н, Херсонська обл., перепохований у Мелітополі Запорізької обл.), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 30-ї (липень – листопад 1941 р.), 24-ї (серпень 1942 р.), 58-ї (серпень – листопад 1942 р.), 44-ї (листопад 1942 – листопад 1943 рр.) армій. Загинув під час інспектування переднього краю (водій автомобіля командуючого збився з дороги, виїхавши просто на ворожі позиції). Після смерті В.Хоменка було посилено обмеження щодо перебування представників генералітету Червоної армії на передовій⁷¹;

– Черняхівський Іван Данилович, командувач 60-ї армії (липень 1942 – квітень 1944 рр.) (іншу інформацію щодо цього воєначальника див. вище – у переліку українців, які командували фронтами);

– Шерстюк Гаврило Гнатович (24 березня 1891 р., Новий Тагамлик, тепер село Машівського р-ну Полтавської обл. – 31 грудня 1953 р., Мінськ), генерал-майор (1940 р.), командувач 38-ї армії (лютий – березень 1942 р.)⁷².

Задля підвищення ефективності статистичної вибірки варто також згадати про начальників штабів фронтів і командирів корпусів,

⁶⁷ Великая Отечественная. Командармы. – С.388; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686196. – Д.7745. – Л.63.

⁶⁸ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.537–538; Великая Отечественная. Командармы. – С.391–393.

⁶⁹ Великая Отечественная. Командармы. – С.223; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.47. – Л.172.

⁷⁰ Великая Отечественная. Командармы. – С.236–237; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686043. – Д.18. – Л.85.

⁷¹ Великая Отечественная. Командармы. – С.246–247; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.552. – Л.70.

⁷² Великая Отечественная. Командармы. – С.270–272; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.1006. – Л.803.

але у цьому випадку – без персоналізації, що зайняло б надто багато місця. За роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на чолі фронтових штабів Червоної армії встигли побувати 63 генерали. Із них лише 3 (4,8%) були українцями: генерал-лейтенанти Євген Журавльов (Калінінський фронт; 11–20 вересня 1941 р.), Федір Шевченко (Воронезький фронт, 9–20 липня 1942 р.; Далекосхідний фронт, 18 червня 1943 – 4 серпня 1945 рр.; 1-й Далекосхідний фронт, 5 серпня – 1 жовтня 1945 р.), генерал-майор Антон Пилипенко (Воронезький фронт, 2 лютого – 23 березня 1943 р.)⁷³. Лєвова ж частка фронтового штабного кластеру належить росіянам – 50 осіб, або 79,4%. Домінували вони й серед комкорів – 533 (71,4% від загальної кількості у 746 осіб). Натомість українців через посаду командира корпусу (авіаційного, артилерійського, кавалерійського, механізованого, повітрянодесантного, стрілецького, танкового, протиповітряної оборони) пройшло 93 (12,5%)⁷⁴.

Резюмуючи, можна констатувати, що етнічне походження у СРСР від початку правління більшовиків виступало одним із базових ідентифікаторів особи – нарівні з прізвищем, ім'ям та по батькові. Однак воно мало не стільки інформативне, скільки ідеологічно-адміністративне навантаження, було своєрідним «маячком», який стимулював або унеможлилював кар'єру (як мінімум з кінця 1930-х рр.). Це досить чітко проглядається на прикладі генералітету (командувачі фронтів та армій, командири корпусів, начальники фронтових штабів) у роки німецько-радянської війни, де перед великими росіянами – 76,6% у середньому від загального числа представників цієї групи, що майже на 20% більше, ніж співвідношення росіян до населення країни у цілому (58,4%). Водночас представництво українців, другого за чисельністю народу у СРСР, серед радянських генералів і маршалів у відсотковому відношенні було меншим (12,2%), ніж серед населення всієї країни (18,3%). Відсутність (не виключено – свідомо) інформації стосовно національного складу радянського офіцерського корпусу (особливо тактичної ланки, що винесла на собі основний тягар бойових дій) у цілому не дає можливості провести більш глибокий і ретельний аналіз. Наведену вище статистику можна розглядати як характерне свідчення типового для російського менталітету імперського мислення, коли за однакових умов преференції в кар'єрному просуванні надавалися представникові «титульної нації» (згадаймо фразу з «Правди» про російський народ як «перший серед рівних»). Не варто також скидати з рахунку і притаманну російсько-українським відносинам упродовж усієї їх історії недовіру та ревність із боку «старшого брата». Побічно це підтверджується статистикою воєначальників-білорусів – народу, значно

⁷³ Великая Отечественная. Командармы. – С.76–77; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686046. – Д.200. – Л.139; Оп.682523. – Д.17. – Л.331.

⁷⁴ Великая Отечественная. Комкоры: Военный биографический словарь. – Т.1. – Москва, 2006. – С.22, 25, 30, 44, 49, 64, 67, 71, 77, 86, 89, 93, 147, 177, 211, 214, 252, 260, 269, 282, 293, 309, 322–323, 338, 356, 375, 381, 385, 418, 421, 423, 430, 449, 481, 511, 528, 544, 563, 572, 581, 606, 609, 640; Т.2. – Москва, 2006. – С.8, 16, 31, 36, 46, 49, 57, 66, 75, 92, 108, 111, 122, 125, 129, 137, 139, 160, 176, 180–181, 187, 195, 210, 229, 284, 302, 312, 325, 331, 335, 339, 345, 371, 375, 394, 401, 430, 437; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.4. – Л.401; Оп.687572. – Д.920. – Л.162.

більш лояльного до росіян, аніж українці. Маючи серед населення СРСР частку 3,4%, вони «забезпечили» 5,9% командувачів армій і 7,1% командирів корпусів.

Тому твердження про те, що СРСР нібито виграв би війну з Німеччиною й без українців – ніщо інше, як прояв усе тієї ж імперської зарозумілості. До того ж основна маса відповідної архівної документації для нас недоступна, отже збалансовану історію німецько-радянської війни (у тому числі й щодо національного складу Червоної армії) навряд чи коли-небудь напишуть. Тож і говорити можна що завгодно, без особливого ризику бути викритим у пересмикуванні фактів та у відвертій брехні.

REFERENCES

1. Andreev, E.M., Darskiy, L.E., & Kharkova, T.L. (1993). *Naselenie Sovetskogo Soyuz: 1922–1991*. Moskva. [in Russian].
2. Artemyev, A.P. (1975). *Bratskiy boyevoy soyuz narodov SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne*. Moskva. [in Russian].
3. Bayburin, A.K. (2014). *Sovetskiye praktiki opredeleniya natsionalnosti v 1920–1930-e gg. Proceeding of the International Scientific Conference: Sovetskiye natsii i natsionalnaya politika v 1920–1950-e gody* (pp.458–467). Moskva. [in Russian].
4. Gayvoronskiy, F.F. (1980). *Front. Sovetskaya voyennaya entsiklopediya* (Vol.8, pp.332–333). Moskva. [in Russian].
5. Gorbato, A.V. (1989). *Gody i voyny*. Moskva. [in Russian].
6. Grechko, A.A. (ed.). (1973–1982). *Istoriya Vtoroy mirovoy vojny 1939–1945 gg.* (12 vols.). Moskva. [in Russian].
7. Grigorenko, P.G. (1997). *V podpolye mozno vstretit tolko krysk...* Moskva. [in Russian].
8. Honchar, O.T. (2004). *Shchodennyky*. (Vol.3). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kozlov, M.M. (ed.). (1985). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva. [in Russian].
10. Krivosheyev, G.F. (ed.). (2001). *Rossiya i SSSR v voynakh XX veka. Poteri Vooruzhennykh sil: Statisticheskoye issledovaniye*. Moskva. [in Russian].
11. Papikian, A. (2008). *Do istorii Narodnoho komisariatu oborony Ukrain's'koi RSR (1944–1945 rr.)*. *Ukrains'ka natsional'na ideia: realii ta perspektivy rozvytku*, (20), 109–114. L'viv. [in Ukrainian].
12. Pospelov, P.N. (ed.). (1960–1965). *Istoriya Velikoy Otechestvennoy vojny Sovetskogo Soyuz 1941–1945 gg.* (6 vols.). Moskva. [in Russian].
13. Rusanov, V.Yu. (ed.). (2005). *Velikaya Otechestvennaya. Komandarmy. Voyenny biograficheskiy slovar*. Moskva. [in Russian].
14. Rusanov, V.Yu. (ed.). (2006). *Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyenny biograficheskiy slovar*. (2 vols). Moskva. [in Russian].
15. Shkadov, I.N. (ed.). (1984). *Geroi Sovetskogo Soyuz: Istoriko-statisticheskii ocherk*. Moskva. [in Russian].
16. Shkadov, I.N. (ed.). (1987). *Geroi Sovetskogo Soyuz: Kratkiy biograficheskiy slovar v dvukh tomakh*. (2 vols.). Moskva. [in Russian].
17. Tishkov, V.A. (2003). *Rekviyem po etnosu: Issledovaniya po sotsialno-kulturnoy antropologii*. Moskva. [in Russian].
18. Zaytsev, E.A. (comp.). (1993). *Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiyakh i rehabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy*. Moskva. [in Russian].

OLEKSANDR YAKUBETS

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Research Fellow,
Department of Theory and Methodology of Bio-Bibliography,
Institute of Biographical Researches
V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), editor1272@ukr.net

UKRAINIANS AMONG THE SENIOR COMMANDERS OF THE ARMED FORCES OF THE USSR DURING THE GERMAN-SOVIET WAR

The article is devoted to the question of the ethnic composition of the generals of the Red Army during the period of the German-Soviet war of 1941–1945. With the help of computer software, a corresponding list was compiled with the use of quantitative methodology. This included commanders of the fronts and armies, chiefs of the headquarters of the fronts, corps commanders – in all 1106 persons, of which 133 were Ukrainians, or 12%, which is more than 6% less than the share of representatives of this ethnic group in the structure of the population of the Soviet Union in the mentioned historical period. At the same time, with the help of statistical calculations, total dominance of Russians in command positions in the acting army was demonstrated – 77% with their all-Union share of 58%. The conclusion is made of a conscious imperial approach of the Soviet leadership to the formation of a higher echelon of commanders. It was stated that there was no conscious research on this subject in Soviet and post-Soviet historiography, and in the same way as public statistics on the representatives of ethnic groups of the USSR as part of the Red Army as a whole. The attention was also paid to the problem of determining the ethnicity in the conditions of the Soviet legal system and the question of the completeness of the census statistics of the population of the USSR. Brief profiles for Ukrainians who were at the head of the fronts and armies were given.

Keywords: German-Soviet War, USSR, nationalities question, Red Army, quantitative method of analysis.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1(477)«XX»

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

«ВЕЛИКІ ПОВОРОТИ» СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ В ІСТОРІЇ ІСТОРІЄПИСАННЯ ХХ ст.: УКРАЇНЬСКА ПРОЕКЦІЯ

Висвітлюються знакові трансформації соціогуманітарного знання ХХ ст., метафорично означені як «великі повороти» – неокантіанство, соціологізація історії, феноменологія, антропологічний і лінгвістичний повороти. Розглядається сприйняття, засвоєння й адаптація кардинальних метаморфоз знання в дослідницьких практиках і концептуальних пропозиціях українських істориків. Відзначається, що поширення таких термінологічних новотворів пов'язано зі зростаючою вестернізацією наукової мови, зокрема на теренах соціогуманітаристики другої половини ХХ ст. Висловлюється думка, що вживання терміна «поворот» для конструювання й репрезентації історії історієписання генерує як певні можливості, так й інструментальні проблеми, зокрема потребує ранжування, принаймні співвідношення різних «поворотів». Наголошується, що кожен із «великих поворотів» спричинив важливі зміни в мисленні істориків, як-от ініціював засвоєння й адаптацію інших концептуальних пропозицій, пізнавальних візирів, дослідницьких стратегій та інструментів. Зауважується, що діапазон, обсяг і темпоральний проміжок сприйняття новацій і запитів, продюкованих «великими поворотами», були вкрай нерівними, вибірковими, тривалими. На прикладі циркуляції ідей і концептів неоромантизму в українському історієписанні ХХ ст. показується, що рецепція «великих поворотів», передусім неокантіанства, суттєво відрізнялася від їх сприйняття на культурному полі російської історіографії. Підкреслюється, що побутування неоромантизму в українській історіографії ХХ ст. пов'язано з травматичною спадщиною та розмаїтими, довготривалими спробами її осмислення й поборення. Обстоюється теза, що кожен «поворот» варто розглядати як новий уявний горизонт можливостей і перспектив, котрий продукує як хвилю пізнавальних новацій та креативних експериментів, так і очевидних викликів, загроз для певної фахової спільноти.

Ключові слова: неокантіанство, соціологізація історія, феноменологія, неоромантизм, антропологічний поворот, лінгвістичний поворот, «великі повороти», українська історіографія ХХ ст.

Маркувати зрушення у свідомості, особливо пов'язані з культурними, інтелектуальними, когнітивними трансформаціями знання, завжди напрочуд складно, позаяк продукується не тільки множинність смислів, а

й постає неоднорідність і навіть суперечливість їх змісту. Тим паче, що багатоманітність, тривалість, калейдоскопічність рецепцій знакових метаморфоз соціогуманітарного знання повсякчас нав'язує контраверсійність концептуальних пропозицій, відмінність пізнавальних перспектив, ціннісних настанов, опір традицій, інерційність мислення та вічні сумніви-роздуми стосовно того місця, котре вони посіли чи мають посісти на культурній мапі.

У такому світлі недавня минувшина гуманістики постає в доволі строкатих, мозаїчних образах, або, навпаки, у вигляді тотальних, генералізованих, спрощених уявлень, які лише у загальних рисах корелюються з тією чи іншою палітрою історії національного історієписання. Недаремно трансформації знання у царині гуманістичних і суспільних наук передаються розмаїтими метафорами, як-от «виклик», «ревізія», «злам», «криза», «революція», «парадигма», «переворот», «поворот» і т. п. Останнє означення з цього метафоричного ряду стало одним із найпоширеніших маркерів для позначення/окреслення кардинальних метаморфоз знання завдяки зростаючій вестернізації наукової мови впродовж ХХ ст. До того ж людські уявлення, пов'язані з рухом у часі та просторі, були і є досить звичними, гнучкими, щоби транслювати й видозмінювати їх до потреб інших сфер знання, зокрема вживати як означення з мінливим, неоднозначним змістом і динамічними, варіативними смислами.

Зазвичай уведення метафори «поворот» до широкого обігу приписують американському філософу Р.Рорті, котрий наприкінці 1960-х рр. переформулював і спопуляризував новотвір «лінгвістичний поворот», ужитий І.Бергманом¹. Тож означення «поворот» стало доволі поширеним, а з часом перетворилося на своєрідний культурологічний маркер, яким позначають трансформації знання, передусім у контексті їх фронтальної спрямованості. Не випадково з поняттям «поворот» нині пов'язують «нові часові модальності продукування академічної історії»².

Загалом метафора «поворот» уживається щодо кардинальних, ба навіть фундаментальних перетворень соціогуманітарного знання. Проте часом навіть губишся в тих розмаїтих і, здавалося б, незчисленних «великих поворотах», які в тому чи іншому вигляді представлено на інтелектуальній мапі – ідеалістичний, натуралістичний, неокантіанський, феноменологічний, соціологічний, антропологічний, соціоісторичний, аналітичний, культурний, лінгвістичний тощо.

Якщо взяти до уваги «малі повороти», себто зрушення, так би мовити, локального масштабу й меншого значення, котрі здебільшого лімітуються певною дисциплінарною сферою чи науковим напрямом соціогуманітаристики та часто-густо породжені новаторськими авторськими проєкціями або своєрідними пізнавальними ситуаціями, то вимальовується справді-таки

¹ Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Пер. с англ. И.Хестановой, Р.Хестанова. – Москва, 1996. – С.7; Джахадзе И.Д. Неопрагматизм Ричарда Рорти. – Москва, 2001. – С.13–14.

² Зазуляк Ю. Час історіографії [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2289-yurij-zazulyak-chas-istoriografiji>

феєрична й доволі плутана, розмита палітра. Адже кількість таких означень сягає щонайменше кількох десятків. Побутує навіть думка, що сучасний гуманітарій, зокрема історик, живе та працює у «справжньому вирі численних “поворотів” – від антропологічного, культурного, соціального, методологічного, історичного, лінгвістичного до візуального, просторового та матеріального»³.

Із такої перспективи питання про ту чи іншу палітру національного історієписання суттєво нюансується та фрагментується, позаяк стає полем для перехресних, конкуруючих, доповнюючих впливів, візій, концепцій. Отже, коли спробувати описати історію історіографії, послуговуючись саме цією метафорою, то постає проблема інструментальна – масштабування й ранжування розмаїтих «поворотів».

Передусім зауважимо, що саме «великі повороти» соціогуманітарного знання на рубежі XIX–XX ст., котрі відомі як неокантіанство та соціологізація минувшини, відіграли роль знакових розломів на полі «подієвої історії», з яких розпочався перехід від традиційної/класичної до модерністської/некласичної історіографії. Проте їх роль у розрізі історії того чи іншого національного історієписання видається неоднозначною, а точніше не зводиться до генералізованих спостережень, аксіоматичних положень. Адже представники фахового «цеху», котрі студіюють або пишуть історію, складають, за визначенням візантолога І.Шевченка, настільки строкату «команду», що навіть постає питання: чи всі її учасники, себто гравці, є істориками?⁴

У широкому сенсі йдеться про взаємодію, співіснування, взаємоповнення «поворотів» знання, а у вузькому розумінні – про їх сприйняття, засвоєння, переломлення, адаптацію, застосування в дослідницьких практиках і стратегіях істориків. Інакше кажучи – як це «працювало» на культурних обширах історієписання XX ст., зокрема на теренах української історіографії?!

Неокантіанський поворот на межі XIX–XX ст. обґрунтовано розглядають як важливу, хоч і початкову віху у трансформації новітнього соціогуманітарного знання. Тим більше, що саме неокантіанство впровадило славнозвісний поділ на науки про природу та науки про культуру/дух, який перевернув звичні уявлення про засади знання й пізнавальний процес у соціогуманітарній сфері. Один із найважливіших вислідів цієї версії трансцендентального ідеалізму асоціюють із думкою про внутрішній зв'язок між об'єктами чи предметами, котрий постає не з емпіричного спостереження, а апріорно конструюється у свідомості завдяки поняттям, що формують той або інший зміст знання.

Недаремно неогегельянець Р.Дж.Коллінґвуд обстоював тезу, що неокантіанський поділ наук став виголошенням «заяви з боку істориків, щоб їм дозволили робити свою роботу по-своєму (тут і далі курсив

³ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С.113.

⁴ Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing // History and Theory. – 1969. – Vol.8, №3. – P.332.

наш – О.Я.) й дали їм спокій; це – такий собі немовби розкольніцький рух істориків, що прагнуть відірватися від загального організму цивілізації, уярмленої природничою наукою»⁵. У певному розумінні неокантіанський поворот був однією з варіацій багатолікого «бунту» ідеалістично налаштованих інтелектуалів супроти повсюдного засилля натуралістично-позитивістських основ, накинутах соціогуманітарному знанню у другій половині XIX ст.

Іншим виявом цієї ідеалістичної реакції стала феноменологія. Скажімо, фундатор європейської феноменології Е.Гуссерль, хоч і спричинився до дальшого розриву з традиціями першого та модернізованого або «критичного» позитивізму, проте гадав, що саме неокантіанський поділ знання згенерував потужну хвилю пізнавального релятивізму, вислідом чого стала масштабна криза наукової свідомості⁶. Більше того, на відміну від неокантіанців він наголошував на єдності знання й інтенційній специфіці його усвідомлення, позаяк намагався звільнити свідомість від апріорних настанов і переорієнтувати її на первинні засади знання, людського буття й культури.

У широкому сенсі феноменологія нав'язувала осягнення ідеальної внутрішньої структури об'єкта чи явища як вищого вияву безпосередньої даності навколишнього суспільного або культурного світу. Приміром, Б.Крупницький дотримувався думки, що феноменологія Е.Гуссерля зорієнтована передовсім на осмислення «структурної суті явищ»⁷.

Зауважимо, що феноменологія Е. Гуссерля справила поважний вплив на українського філософа-славіста Д.Чижевського. У 1931 р. Е.Гуссерль навіть дав комплементарну рекомендацію останньому, завдяки якій Д.Чижевський наступного року посів кафедру славістики в університеті міста Галле (Німеччина)⁸.

Історики та вчені-гуманітарії сприймали неокантіанські пропозиції доволі своєрідно, вибірково й суперечливо. Дехто гадав, що новації В.Віндельбанда, Г.Ріккєрта та інших неокантіанців спричинилися до нового філософського обґрунтування історизму⁹. Натомість інші звертали увагу на ту акцентовану пов'язаність пізнання зі свідомістю дослідника¹⁰, котра проголошувалася у візіях неокантіанців.

Реакції на феноменологічні розшуки були менш помітними і здебільшого походили з культурних обширів російської історіографії. Поміж українських

⁵ Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії. З лекціями 1926–1928 рр. / Пер. з англ. О.Мокровольський. – К., 1996. – С.235.

⁶ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию / Пер. с нем. Д.В.Скляднева. – Санкт-Петербург, 2004. – 400 с.

⁷ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.176.

⁸ Валяво І.В. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: празький період (1924–1932) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т.25: Філософія та релігієзнавство. – К., 2004. – С.84.

⁹ Франк С.Л. Очерк методологии общественных наук. – Москва, 1922. – С.25.

¹⁰ Перцев В. Новые русские труды по теории исторической науки // Голос минувшего. – 1914. – №4. – С.270.

істориків феноменологію Е.Гуссерля згадували лише поодинокі вчені. Наприклад, Б.Крупницький доволі прихильно відгукувався про цей напрям, впливів якого зазнали чимало німецьких істориків 1930-х рр., зокрема медієвіст О.Гінце¹¹. Ці рефлексії вмотивовувалися тим, що Б.Крупницький розглядав концепцію феодалізму О.Гінце в розрізі ранньомодерної історії України та Східної Європи. На думку Б.Крупницького, «феноменалізм проповідував вічні правди, шукав суттєвого, працював методикою універсальної тотожності, оглядав доби як цілість»¹².

Утім найбільше істориків інтригувало те, що неокантіанський поворот уводив поняття культурної або етичної цінності до царини Клію. Тож ще до недавня панівні ідеї природничої каузальності та детермінізму у сфері історії піддавалися поважному сумніву, позаяк розгорталася масштабна ерозія усталених позитивістських образів минувшини.

Наприклад, уже молодий М.Кордуба – один із найперспективніших і найцікавіших учнів М.Грушевського – коментуючи візію Г.Ріккєрта, зауважив: «Він виходить з погляду, що історія має бути властиво історією культури. Вибір основного, історично важного з поміж величезної маси фактів не переводить він, як се робить Лямпрехт, через порівняння. *Не те найважливіше, що найбільше розповсюджене, але те, що має культурну вартість*»¹³. Отож саме пошук трансцендентальних або ідеальних цінностей (істини, суспільного блага, краси й т. п.) волею-неволею набував позаісторичного сенсу та, водночас, розглядався в неокантіанських візіях як спосіб подолання крайнощів пізнавального релятивізму.

Зрештою, визнання ролі культурної чи етичної цінності у світі історії та можливості апріорно конструювати поняття поза безпосереднім фактографічним/емпіричним досвідом спричиняло неминучу інструменталізацію дослідницьких практик. Адже таке визнання відображало осмислення того, що пізнавальний акт іманентно залежить від життєвих контекстів, соціокультурних передумов, ціннісних настанов, кінець-кінцем від фундаментальної значущості особи вченого/інтелектуала, свідомість якого повною мірою включена в навколишній соціальний і культурний світ із його багатоманітною, множинною та вкрай суперечливою взаємодією.

Ба більше, інструментальність невпинно, хоч інколи доволі непомітно, проте крок за кроком входила до історичного письма початку ХХ ст. Тому її вияви віднаходимо навіть у студіях українських учених із поважним позитивістським вишколом, які з великим скептицизмом сприймали неокантіанські новації. Приміром М.Грушевський у «Вступних замітках» до третього видання (1913 р.) першого тому своєї найголовнішої праці наголошував, що

¹¹ Крупницький Б. Основні проблеми історії України [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1955. – С.29.

¹² Там само. – С.199.

¹³ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.37. – Л., 1900. – С.1.

«не мине ще повних десяти літ, а *конструкція української історії* як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вкляування українських епізодів в традиційну схему “государства Російского”»¹⁴.

У цьому пасажі М.Грушевського привертає увагу не так відома критика «звичайної схеми» російської минувшини, як означення історії України в розрізі конструкції, що почасти нагадує неокантіанські проєкції. Подібних означень не споглядаємо у вступі ані до першого (1898 р.), ані до другого (1904 р.) видання першого тому «Історії України-Руси», проте віднаходимо у відомій розвідці 1904 р., в якій ідеться про «конструкцію історії східного слов'янства»¹⁵.

Вочевидь не варто надмірно генералізувати це спостереження, позаяк М.Грушевський негативно сприймав неокантіанську пропозицію, передусім тезу про апіорність знання, а також доволі скептично оцінював післявоєнну феноменологію¹⁶. Тим паче, що автор «Історії України-Руси» зазвичай уникав точних і виразних означень, особливо коли йшлося про експлікацію певних понять. Та сам факт визнання того, що історія не «пишеться», а «конструюється» свідчить про чималі зрушення в мисленні істориків, котрі хоч-не-хоч засвоювали інструментальні алгоритми для концептуалізації минувшини.

Утім поміж українських істориків початку ХХ ст. складно віднайти незаперечних adeptів або принаймні палких прихильників неокантіанства. Скажімо, М.Туган-Барановський, який був більше економістом, аніж істориком, намагався синтезувати марксизм із неокантіанством за рахунок своєрідної «інтервенції» етичних настанов і цінностей на поле матеріалістичної доцільності. Проте його передусім цікавили можливості оновлення чи реформатування марксизму задля кращого пояснення метаморфоз тодішнього світу праці та капіталу, ніж інструментальні трансформації соціогуманітарного знання¹⁷.

Подібні застереження стосуються й концептуальних пошуків правника та філософа Б.Кістяківського, котрий від поміркованого марксизму еволюціонував до трансцендентального ідеалізму, зокрема прагнув

¹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI віка. – К., 1991 [репринт 3-го вид.]. – С.4.

¹⁵ *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства [Отд. оттиск из сборника «Статьи по славяноведению»]. – Санкт-Петербург, 1904. – С.7.

¹⁶ *Грушевський М.* [Рец.] Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. – Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921. – XII, 352 S.; La mentalité primitive par L.Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). – Paris: F.Alcan, 1922. – III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshäfte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. – 1921. – Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshäfte. IV Jhrg. – 1924. – Heft 1–2) // Україна. – 1924. – №4. – С.152.

¹⁷ Див., напр.: *Туган-Барановський М.И.* Теоретические основы марксизма. – 3-е изд. – Москва, 2003. – 224 с.

сполучити неокантіанську філософію з позитивістськими методами студіювання соціального світу¹⁸. До того ж Б.Кістяківський був наближеним як до російської, так і німецької академічної спільноти. Якщо взяти до уваги те, що він зазнав помітних впливів свого приятеля – німецького соціолога Г.Зіммеля¹⁹, котрий на той час переживав етап розшуків трансцендентальних форм у вивченні суспільства поза природною каузальністю, то загальна спрямованість інтелектуальних метаморфоз Б.Кістяківського видається вповні очевидною. Не випадково М.Шаповал називав його «*типовим інтелігентом-неокантіанцем* і членом рус[ької] партії “конституційних демократів”»²⁰.

Мабуть, серед істориків неокантіанські впливи найпослідовніше простежуються у працях українського архівіста В.Веретенникова. Останнього з певними застереженнями можемо розглядати як учня відомого своїми оригінальними методологічними зацікавленнями російського історика О.Лаппа-Данилевського (за студентських часів)²¹. Його методологічні пропозиції хоч і пов'язують із неокантіанством, але нині сприймаються у загальній феноменологічній перспективі з огляду на відомі погляди про єдність світу та знання про нього, котрі конфронтували з філософськими візіями представників баденської школи²². Водночас теза О.Лаппа-Данилевського про «чужу одухотвореність» становила наріжну вісь його епістемологічних новацій, які сучасні дослідники тлумачать у коекзистенційному дусі²³.

У цьому світлі інструментальні проєкції В.Веретенникова впродовж 1920-х рр. тією чи іншою мірою тяжіли до пошуків О.Лаппа-Данилевського. Скажімо, означення В.Веретенникова, у котрому історичний факт трактувався як установа відповідних взаємовідносин між психічною індивідуальністю та культурним середовищем²⁴, безперечно постало в річищі поглядів О.Лаппа-Данилевського²⁵.

Проте, як і його російський наставник, В.Веретенников ставився до візій Г.Ріккєрта й В.Віндельбанда з чималим скепсисом, зокрема неоднозначно сприймав неокантіанські висліди про інструментальне призначення

¹⁸ *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1997. – С.136–137.

¹⁹ *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С.52–57.

²⁰ *Шаповал М.* Українська соціологія. – Прага, 1927. – С.6.

²¹ *Веретенников В.И.* Памяти дорогого учителя // Русский исторический журнал. – 1920. – Кн.6. – С.204–205; *Матяш І.Б.* Василь Веретенников – видатний архівознавець // *Її ж.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2002. – С.142–143.

²² *Медушевская О.М.* Феноменология культуры: концепция А.С.Лаппо-Данилевского в гуманитарном познании новейшего времени // Исторические записки. – Вып.2 (120): Памяти акад. И.Д.Ковальченко. – Москва, 1999. – С.132–134.

²³ *Румянцева М.Ф.* Концепт «признание чужой одушевленности» в русской версии неокантіанства // *Cogito: Альманах истории идей.* – Вып.2. – Ростов-на-Дону, 2007. – С.35–54.

²⁴ *Веретенников В.* К построению понятия об историческом факте // *Наука на Украине.* – №2 (апрель). – Х., 1922. – С.37–38.

²⁵ *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории: Посobie к лекциям, читаным студентам Санкт-Петербургского университета в 1910/11 учебном году. – Вып.2: Теория исторического познания. Методы исторического изучения. – Санкт-Петербург, 1913. – С.319–330.

культурних цінностей²⁶. У схожому сенсі постають і роздуми В.Веретенникова про множинну випадковість як відображення специфічності історичного знання, котрі здебільшого апелювали до концептуальної пропозиції В.Віндельбанда²⁷.

Урешті, неокантіанські новації сприймалися й засвоювалися на обшарах українського історієписання вельми епізодично та вкрай вибірково. Такі відмінності рецепції неокантіанства особливо рельєфно вимальовуються в порівнянні з російською історіографією початку ХХ ст., в якій ця філософська течія стала одним із наріжних орієнтирів у царині багатоманітних методологічних пошуків²⁸.

Більше того, поміж українських істориків доволі складно віднайти таких прихильників неокантіанства, для яких воно посіло б місце чільного дороговказу в інструментальних пробах і концептуальних проєкціях. Натомість у російській історіографії неокантіанські пізнавальні зразки залишалися доволі помітними та використовуваними в дослідницьких практиках упродовж 1920-х рр. Згадаємо, приміром, відому дискусію 1928 р. у соціологічній секції Товариства істориків-марксистів навколо візії Д.Петрушевського, котрого звинувачували в апології спершу поглядів неокантіанців, згодом – знаного німецького соціолога М.Вебера²⁹.

На відміну від неокантіанства соціологізація історії сприймалася українськими істориками в її найрізноманітніших виявах, формах і проєкціях. Багатьом вона видавалася, метафорично кажучи, миродайним дороговказом як у сфері наукової концептуалізації, так і у царині громадсько-культурних практик. Не випадково під час обговорення проекту заснування Української академії цій науці відводили особливу роль, оскільки вважали, що «соціологія існує цілком реально в виді величезного наукового матеріялу не лише зібраних спостережень і фактів, а й *узагальнень високої наукової ваги*»³⁰.

Звісно, така масштабна трансляція соціологічних ідей і концептів до царини Клію відображала тотальний процес соціологізації знання на початку ХХ ст., котрий, за висловом російського соціолога П.Сорокіна, розгорнувся в найрізноманітніших сферах, як-от юриспруденція, історія, антропологія, психологія, мистецтво, мораль, релігія, політологія, економіка тощо³¹. Водночас соціологізація історії якоюсь мірою була відображенням соціокультурних вимог і пізнавальних запитів початку ХХ ст.

²⁶ Веретенников В. К построению понятия об историческом факте. – С.44–45.

²⁷ Веретенников В. Два этюда по технике исторического исследования. I. Ещё о понятии случайности в технике исторического исследования // Наукові записки: Праці Науководослідчої катедри історії європейської культури. – Вип.3: Присвячується почесному голові катедри академіку В.П.Бузескулу. – Х., 1929. – С.339–350.

²⁸ Сеницын О.В. Неокантианская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Казань, 2000. – С.25, 29–31.

²⁹ Диспут о книге Д.М.Петрушевского (О некоторых предрассудках и суевериях в исторической науке) // Историк-марксист. – 1928. – №8. – С.79–128.

³⁰ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.XXX.

³¹ Сорокин П.А. Общая социология // *Его же*. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. – Москва, 1992. – С.172.

Ці настанови та впливи по-різному актуалізувалися, формулювалися і транслювалися на культурне поле українського історієписання. Наприклад, політик М.Шаповал – приятель згаданого П.Сорокіна, наголошував, що

«українська суспільно-політична відродженська думка вже впритул стала перед переконанням: відродження народу, як суспільний процес, може бути зрозумілий і пояснений тільки соціологічно і навіть основне питання практичної політики – куди і якими шляхами мусить іти народ – знайде відповідь тільки в соціології»³².

Найвизначніший український історик М.Грушевський у вступі до свого тому (1909 р.) «Історії України-Руси» підкреслював, що минувшину варто сприймати з «погляду стороннього дослідника *історика-соціолога*»³³. О.Пріцак навіть дотримувався думки, що «томи 1–6 писані *істориком-позитивістом*, а дальші томи – *соціологом-істориком*»³⁴. Утім ця оцінка рівня соціологізації історії в монументальному багатотомнику М.Грушевського – очевидне перебільшення, хоч означення масштабу відповідних впливів на його наукові практики вповні адекватне. Достатньо згадати про М.Грушевського як фундатора Українського соціологічного інституту, так і як автора відомої студії – «Початки громадянства (генетична соціологія)» (Відень, 1921 р.).

Загалом про значення соціологізації знання у царині суспільних і гуманітарних наук промовисто свідчить сентенція М.Грушевського, котрий порівнював ці трансформації з відкриттями у фізиці. У рецензійному огляді 1924 р. він стверджував:

«Паралельно з тим, як геніяльний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу, в світовій роботні йшли менші показні і ефектні, але в кінцевих висновках не менші важні для оцінки наших теоретичних досягнень досліді над історією основних підстав людської мисли та їх залежності від соціальних відносин»³⁵.

Та М.Грушевський не був поодиноким українським істориком, у чийх студіях проступали соціологічні впливи. За великим рахунком, соціологізація минувшини в тому чи іншому вигляді простежується в текстах, дослідницьких практиках і концептуальних пропозиціях багатьох фахівців, особливо впродовж 1920-х рр. Достатньо згадати лише теорію «єдиного процесу»

³² Шаповал М. Українська соціологія. – С.4.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625. – К., 1995. – С.VIII.

³⁴ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – С.29.

³⁵ Грушевський М. [Рец.] Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.146.

М.Слабченка³⁶, концепцію «господарської автономії України» О.Оглоблина³⁷, пропозицію К.Грушевської щодо соціологічного прочитання і тлумачення українського героїчного епосу³⁸, новаторські спроби осмислення історії Гетьманщини у правничому й соціологічному розрізі в оригінальних працях Л.Окіншевича³⁹, марксистсько-більшовицьке перелицювання української минувшини у студіях М.Яворського⁴⁰ тощо.

Більше того, соціологічні інтенції на ниві студіювання українського минулого загалом та історії національної історіографії зокрема доволі яскраво проступають у працях Д.Багалія⁴¹, О.Гермайзе⁴², Н.Мірзи-Авак'янц⁴³, В.Петрова⁴⁴, К.Штепи⁴⁵ та ін. Соціологічні мотиви віднаходять й у працях економістів і статистиків, передусім К.Воблого, М.Птухи⁴⁶.

Власне, 1920-ті рр. були своєрідним, а в певному розумінні унікальним періодом в історії української історіографії, коли соціокультурні передумови й інтелектуальні впливи продукували нові та яскраві творчі експерименти. На думку О.Субтельного, в «ті неймовірні 1920 роки наші історики мали *esprit de corps* (корпоративний дух – О.Я.). *Здавалося, що нове суспільство росте і можливостям себе виявити нема кінця*»⁴⁷. Б.Крупницький уважав, що 1920-ті рр. стали часами «*культурного ренесансу в советській Україні*»⁴⁸.

Соціологізація минувшини транслювалася до українського історієписання в найрізноманітніших формах і виявах. Недаремно в текстах істориків споглядаємо апеляції до більш або менш ортодоксального чи ревізійністського

³⁶ Слабченко М. [Рец.] Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.7/8. – К., 1926. – С.557.

³⁷ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.] 1925. – С.4.

³⁸ [Грушевська К.] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. – Т.1 корпусу: тексти №1–13 і вступ К.Грушевської. – [К.] 1927. – С.XIII–CCXX; *Ї ж.* Деякі питання про народні думи // Там само. – Т.2 корпусу: тексти №14–33 і передмова К.Грушевської. – Х.; К., 1931. – С.VII–XXX.

³⁹ Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.254.

⁴⁰ Багалій Д. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Рец. на кн.: Яворський М.І. Нарис історії України. – К.: ДВУ, 1923. – Ч.1. – VIII, 188 с.) // Червоний шлях. – 1923. – №9. – С.145–161.

⁴¹ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // *Його ж.* Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.203–334.

⁴² Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – №2/3. – С.125–145; *Його ж.* В.Б. Антонович в українській історіографії // Там само. – 1928. – №5. – С.17–32.

⁴³ Мірза-Авак'янц Н. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи. – Ч.І. – Х., 1929. – 246 с.

⁴⁴ Петров В. Пантелімон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість – Т.1. – К., 1929. – VI, 572 с.

⁴⁵ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгема і школа М.Грушевського // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. – Вип.12. – Ніжин, 1932. – С.46–74.

⁴⁶ Див.: Шатовал М. Українська соціологія. – С.9.

⁴⁷ Субтельний О. Олександр Оглоблин // Сучасність. – 1979. – №12. – С.36.

⁴⁸ Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // Український збірник. – Кн.2. – Мюнхен, 1955. – С.27.

марксизму, відомих концептів паризької соціологічної школи, передусім ідей Е.Дюркгайма, Л.Леві-Брюля⁴⁹, соціологічних візій М.Ковалевського, К.Тахтарьова, концепції «буржуазного духу» В.Зомбарта, теорії граничної корисності австрійської економічної школи Е.Бем-Баверка, К.Менгера, конструкцій циркуляції чи коловороту еліт за версіями В.Парето й Г.Моски тощо.

Утім дослідницькі практики більшості українських істориків розгорталися не шляхом сполучення соціологізації знання з неокантіанством або феноменологією, а за рахунок запровадження ірраціональних, інтуїтивних компонентів неоромантизму до концептуальних пропозицій та інструментальних проб. Ця засаднича відмінність національного історієписання перших десятиліть ХХ ст. значною мірою визначила стильову палітру історичного письма та горизонти концептуалізації, котрі тією чи іншою мірою тяжіли до неоромантизму.

Видається, що саме неоромантизм, точніше його розмаїті проєкції, убрані у шати державництва, стали тією наріжною віссю, навколо якої розгорталися концептуальні пропозиції та методологічні пошуки українських істориків упродовж першої половини ХХ ст. Саме циркуляція неоромантизму значною мірою формувала специфіку української рецепції ряду «великих поворотів» соціогуманітарного знання.

Неоромантичні візії історії спиралися на своєрідну, часто-густо еkleктичну мішанину елементів позитивізму, традиційного романтизму, неокантіанства, дарвінізму, нового віталізму, расово-антропологічних і соціологічних теорій кінця ХІХ – початку ХХ ст. тощо. У широкому розумінні неоромантизм як культурне явище репрезентував інший взірець світосприйняття, порівняно з традиційним романтизмом, оскільки був способом осягнення соціокультурних трансформацій перехідного часу на рубежі століть⁵⁰.

Ба більше, традиційний конфлікт колективного та персональних героїв, властивий старому чи класичному романтизму ХІХ ст., трансформувався в неоромантичних концепціях початку ХХ ст. у своєрідне конфронтаційне поле з соціальною й національною підосною, на якому змагалися та співіснували різні класи, верстви, прошарки, групи, раси, нації, народи, етноси тощо. Причому ця конфронтація переважно представлена у вигляді персоніфікації історичних діячів, які формулюють і репрезентують стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних або національних спільнот, наприклад у часи революційний потрясінь⁵¹.

⁴⁹ *Грушевський М.* Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні: Соціальна преісторія: Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник: 1926 / За ред. К.Грушевської. – Вип. 1/2. – [К.,] 1926. – С.112–117.

⁵⁰ *Луков В.А.* Французский неоромантизм. – Москва, 2009. – С.4–5.

⁵¹ *Ле Бон Г.* Французька Революція та психологія революцій (Уривок) / Пер. В.Скоропис-Йолтуховської // Хліборобська Україна. – Кн.2, зб.2/4. – Відень, 1920/1921. – С.146–165.

Вислідом такої концептуалізації став харизматичний герой («велика людина»), котра виступала на історичній авансцені як репрезентант, або, навпаки, генератор ідеї-ідеалу, рупор колективних устремлінь і почувань, що відображають скороминущість соціального, національного та нескінченість духовного буття. Здібності, геніальність або провіденціальний дар «великої людини» полягав в її месіанському призначенні – осягнути й подолати суперечності між колективними, груповими мріями та похмурою, сірою дійсністю.

Конфлікт харизматичного героя з суспільним середовищем був зорієнтований на мобілізацію «мас», прищеплення їм волонтаристських й оптимістичних устремлінь, апологію героїзму як жертвовної дії та акту самозречення задля переборення настроїв декадансу на рубежі XIX–XX ст. або негативних почувань міжвоєнних 1920–1930-х рр.

Така героїзація історії представляла собою досить незвичну концептуальну мішанину неоромантичного ірраціоналізму, органіцизму, віталізму та соціологізованого знання, передусім елементів «соціальної механіки» в дусі ідей В.Парето, Г.Моски, Р.Міхельса, Е.Дюркгайма, К.Маркса, М.Вебера або інших популярних теорій кінця XIX – початку XX ст. Заразом ця персоналізація історії спричинилася до нових численних рефлексій щодо побутування і призначення провідних героїв на підмостках минувшини⁵².

Таким чином, неоромантизм «винайшов» нового героя часів модерну, котрий переосмислював, «перевідкривав» світ національного, соціального та культурного буття, зокрема постулював єдність буденного й високого, матеріального та ідеального, дійсного й ілюзорного тощо. За афористичним висловом німецького філософа та історика Е.Трельча, неоромантики прагнули «подолати *історизм* *через історизм*»⁵³.

Такі розшуки відображали кризу ідеалів класичного раціоналізму з постульованим документальним об'єктивізмом, що генерувало важливі зміни в культурній рецесії. Приміром, одне з ключових означень-маркерів суспільних і гуманітарних наук початку XX ст. – поняття «життя» сприймалося як первісна дійсність – цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передуює поділу світу на реальне та ідеальне (А.Берґсон, В.Дільтей, Г.Зіммель, Ф.Ніцше та ін.).

Означені трансформації докорінно змінювали звичну конфігурацію авансцени минувшини, притаманну класичному історієписанню XIX ст. у його романтичній чи позитивістській проекції. Та ще більше перетворювалися «декорації» самої сцени, у межах якої вибудовувалося чи конструювалося історичне дійство, порівняно з пізнавальними взірцями доби класичного історизму.

⁵² Національний герой та його культ // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). – 1924. – №10. – С.146–149.

⁵³ Трельч Э. Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. М.И.Левина, С.Д.Сказкина. – Москва, 1994. – С.503.

Отож харизматичний герой у неоромантичних візіях був зорієнтований не стільки на пошук абсолютних цінностей, скільки на своєрідну «матеріалізацію» політичної, соціальної чи національної мрії у відповідно спроектованій будові чи ідеалістичній конструкції – державі, «довершеному» суспільстві, релігійному культі, витонченій культурі чи високій цивілізації й т. п. Досягнення мрії неминуче продукувало акт героїчної або жертвовної дії, котра освячувала, легітимізувала призначення харизматичної постаті чи «великої людини» на історичних теренах.

Німецький соціолог К.Мангайм уважав, що такі методологічні експерименти варто розглядати як спробу поставити питання про пізнаваність ірраціональних елементів⁵⁴, себто намагання побороти чи навіть відкинути давні традиції. Утім способи й засоби «поборювання» та рефлексювання, до яких удавалися неоромантики на теренах історієписання, вирізнялися своєю множинністю та різноманітністю.

Урешті неоромантизм був лише однією з багатьох стильових течій на рубежі ХІХ–ХХ ст., вплив якої у жодному разі не може бути прирівняний до наслідків масштабних когнітивних трансформацій, спричинених «великими поворотами» знання в історії науки загалом та історії історіографії зокрема. Та неоромантизм відігравав своє специфічне призначення як доповнюючий, додатковий, а у чомусь альтернативний спосіб культурного й суспільного перекроювання проекту модерну. Адже таке переформатування розгорталося в річищі модерністського синкретизму, динамічної, суперечливої фрагментарності, мозаїчності світу культури та, водночас, тотальної політичної доцільності й масованої ідеологічної заангажованості в «епоху крайнощів» чи «добу катастроф» за означенням Е.Гобсбаума⁵⁵.

За таких соціокультурних передумов, інтелектуальних настроїв, психологічних реакцій, політичних обставин і культурних рефлексій значення неоромантизму було затребувано й піднесено на нечувану висоту. Саме цей пізнавальний сценарій реалізований у національному історієписанні після поразки Української революції 1917–1921 рр., яка стала свого роду критичною точкою й, заразом, травматичною спадщиною для більшості тогочасних українських інтелектуалів.

Взірцевий приклад сполучення неоромантизму з соціологізацією історії в українській історіографії 1920-х рр. споглядаємо в концепції «класократичної монархії» історика й політичного мислителя В.Липинського. Л.Білас доволі категорично, хоч і небезпідставно назвав його «останнім нашим істориком на велику міру»⁵⁶. Вочевидь, витоків неоромантичної концептуалізації В.Липинського варто дошукуватися ще в передвоєнних часах, себто до

⁵⁴ Мангейм К. Социология культуры: Избранное / Пер. с англ. Л.Ф.Вольфсон, А.В.Дранов. – Москва; Санкт-Петербург, 2000. – С.353.

⁵⁵ Гобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914–1991) / Пер. с англ. Е.М.Нарышкиной, А.В.Никольской. – Москва, 2004. – 632 с.

⁵⁶ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Л., 2002. – С. 40.

Першої світової війни⁵⁷. Проте у завершеному вигляді його неоромантична конструкція постала впродовж першої половини 1920-х рр.

Концептуальна пропозиція В.Липинського повною мірою відображала модерністські чи неокласичні трансформації соціогуманітарного знання, зокрема інструментальні й концептуальні новації М.Вебера, Л.Гумпловича, К.Маркса, Р.Міхельса, Г.Моски, Ф.Опенгаймера, В.Парето, Г.Ратценгофера⁵⁸. Навіть ідеологічно ворожий до В.Липинського М.Яворський відзначав соціологічну підоснову його поглядів та обстоював думку, що «“клясократична” теорія Липинського, яка, до речі сказати, досить влучно засвоїла собі методи історичної діялектики, збудована за формальними категоріями марксистської діялектики»⁵⁹.

Здебільшого В.Липинський оперує термінологічною тріадою, котра репрезентує три способи організації національної аристократії. Автор формулює свої установчі концепти у вигляді трьох циклів державного правління і трьох історичних станів побутування нації – класократія (органічний спосіб утворення аристократії), демократія (хаотичний спосіб) та охлократія (механічний спосіб).

Така конструкція почасти нагадувала циклічні теорії М.Данилевського, А.Тойнбі, О.Шпенглера. Та вона суттєво відрізнялася в інструментальному плані, позаяк зазначені мислителі послуговувалися іншими поняттями – «культурно-історичний тип» (М.Данилевський), «цивілізація» (А.Тойнбі), «культура» (О.Шпенглер).

Натомість провідним операційним інструментом В.Липинського стало поняття «нація», котре доволі помітно корелювалося з циркуляцією національної аристократії (еліти) в дусі теорій В.Парето, Г.Моски та ін. «Вже свого часу відомий італійський соціолог Парето висловив думку, що історія є по суті циркуляцією еліт, думку і так нам відому, бо на ній побудована ціла соціологічна система В.Липинського», – відзначав Б.Крупницький⁶⁰.

Недаремно В.Липинський повсякчас обстоював тезу про «постійне відновлення або зміну аристократій»⁶¹, яка нагадує розумування італійського вченого. Згадаємо, наприклад, знаменитий афоризм В.Парето («Історія є кладовищем аристократій»)⁶², співзвучний думкам автора «Листів до братів-хліборобів».

⁵⁷ Л.Р.Б. [Білас Л.Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В.Липинського // *Липинський В. Твори* / Ред. Л.Білас. – Т.2. – С.XVII–XCVIII; *Bilas L. The Intellectual Development of V.Lypyn'skyj: His World View and Political Activity before World War I* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.263–285.

⁵⁸ *Isajiw W. The Political Sociology of Vjačeslav Lypyn'skyj* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.287–301.

⁵⁹ *Яворський М.* Сучасні течії серед української історіографії // *Його ж.* На історичному фронті. – Т.1. – Б. м., 1929. – С.202.

⁶⁰ *Крупницький Б.* Основні проблеми... – С.98.

⁶¹ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.188.

⁶² *Парето В.* Компендиум по общей социологии / Пер. с ит. А.А.Зотова. – Москва, 2008. – С.313.

Окрім того, В.Липинський уводив три основних соціальних типи, які формалізував у світлі їхніх суспільних функцій. Зокрема він акцентував увагу на їх становищі, котрі вони посідають щодо продукції, ідеології та меча – войовник-продуцент, войовник-непродуцент і невойовник-продуцент (непродуцент)⁶³. Три основних соціальних типи відповідають трьом методам здобування та організації влади – класократії, охлократії, демократії. Власне, термін «класократія» – наріжний камінь у концепції В.Липинського, котра представлена як інтелектуальний та практично-політичний рецепт для української еліти й суспільства 1920-х рр.

Таким чином, концептуалізація В.Липинського плавно перетікає у циклічне представлення світу минувшини як коловороту націй у пошуках релігійно-морального сенсу історичного буття: «Класократія, демократія, охлократія – ось ці три вічно повертаючи стадії, через які проходять в своєму життю нації і через які, по трупах тих націй, що померли здеморалізувавшись, йде людськість своїм тернистим шляхом на висоти, до Бога...»⁶⁴.

Вплив візії В.Липинського на дослідницькі практики українських істориків ХХ ст., особливо впродовж 1920–1930-х рр., був колосальним, оскільки його розглядали як одного з фундаторів державницького напрямку⁶⁵. Державницькі/неоромантичні устремління, ініційовані В.Липинським, простежуються не тільки у студіях еміграційних істориків, а і в історичному письмі на обширах підрадянської України, принаймні до початку 1930-х рр.⁶⁶ Відзначимо, що О.Оглоблин – чільний представник генерації істориків 1920-х рр. – дотримувався думки, що практично вся тодішня історіографія в УСРР перебувала на «державницьких позиціях»⁶⁷.

У певному розумінні концептуальна пропозиція В.Липинського була цікавою інтелектуальною та культурною спробою переосмислення й подолання травматичної спадщини, котра постала після поразки Української революції 1917–1921 рр. Тим паче, що гвалтовно обірвані проекти українського історієписання на рубежі 1920–1930-х рр. перманентно актуалізували травматичний досвід часів національно-визвольних змагань, який на еміграції продукував державницькі/неоромантичні устремління навіть по другій світовій катастрофі.

Більше того, межа 1929–1930 рр. стала тим вододілом, який ознаменував кардинальний інтелектуальний і духовний злам. Відтоді у середовищі українських учених-гуманітаріїв відбувається остаточне усвідомлення та

⁶³ Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.6, кн.1. – С.408.

⁶⁴ Там само. – С.209.

⁶⁵ Pritsak O. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.245–262.

⁶⁶ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.6; Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський // Його ж. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упор. Я.Грицак. – Т.2. – К., 1994. – С.139.

⁶⁷ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.5/6, №4 (18), 1/2 (19/20). – New York, 1957. – P.360–361; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.11.

сприйняття періоду 1920-х рр. із ліберальними чи відносно «нормальними» умовами наукової діяльності як знакової «точки неповернення» на теренах УСРР⁶⁸.

Зрештою тотальна радянська наука більш ніж на півстоліття відгородила українську історіографію від провідних трендів і «великих поворотів» соціогуманітарного знання ХХ ст. Натомість було нав'язано єдину й універсальну монометодологію у вигляді догматичної радянської версії марксизму. За іронією долі, суцільно спотворені концепти марксистсько-ленінської соціологізації стали практично єдиним способом продукування знання для істориків у СРСР. У першій половині 1930-х рр. ці настанови впроваджувалися за схемою М.Покровського, а після «розвінчання» московської школи істориків-марксистів – за мінливими актуалізованими вимогами ідеологічної й політичної кон'юнктури тоталітарного режиму.

Отож кінець доби відносно «нормальної» науки 1920-х рр. в УСРР став ще одним важливим соціокультурним чинником, який посилював й актуалізував запити, пов'язані зі спробами осягнути, пояснити, оцінити травматичну спадщину у середовищі наукової еміграції, згодом української діаспори. Більше того, колосальний масштаб перманентно загострених, різноманітних і суперечливих травматичних впливів на формування культурної палітри українського історієписання ХХ ст. й до сьогодні ще не вповні осмислений.

Однак культурна палітра української історіографії поза межами радянської України була доволі багатоманітною, що пояснювалося як відмінними умовами еміграційного побутування, пов'язаністю з різними інституціональними осередками, так і появою нового покоління істориків. «Специфічною характеристикою цієї генерації, – відзначав О.Оглоблин, – був *безпосередній контакт із західноєвропейською історичною наукою* й інтенсивне використання західноєвропейських документальних джерел у студіях з української історії»⁶⁹.

Так чи інакше, проте більш динамічне академічне середовище української еміграції досить розмаїто сприймало нові тренди та реагувало на них, зокрема на «великі повороти» на теренах соціогуманітарного знання. Вочевидь, становище еміграційної науки зумовлювало специфічну обмеженість і вибірковість такої рецепції, позаяк остання локалізувалася традиційними сферами зацікавлень, як-от політична історія, суспільно-політична думка, міжнародні взаємини тощо. Та від 1930-х рр. дедалі більше істориків на еміграції сприймали домінування державницьких ідеалів і настанов в українському історієписанні з низкою застережень, а то й зовсім у негативному світлі. Наприклад, М.Антонович обстоював думку, що

«головною хибою цього (державницького – О.Я.) напрямку була односторонність, яка вишукувала в історії властиво лише те, що можна було підтягнути під ідеали модерної націо-

⁶⁸ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія [На правах рукопису; вступ. ст. В.Янева]. – Мюнхен, 1971. – С.76.

⁶⁹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. – P.415.

нальної держави. Причина цьому лежала в обставинах післяверсальської Європи, де можливості до повного, всебічного розвитку мав лише той нарід, який з Світової війни вийшов із власною суверенною державною організацією»⁷⁰.

Заразом дедалі більше ширилися спостереження й міркування про однобічність і навіть архаїчність старих концептуальних пропозицій української історіографії щодо засадничих історичних явищ, подій і процесів⁷¹.

По Другій світовій війні чимдалі сильніше давалися взнаки й інші соціокультурні запити та пізнавальні перспективи, котрі перетікали і транслювалися на поле української еміграційної/діаспорної історіографії. Останні були пов'язані з кардинальними трансформаціями концептуального горизонту повоєнної європейської соціогуманітаристики, хоч парадигматичні взірці тодішнього українського історієписання тяжіли до реактуалізації й переосмислення травматичних подій часів Української революції 1917–1921 рр. Скажімо, самобутній філософ М.Шлемкевич у статті, написаній 1951 р., підкреслював:

*«Думка українського суспільства досі неспокійно кружляє довкола тих подій. Вони впродовж тридцяти чотирьох років є головним змістом українського мислення, а відношення до тих років ще досі визначає ідейні і політичні постави в самому українстві. Навіть велика трагедія, пережита в другій світовій війні, не відгородила наших думок від тих часів»*⁷².

Культурне поле європейської соціогуманітаристики після 1945 р. формувалося під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного поєднання дослідницьких практик і методологічних підходів із різних наук, сфер соціального життя. Та світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до інтелектуальних, культурних, духовних експериментів і новацій. Молодий український історик-емігрант Л.Білас у публікації 1957 р. метафорично схарактеризував тодішні світовідчужання європейських інтелектуалів як кризу «образу історії» модерної людини⁷³.

У світлі таких суспільних запитів, культурних настанов, етичних ідеалів людська діяльність втрачала звичну детермінованість чи очевидну каузальність, що начебто продукувалися самими об'єктами або суб'єктами історичного буття. Натомість розгорнулися й набули великої популярності інтелектуальні й культурні тренди, пов'язані з персоналізмом, екзистенціалізмом, культурною антропологією тощо.

⁷⁰ Антонович М. Історія України. – Т.1: Княжа доба. – Прага, 1941. – С.6–7.

⁷¹ Роля Січи в історії України [про доповідь Б.Крупницького в Українському науковому інституті у Берліні 7 липня 1933 р.] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1933. – 22 серпня. – №194. – С.3.

⁷² Шлемкевич М. 1917–20 роки й українське суспільство // Сучасність. – 1971. – №5. – С.87.

⁷³ Білас Л. Криза нашого образу історії... – С.27.

Кардинально змінювалися й масштаби історичної концептуалізації та репрезентації. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики ознаменувала поступовий і доволі тривалий, але безупинний, перехід від ери макроісторії – «масової», знеособленої, що домінувала впродовж першої половини ХХ ст., до мікрорізів, локальних, крайових, обласних і регіональних ракурсів репрезентації, людських вимірів минувшини, апогей яких припав на 1960–1970-ті рр., а в деяких країнах навіть на 1980–1990-ті рр.⁷⁴, отримавши метафоричну назву «антропологічного повороту».

Утім низка філософів і культурологів воліють вести мову не про якийсь єдиний «зсув», а послідовність пов'язаних або автономних трансформацій знання, принаймні у сенсі множинності та багатоманітності антропоцентричних метаморфоз у різних дисциплінарних світах і культурних сферах, які корелюються між собою⁷⁵. Тож антропологічний поворот у тому чи іншому вигляді репрезентується як цілий ряд «антропологічних поворотів» знання.

Ідеї й концепти антропологічного повороту визрівали ще на початку ХХ ст. Приміром, антропологічні інтенції та зацікавлення Е.Дюркгайма, його учнів у межах паризької соціологічної школи, котрі студіювали первісну культуру і структуру маленьких, екзотичних, часто-густо відсталих від тодішньої сучасності суспільств, дедалі більше спонукали до масштабного переосмислення практик власне істориків, що особливо виявилось на початку 1960-х рр.⁷⁶

Та порівняно з іншими «великими поворотами» антропологічний поворот був чимось більшим, аніж масштабна трансформація соціогуманітарного знання, позаяк ішлося про суцільне аксіологічне переформатування самої системи координат буття західного, передусім європейського, світу. Ба більше, цей поворот репрезентував становлення нової європейської людини на основі цінностей післявоєнного світу, котрі формувалися під знаком олюднення, гуманізації життя, думки, суспільства й відповідних культурних і соціальних практик.

За метафоричним означенням антропологічного повороту у царині історієписання перехувувалася низка багатоманітних, динамічних, колоритних дослідницьких практик і стратегій західних інтелектуалів, які зруйнували чи суттєво модифікували старі проекти національних гранд-нарративів. Адже багатство масштабів, контекстів і ракурсів представлення історії, передусім строкатість та мінливість культурного, соціального, національно-регіонального й багатьох інших шарів сконструйованої минувшини, підважили одну з найважливіших функцій «великого тексту» – легітимацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик.

⁷⁴ Вульф К. Антропология: История, культура, философия / Пер. с нем. Г.Хайдаровой. – Санкт-Петербург, 2008. – С.59.

⁷⁵ Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне: Двенадцать лекций / Пер. с нем. М.М.Беляев, К.В.Костин, Е.Л.Петренко, И.В.Розанов, Г.М.Северская. – 2-е изд., испр. – Москва, 2008. – С.82, 272–273.

⁷⁶ Burrow J. A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. – New York, 2008. – P.462–463.

Недаремно в текстах молодих українських інтелектуалів проступали новітні інтенції й рефлексії. Як наголошував згаданий вище Л. Білас:

«Нині кожному відомий вислів, що “кожна генерація стоїть перед завданням писати історію наново”. В обличчі надзвичайно швидкого поступу в усіх галузях (а головне технічних) людського знання, а також воєнних та революційних потрясінь, які пережили навіть молодші серед нас, ледве чи хтось буде брати цей вислів під сумнів. Зате багато менше очевидним від потреби писати історію “наново” є засяг і обсяг цієї “новизни”»⁷⁷.

Однак настрої й ідеї, котрі ширилися в річищі антропологічного повороту, потрапляли на старе культурне поле еміграційної історіографії. Загалом незавершеність інтелектуальних поррахунків українського історієписання міжвоєнної доби – 1920–1930-х рр., які підживлювалися зростаючою ідеологічною конфронтацією з радянською історіографією в умовах біполярного світу, визначили паліативний, вибірковий і дуже обмежений характер реценції західних новацій. Власне, саме нереалізованість низки концептуальних пропозицій з обсягу соціологізації, феноменології, котрі відігравали ключову роль у переході від класичної до некласичної історіографії, суттєво впливала, ба навіть творила ту хитку рівновагу між консервуючими національними традиціями історичного письма та вимогами й викликами світової соціогуманітаристики після 1945 р.

Звісно, інтенсивність і категоричність неоромантичних устремлінь середини ХХ ст. істотно поступалася міжвоєнній добі, в яку виник та поширився державницький напрям в українському історієписанні. Проте інтелектуальна опозиція «народницький – державницький напрями» все ж таки посідала чільне місце в дослідницьких практиках багатьох істориків-емігрантів і після 1945 р.⁷⁸ Щоправда, дедалі частіше споглядаємо намагання дослідників вийти поза межі цього «зачарованого» народницько-державницького кола: пропозиції історіографічного синтезу (Б.Крупницький, Л.Окіншевич)⁷⁹, теорія «історичних епох» (В.Петров)⁸⁰, спроби пов'язати відомі культурні та цивілізаційні концептуалізації з українською історією⁸¹ й т. п.

⁷⁷ Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О.Оглоблина) // Сучасність. – 1961. – №7. – С.45.

⁷⁸ Г-ка В. Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей // Голос державника (Авгсбург). – 1947. – №2. – С.12–29; Мацяк В. Галицько-Волинська держава 1290–1340 у нових дослідках: Огляд історіографії та проблематики. – Августбург, 1948. – 23 с.

⁷⁹ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.1–6; О-ч Л. [Окіншевич Л.] [Рец.] Крупницький Б. До методологічних проблем української історії // УВАН: Секція історична: І. Праці конференції історичної групи 6 липня 1946. – Августбург: УВАН, 1946. – 23 с. // Україна (Париж). – 1949. – №2. – С.137–138.

⁸⁰ Бер В. [Петров В.П.] Проблема епохи // Орлик (Берхтесгаден). – 1948. – №10. – С.4–8.

⁸¹ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // Літературно-науковий вістник (Рейнсбург). – 1948. – №1. – С.20–30; Його ж. Україна між Заходом і Сходом // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1957. – №7 (липень). – С.1, 7; №8 (серпень). – С.9; №9 (вересень). – С.6; №10 (жовтень). – С.2; №11 (листопад). – С.2; №12 (грудень). – С.7; 1958. – №1 (січень). – С.8; О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). – 1952. – №8. – С.611–615; Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold

Зауважимо, що антропологічні мотиви, інтенції та запити проступали в післявоєнних практиках і текстах окремих українських істориків. Скажімо, Б.Крупницький доволі промовисто декларував антропоцентричність своїх поглядів:

«[...] я не належу до істориків-об'єктивістів, які хочуть з історичного процесу зробити щось, що ніби відбувається або витворюється поза нашими людськими плечима. *Ми творимо історію і ми є її носіями. Цей "суб'єктивний підхід" примушує мене в центр ставити саму людину і говорити про людське наставлення, про людську реакцію*»⁸².

Водночас Б.Крупницький, котрого І.Лисяк-Рудницький влучно схарактеризував як історика з «нахилом до філософської рефлексії»⁸³, доволі виразно описував ту зміну дослідницьких практик і світоглядних віх, яку породила повоєнна культурна доба. Приміром, він покликувався на міркування таких відомих учених, як його університетський наставник Ф.Майнеке та голландський історик і філософ Й.Гейзинґа – автор відомої візії про роль гри у становленні культури. Тим паче, що обидва згаданих інтелектуали наголошували на індивідуалістичному, а в певному розумінні – на антропоцентричному спрямуванні дослідницьких практик.

Урешті Б.Крупницький дотримувався думки про потребу новітніх, точніше інших засад конструювання минувшини, порівняно з міжвоєнною добою, коли домінували різноманітні пропозиції з обсягу соціологізації історії. Причому історик виступав як прихильник індивідуалізованого, суб'єктивного знання:

«Але все ж таки *вихідним пунктом є саме людина*. Це помітно і в філософії (екзистенціалізм, персоналізм), і в соціології, і в інших дисциплінах... Модерний історик не заперечує ні впливу оточення, ні впливу зовнішніх речей, він тільки ставить факти в інший зв'язок. На першому плані в нього людина, а не об'єктивні фактори. Коли об'єктивні фактори і роблять історію, то тільки через людину. *В центрі історії мусить стояти людина з своїми реакціями на внутрішні і зовнішні обставини*»⁸⁴.

Невипадково Б.Крупницький розглядав цілу низку візій, зорієнтованих на олюднення й гуманізацію знання, котрі актуалізувалися та відігравали поважну роль у культурному, інтелектуальному житті повоєнної Європи. Скажімо, у його текстах ідеться про «суверенну людину» Ж.-П.Сартра, «вільну людину з м'яса та крові» А.Камю, «філософію серця» німецького католицького богослова Р.Ґвардіні, інтегральний гуманізм або філософію «загального добра» Ж.Марітена, первинність «чистої екзистенції» данського теолога С.К'єркегора.

Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.2, №2. – New York, 1952. – P.305–315.

⁸² Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – №8. – С.7–8.

⁸³ Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.2. – К., 1994. – С.405.

⁸⁴ Крупницький Б. Основні проблеми... – С.109–110.

Більше того, саме релігійний екзистенціалізм на кшталт візії Р.Гвардіні чи С.К'єркегора приваблював Б.Крупницького як ученого-емігранта, вихідця з родини священика, тим, що продукував ідею взаємопов'язаності «моральних істот», хоч і за умов збереження автономного простору вільної людини, котра сполучалася з обстоюванням «внутрішньої» та «зовнішньої» гармонії. Тому історик зауважував, що діалектика С.К'єркегора «емоціональна, конкретна, діалектика не стільки думки, скільки діла, не стільки ідеї, скільки почуття»⁸⁵. Він навіть стверджував, що С.К'єркегор виходить із принципу етично-релігійної відповідальності й «так би мовити *персоніфікує діалектику, робить її залежною від людини*»⁸⁶.

Утім наукові практики та концептуальні пропозиції Б.Крупницького післявоєнної доби водночас добре ілюструють потужне тяжіння травматичної спадщини, котра перманентно актуалізувала державницькі/неоромантичні устремління. Недаремно своєрідним вислідом дослідницьких інтенцій Б.Крупницького стала його концептуальна пропозиція щодо укладання нової періодизації історії України. У 1947–1948 рр. він навіть пропонував скликати спеціальний конгрес УВАН задля обговорення кола наукових проблем, пов'язаних із періодизацією національної історії⁸⁷. Проте реалізувати цей задум у той час не вдалося, позаяк розпочалося масове переселення українських вигнанців до Північної та Південної Америки й Австралії. Періодизація Б.Крупницького складалася з семи періодів:

«I. Передісторія України. II. Князівсько-земські часи: а) Київська держава; б) Галицько-Волинська держава. III. Українські землі в складі литовсько-руської держави. IV. Україна – колонія шляхетської Польщі і козачий рух. V. Гетьманська держава 17–18 ст. і етапи її розвитку як станової держави. VI. Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух ХІХ ст. VII. Спроби розбудови української державності в 20 ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення»⁸⁸.

Ця періодизація була спробою сполучити або «синтезувати» національно-державницькі засади з соціальними, культурними та територіальними трансформаціями на теренах історії України, хоч і зводила їх до чергування колоніального/державного становища. Причому уявлення Б.Крупницького щодо концептуалізації та представлення історичного процесу були набагато складнішими, ніж згаданий мінливий ритм колоніальних/державних періодів:

«Наша теорія була б теорією переривних хвиль, зигзагів, скоків або “духових” квантів Плянка, при чім і основа цих рухів не

⁸⁵ Там само. – С.199.

⁸⁶ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.212.

⁸⁷ Полонська-Василенко Н. Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957. – С.ХХІ.

⁸⁸ Крупницький Б. Основні проблеми... – С.26.

є ні пряма лінія, ні коло, ні спіраль, а теж щось, що працює чи може працювати в різних сферах, то опускаючись додолу, то піднімаючись догори. Що є кінцевим результатом цих рухів, цього розвитку, ми не знаємо. Оптимістичної віри в постійний поступ не маємо. *І думаємо, що такий релятивізм відповідає і правдивій християнській ідеології. Християнство не знає прогресу, а знає наприкінці розвитку страшний суд*⁸⁹.

Видається, що саме з царини таких релятивістських розумувань середини ХХ ст. походить ідея «державницько-колоніального» ритму в українській історії, котру покладено у засади періодизації Б.Крупницького. Ця настанова нагадує хвильову концептуалізацію історичного процесу, різні варіації якої набули неабиякої популярності впродовж другої половини ХХ ст.

Загалом періодизація Б.Крупницького здебільшого відображала його інтенції як історика-державника та одного з найцікавіших учнів Д.Дорошенка, пієтет і пошану до котрого він проніс крізь усе життя. Приміром, у листі до Б.Кентржинського від 18 січня 1952 р. Б.Крупницький згадував Д.Дорошенка як свого незабутнього вчителя⁹⁰.

Утім за цією періодизацією складно уявити Б.Крупницького як палкого прихильника історіографічної «синтези», що прагнув сполучити національні традиції з антропологічними пошуками європейської «модерної людини» та досягненням її культурних цінностей. Адже ці мотиви проступають, точніше вгадуються, у запропонованій періодизації лише почасти, головню в ідеї ритмічності («скоків») в історичному житті України, коли беремо до уваги інші тексти вченого.

Цей приклад з обсягу дослідницьких стратегій Б.Крупницького доволі добре демонструє складне становище інтелектуала-новатора, котрий мав істотно «заземлювати» свої концептуальні пропозиції на старому полі українського історієписання. Не випадково Л.Білас в одній із рецензійних статей 1958 р. із властивою йому проникливістю зауважив, що «включення в інтер-національне наукове життя – мрія, яку тільки одиницям українського наукового світу вдалося здійснити»⁹¹.

Таким чином, у тому чи іншому вигляді споглядаємо тяжіння чи обмежувальні впливи незавершених проєктів українського історієписання, обірваних на початку 1930-х рр., у тривалій хронологічній перспективі. Здебільшого такі впливи проступають у контексті ряду концептуальних пропозицій, які лише були намічені, проте не апробовані повною мірою в дослідницьких практиках першої третини ХХ ст. Не випадково українські історики й пізніше були змушені повсякчас повертатися до цієї проблематики, хоч низка діаспорних інституцій (Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій) успішно інтегрувалися до західного наукового світу.

⁸⁹ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.147.

⁹⁰ Черченко Ю. Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.19/20, вип.16/17. – К., 2012. – С.552.

⁹¹ Білас Л. Про структуру історії // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1958. – №5 (травень). – С.8.

Наприклад, у травні 1978 р. у м. Лондон (провінція Онтаріо, Канада) на присвяченій проблемам термінології та періодизації науковій конференції, скликаній провідними українськими істориками поза межами СРСР, поста-ла давня контраверсія: «держава – народ». О.Пріцак у вступному слові, посилаючись на відому студію С.Томашівського⁹², сформулював цю проблему у вигляді низки питань: що є предметом історії України? чи є історія України історією українського народу чи етнічною історією? чи є історія України історією держави або національної держави?⁹³

Зауважимо, що становище еміграційної/діаспорної історіографії як ідео-логічної, культурної й інтелектуальної опозиції до українського радянсько-го історієписання було однією з найважливіших передумов, які формували її парадигматичні взірці та пізнавальні ситуації. Недаремно О.Субтельний відзначав, що більшість українських істориків на Заході, себто в діаспорі, тією чи іншою мірою пов'язували тематику студій з українською державніс-тю. Тому чимало західних дослідників, особливо ті, котрі здобули вишкіл у російських істориків-емігрантів у США, ставилися до української проблема-тики з очевидним скептицизмом або й упередженням⁹⁴.

Дух та логіка суцільного протиборства у західному світі повоєнної доби значною мірою сприяли консервації дослідницьких стратегій у творчос-ті низки істориків-емігрантів. Власне, ця конфронтація істотно впливала на проблемно-тематичний діапазон наукових студій, перебіг і спрямова-ність академічної полеміки, урешті-решт на обмежену рецепцію «великих поворотів» соціогуманітарного знання, котрі трансливалися з очевидним запізненням.

Хвиля лінгвістичного повороту повною мірою докотилася до постра-дянського, зокрема українського, культурного простору лише на рубе-жі 1990–2000-х рр. Утім їй передувало всеосяжне переформатування по-сттоталітарного культурного поля, коли творення державних інститутів в Україні спричинило потужні етнокультурні запити та вимоги до наукової спільноти.

Такі устремління доволі швидко піднесли легітимаційну функцію іс-торичної науки, себто освячення існування незалежних країн – колишніх союзних республік – в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсах. Засадничим інтелектуальним вектором пострадя-нської української історіографії 1990-х рр. стало «перевідкриття» забороненої спадщини та повернення «репресованих праць» до широкого наукового обігу. Разом із ними реактуалізувалися нові-старі практики й концептуальні запи-ти українського історієписання, котрі в тому чи іншому вигляді апелювали до перших десятиліть ХХ ст.

⁹² *Томашівський С.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.1–12.

⁹³ *Pritsak O.* Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History: Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978 // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. I.L.-Rudnytsky with assistance of J.-P.Himka. – Edmonton, 1981. – P.235.

⁹⁴ *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies.* – 1993. – Vol.18, №1/2. – P.36–37.

На цьому тлі виразні та артикульовані спроби осмислення становища українського історієписання в розрізі загальносвітових тенденцій, зокрема у світлі понять «криза історіографії» чи «криза історичної науки», проступають лише наприкінці 1990-х рр. Ці концепти безпосередньо або опосередковано були пов'язані з дискусіями навколо методологічної/епістемологічної кризи у західній історичній науці в 1970–1980-х рр., які мають низку різнорідних означень, як-от «ситуація постмодерну», «відродження наративу», «нاراتивний ренесанс», «постмодерністський виклик» і т. п.⁹⁵

Із цією полемікою до українського історієписання поступово входили світові та європейські новації, у тому числі візії французького філософа М.Фуко про епістему (репрезентацію знання як співвідношення між словами й речами) та дискурси (мовні форми представлення епістем), стратегії деконструкції (термін німецького філософа М.Гайдеггера), ідеї піонерів лінгвістичного повороту, передусім американця Г.Вайта, супутні візії й ревізії, наприклад Ф.Анкерсмита, хоч культурне поле їх поширення навіть до сьогодні доволі сегментоване та строкате.

Лінгвістичний поворот спричинив розмаїту рецепцію сучасної української історіографії. Низка дослідників розглядають постмодерністські практики як суцільну руйнацію сцієнтизму та базових засад соціогуманітарного, зокрема історичного, знання. Тим паче, що прихильники й адепти лінгвістичного повороту вбачали його призначення в поваленні «міфу наукової (сцієнтистської) історії»⁹⁶.

У певному сенсі публікації скептиків і противників перегукувалися з критичними підходами щодо лінгвістичного повороту, котрі побутували у західній історіографії⁹⁷, хоч інколи мали і власні мотиви. Більше того, постмодернізм у культурному сенсі деякі історики сприймали як нищителя національної ідентичності. Приміром Я.Дашкевич стверджував, що

«зі своєю схильністю до релятивізму та конформізму, які відбивають стан умів загублених і заляканих, постмодернізм II (автор означував антимодернізм 1930–1950-х рр. як постмодернізм I – О.Я.) не забезпечує ідентифікацію національної ідентичності. *Постмодернізм II в Україні, як і в інших регіонах світу, проявив себе, в першу чергу, своєрідною інтелектуальною модою, що стала небезпечною для суспільства не лише національним індіферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального способу мислення в політиці та економіці*»⁹⁸.

Оригінальну спробу компаративного зіставлення чи ранжування модернізму та постмодернізму на обширах історієписання запропонував В.Підгаєцький. На його думку, модернізм продукує конструювання історії

⁹⁵ Головка В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – 228 с.

⁹⁶ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Пер. з пол. та англ. В.Склокіна. – К., 2012. – С.32–33.

⁹⁷ Див., напр.: Windschuttle K. The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists Are Murdering Our Past. – San Francisco, 1996. – P.251–278.

⁹⁸ Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Українські проблеми. – 1999. – №1/2. – С.112.

як культури, а постмодернізм репрезентує історію як літературу, точніше у вигляді ряду наративів про минувшину⁹⁹. Тож постмодернізм розглядався як своєрідний наративний виклик, кинутий історіографії, зокрема українській.

Водночас з'являлися рефлексії щодо попередників або предтеч постмодернізму в українській інтелектуальній історії, приміром цікавого та самобутнього дослідника В.Петрова називали «українським Фуко»¹⁰⁰. Ширилися й новітні спроби прочитання текстів і протрактування життєвих історій визначних українських учених, зокрема М.Грушевського¹⁰¹.

Нині ставлення до новацій і пропозицій, привнесених лінгвістичним поворотом, більш-менш вирівнюється, хоч залишаються як їх очевидні прибічники, так і послідовні критики. Проте наративістські стратегії здебільшого вже сприймаються не з прозелітським захватом, а з низкою скептичних і навіть негативних пересторог як ризиковані чи навіть «ворожі» для пізнавальних проєкцій на ниві української минувшини¹⁰².

Так чи інакше, проте новітні пропозиції щодо представлення минувшини змусили багатьох дослідників, зокрема істориків, інакше сприймати як власні праці, так і джерела, котрі нині постають як тексти зі своєю внутрішньою логікою й відповідними контекстами творення¹⁰³. Та й постмодерністські експерименти нині вимальовуються та постають у відмінному світлі, наприклад із позицій неосцієнтизму чи інших культурних, інтелектуальних трендів останніх років.

Урешті варто відзначити, що чимало колеґ навіть на початку 2000-х рр. чудово почувалися і працювали у власних фахових сферах та форматах поза контекстами лінгвістичного чи інших «великих поворотів» соціогуманітарного знання. Вочевидь, така розмаїта рецепція свідчить про велику сегментованість сучасного історієписання, в якому зберігаються можливості як для найрізноманітніших дослідницьких стратегій, інструментальних новацій і концептуальних пропозицій, так і численні лакуни для традиційних практик.

Отож у світлі конструювання історії української історіографії ХХ ст. «великі повороти» є доволі цікавими і гнучкими означеннями-інструментами для представлення міждисциплінарних та інтердисциплінарних впливів, які відображають провідні трансформації соціогуманітарного знання. Передусім вони важливі для осмислення метаморфоз мислення, позаяк практично кожен із них генерував знакові зміни коґнітивної свідомості, котрі згодом перетікали до дослідницьких практик і концептуальних пропозицій, себто відіграли засадничу роль у продукуванні знання.

⁹⁹ Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна модерна. – 2000. – №4/5. – С.289–290.

¹⁰⁰ Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т.17: Філологія. – К., 1999. – С.42–44.

¹⁰¹ Ващенко В.В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історієписання М.Грушевського. – Дніпропетровськ, 2007. – 324 с.

¹⁰² Склокін В. Франклін Анкерсміт – теоретик ризикованої історіографії // Україна модерна. – 2009. – №15. – С.245.

¹⁰³ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.225.

Приміром, неокантіанство впровадило інструментальне розуміння й використання понять, акцентувало увагу на вирізненні становища соціогуманітарного знання, зокрема примусило висувати аксіологічні й етичні запити до історії. Соціологізація сприяла масовій структуризації минувшини, поширенню холізму на обширах історії, зокрема виплекала ідею «історичного синтезу», представлену в теорії А.Берра, згодом дослідницьких практиках і концептуальних пропозиціях школи «Анналів». Феноменологія згенерувала осмислення сутності знакових історичних явищ і процесів, а подекуди навіть пошуки самого сенсу історії. Антропологічний поворот спричинився до загальної гуманізації знання, олюднення способів конструювання та репрезентації історії, передусім до поширення мікроісторичних, локальних, регіональних і багатьох інших масштабів та форматів наукових студій. Лінгвістичний поворот ініціював уведення нарративних стратегій до історичних студій і, водночас, актуалізував черговий та, можливо, наймасштабніший перегляд сциєнтистських засад історієписання.

У цьому розрізі «великі повороти» сприймаються на кшталт славнозвісного поняття «парадигма», уведеного до наукового обігу американським філософом та істориком науки Т.Куном. Почасти таку аналогію нав'язує змістова розмитість цих означень, хоч «великі повороти» соціогуманітарного знання («наукові повороти») мають більш виразну соціокультурну локалізацію та означають досить конкретні мисленнєві метаморфози. Тим паче, що питання про передумови й обставини появи або призначення того чи іншого «повороту» з огляду на наявність очевидних і латентних інтелектуальних предтеч знакових трансформацій знання неминуче продукує варіативність та версійність представлення історії історіографії.

Таким чином, «великі повороти» видаються доволі зручними й адекватними маркерами для окреслення кардинальних новацій у сфері соціогуманітарного мислення, формування нових пізнавальних ситуацій, наприклад для представлення переходу від класичної до некласичної історіографії, означення постмодерних трансформацій наукового знання тощо.

Утім, якщо йдеться про масштабну, полівимірну, рельєфну, багаторівневу історію історієписання чи історію науки, то «великі повороти» нав'язують спрощені, генералізовані й навіть дещо одноманітні уявлення. Адже кожен із таких «поворотів» по-різному розгортався на теренах національного історієписання, зокрема мав власні темпоральні виміри, способи засвоєння й адаптації, пов'язані з певними інституціональними середовищами, традиціями, історіографічним спадком, процесом зміни поколінь тощо. У цьому сенсі промовистим є приклад із неоромантизмом, який істотно впливав на стильову палітру української історіографії практично впродовж усього ХХ ст.

Насамкінець варто наголосити, що жоден «великий поворот» не є фатальним присудом, який беззаперечно визначає провідні тенденції соціогуманітарного знання. У метафоричному розумінні кожен «поворот» – радше новий уявний горизонт можливостей і перспектив, котрий продукує як хвилю інтелектуальних новацій, креативних експериментів, так і очевидних пізнавальних викликів, загроз для того чи іншого фахового «цеху» науковців. До того ж

інтелектуалам властиво змінювати, часом доволі радикально, свої погляди, про що почасти свідчить приклад і з Р.Порті, котрий із прихильників лінгвістичного повороту став одним із найвідоміших речників неопрагматизму.

REFERENCES

1. Bahalii, D. (2001). Vybrani pratsi (vol.2). Kharkiv: Zoloti storinky. [in Ukrainian].
2. Bilas, L. (1961). Ideolohiia iak istoriia i iak poeziia (Z pryvodu dvokh novykh prats' O.Ohloblyna). *Suchasnist'*, (7), 44–62. [in Ukrainian].
3. Bilas, L.R. (1980). Krakiv, Zheneva i filiiatsiia «Krychevs'koho»: Do rodovidnoi myslennia V.Lypyns'koho. In L.R.Bilas (ed.), *Lypyns'kyi, V. Tvory* (vol.2, pp.XVII–XCVIII). Filadelf'ia: Skhidno-Yevropeis'kyi doslidnyi instytut im. V.K.Lypyns'koho. [in Ukrainian].
4. Bilas, L.R. (1985). The Intellectual Development of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I. *Harvard Ukrainian Studies*, 9 (3/4), 263–286.
5. Burrow, J. (2008). A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. New York: Published in the U.S. by Alfred A. Knopf, a division of Random House, Inc.
6. Cherchenko, Yu. (2012). Lystuvannia Bohdana Kentrzhyns'koho z Dmytrom Doroshenkom, Borysom Krupnyts'kym, Volodymyrom Kubiivychem i Volodymyrom Yanevym. *Ukrains'kyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia*, 19/20 (16/17), 545–569. [in Ukrainian].
7. Dashkevych, Ya. (1999). Postmodernizm ta ukrains'ka istorychna nauka. *Ukrains'ki problemy*, (1/2), 109–119. [in Ukrainian].
8. Depenchuk, L. (1995). Bohdan Kistiakivs'kyi. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
9. Domans'ka, E. (2012). Istorii ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule (V.Sklokin, transl.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
10. Dzhokhadze, I.D. (2001). Neopragmatizm Richarda Rorti. Moskva. [in Russian].
11. Fizer, I. (1999). Ukrains'kyi Fuko chy frantsuz'kyi Petrov? Raziucha skhozhist' dvokh istoriosofiv. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»*, (17), 42–44. [in Ukrainian].
12. Gusserl', E. (2004). Krizis evropejskikh nauk i transcendental'naya fenomenologiya. Vvedenie v fenomenologicheskuyu filosofiyu (D.V.Sklyadnev, transl.). Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Holovko, V. (2003). Istoriohrafia kryzy istorychnoi nauky: Ukrains'kyi kontekst. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
14. Isaievych, Ya. (2002). Lev Bilas i yoho istoriohrafichni pratsi / Bilas, L. (2002). Kryza nashoho obrazu istorii. L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Isajiw, W. (1985). The Political Sociology of Vjačeslav Lypyns'kyj. *Harvard Ukrainian Studies*, 9 (3/4), 287–301.
16. Khabermas, Yu. (2008). Filosofskij diskurs o moderne. Dvenadtsat' lektzij. (M.M.Belyaev, K.V.Kostin, E.L.Petrenko, I.V.Rozanov, G.M.Severskaya, transl.). Moskva. [in Russian].
17. Khobsbaum, E. (2004). Epokha krajnostej: Korotkij dvadtsatyj vek (1914–1991). (E.M.Naryshkina, A.V.Nikol's'kaya, transl.). Moskva. [in Russian].
18. Kolinhvud, R.Dzh. (1996). Ideia istorii. Z lektsiiamy 1926–1928 rr. (O.Mokrovol's'kyi, transl.). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
19. Kolesnyk, I. (2013). Ukrains'ka istoriohrafia: kontseptual'na istoriia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
20. Lukov, V.A. (2009). Francuzskij neoromantizm. Moskva. [in Russian].
21. Lysiak-Rudnyts'kyi, I. (1994). V oboroni intelektu. In F.Sysyn (ed.), *Lysiak-Rudnyts'kyi, I. Istorychni ese* (vol.2, pp.381–407). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

22. Lysiak-Rudnyts'kyi, I. (1994). Viacheslav Lypyns'kyi. In F.Sysyn (ed.), *Lysiak-Rudnyts'kyi, I. Istorychni ese* (vol.2, pp.131–148). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
23. Mankhejm, K. (2000). *Sotsiologiya kul'tury: Izbrannoe* (L.F.Vol'fson, A.B.Dranov, transl.). Moskva; Sankt-Peterburg. [in Russian].
24. Matiash, I.B. (2002). *Osoba v ukrains'kii arkhivistytsi: Biohrafichni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Medushevskaya, O.M. (1999). Fenomenologiya kul'tury: kontseptsiya A.S.Lappo-Danilevskogo v gumanitarnom poznanii novejshego vremeni. *Istoricheskie zapiski*, (120), 100–136. [in Russian].
26. Ohloblyn, O. (1963). *Dumky pro suchasnu ukrains'ku soviets'ku istoriohrafiiu*. Niu-York: Orhanizatsiia Oborony Chotyriokh Svobid Ukrainy. [in Ukrainian].
27. Pareto, V. (2008). *Kompendum po obshchej sotsiologii* (A.A.Zotova, transl.). Moskva. [in Russian].
28. Pidhaiets'kyi, V. (2000). Modernizm i postmodernizm: uiavne mynule chy invariantne maibutnie? *Ukraina moderna*, (4/5), 289–318. [in Ukrainian].
29. Polons'ka-Vasylenko, N. (1971). *Ukrains'ka istoriohrafia*. Miunkhen: Ukrains'kyi Vil'nyi Universytet. [in Ukrainian].
30. Pritsak, O. (1991). *Istoriosofia ta istoriohrafia Mykhaila Hrushevs'koho*. Kyiv; Kembrydzh. [in Ukrainian].
31. Pritsak, O. (1985). Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History. *Harvard Ukrainian Studies*, 9 (3/4), 245–262.
32. Pritsak, O. (1981). Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History. Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference. London, Ontario, 31 May 1978. *Rethinking Ukrainian History*. (pp.234–236). Edmonton.
33. Rorti, R. (1996). Sluchajnost', ironiya i solidarnost'. (I.Khestanov, R.Khestanova, transl.). Moskva. [in Russian].
34. Romyanceva, M.F. (2007). Kontsept «priznanie chuzhoj odushevlenosti» v russkoj versii neokantianstva. *Cogito: Al'manakh istorii idej*, (2), 35–54. [in Russian].
35. Ševčenko, I. (1969). Two Varieties of Historical Writing. *History and Theory*, 8 (3), 332–345.
36. Shlemkevych, M. (1971). 1917–20 roky i ukrains'ke suspil'stvo. *Suchasnist'*, (5), 87–99. [in Ukrainian].
37. Sinitsyn, O.V. (2000). Neokantianskaya metodologiya istorii i razvitie istoricheskoy mysli v Rossii v kontse XIX – nachale XX vv. Extended abstract of Doctor's thesis. Kazan'. [in Russian].
38. Sklokin, V. (2009). Franklin Ankersmit – teoretyk ryzykovanoi istoriohrafii. *Ukraina moderna*, (15), 237–245. [in Ukrainian].
39. Sorokin, P.A. (1992). *Chelovek. Tsvivilizatsiya. Obshchestvo*. Moskva. [in Russian].
40. Stel'makh, S.P. (1997). *Istorychna dumka v Ukraini XIX – pochatku XX st.* Kyiv: Akademiia. [in Ukrainian].
41. Subtel'nyi, O. (1979). Oleksander Ohloblyn. *Suchasnist'*, (12), 34–42. [in Ukrainian].
42. Subtelny, O. (1993). The Current State of Ukrainian Historiography. *Journal of Ukrainian Studies*, 18 (1/2), 33–54.
43. Trel'ch, E. (1994). Istorizm i ego problemy. Logicheskaya problema filosofii istorii. (M.I.Levin, S.D.Skazkin, transl.). Moskva. [in Russian].
44. Tugan-Baranovskij, M.I. (2003). *Teoreticheskie osnovy marksizma*. Moskva. [in Russian].
45. Valiavko, I.V. (2004). Do intelektual'noi biohrafii Dmytra Chyzhevs'koho: praz'kyi period (1924–1932). *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»*, (25), 83–88. [in Ukrainian].
46. Vashchenko, V.V. (2007). Vid samoprezentatsii do metodolohii: psykhibioistoriohrafichniy vymir prostoru istoriopysannia M.Hrushevs'koho. Dnipropetrovs'k: Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet. [in Ukrainian].

47. Vul'f, K. (2008). Antropologiya: Istoriya, kul'tura, filosofiya (G.Khajdarova, transl.). Sankt-Peterburg. [in Russian].
48. Windschuttle, K. (1996). The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists Are Murdering Our Past. San Francisco: Encounter Books.
49. Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
50. Zazuliak, Yu. (2017). Chas istoriohrafii. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2289-yurij-zazulyak-chas-istoriografiji> [in Ukrainian].

OLEKSII YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

“GREAT TURNS” OF SOCIO-HUMANITARIAN KNOWLEDGE IN THE HISTORY OF THE HISTORY WRITING 20th CENTURY: UKRAINIAN PROJECTION

This article lightens up the symbolic transformations of socio-humanitarian knowledge of the 20th century, metaphorically described as “great turns” – neo-kantianism, sociologization history, phenomenology, anthropological and linguistic turns. Author considered the perception, assimilation and adaptation of the cardinal metamorphosis of knowledge in research practices and conceptual offers of Ukrainian historians. Also, it is noted that the spread of such terminological innovations associated with the growing Westernization of the scientific language, in particular, in the fields of sociohumanitaristics of the second half of the 20th century. The thought is expound that the usege of the term “turn” for designing and representing of the history of history writing generates both certain possibilities and instrumental problems, in particular, requires a ranking, at least the ratio of different “turns”. Author noted that each of the “great turns” caused important changes in the historian’s thinking, such as initiating the assimilation and adaptation of other conceptual proposals, cognitive patterns, research strategies and instruments. In addition, in the article noted that the existence of neo-romanticism in the Ukrainian historiography of the 20th century is associated with traumatic heritage and diverse, long-term attempts to comprehend and bind it.

Keywords: neo-kantianism, sociologization history, phenomenology, neo-romanticism, anthropological turn, linguistic turn, “great turns”, Ukrainian historiography 20th century.

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ джерелознавства новітньої історії України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), sebta@ukr.net

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
проект «Релігійне знання в ранньомодерній Європі (800–1800 pp.)»
(Тюбінген, Німеччина), nsinkevych7@gmail.com

ПІДТВЕРДЖУВАЛЬНА ГРАМОТА ПЕТРА I 1708 р. ЩОДО ПОСТАВЛЕННЯ НА КИЇВСЬКУ МИТРОПОЛІЮ ЙОАСАФА (КРОКОВСЬКОГО): ІСТОРІЯ, ПРОВЕНІЄНЦІЯ ТА ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТА

Розглядається історія видачі підтверджувальної грамоти Петра I щодо поставлення митрополита Йоасафа (Кроковського), яка була вивезена з Києва під час Другої світової війни й з 1958 р. знаходиться у власності Тюбінгенського університету ім. Ебергарда Карла. Досліджується провенієнція цієї та інших грамот, котрі зберігалися в ризниці київського Софійського собору, їх повоєнна доля. Уперше публікується повний текст документа. Це була остання царська грамота вільнообраному київському митрополитові, яка підтверджувала права і привілеї, надані перед цим Гедеонові (Четвертинському; 1686 р.) та Варлаамові (Ясинському; 1691 р.), а також підтверджувала статус Київської митрополії як «тершоначальної» серед усіх митрополій Московського патріархату. Суттєво обмежувалася канонічна територія київського митрополита в порівнянні з 1686 р. Із-під його юрисдикції вилучалися Чернігівська архієпископія й Києво-Печерський монастир, залишалися натомість Київська та Переяславська єпархії, а також Глухівська, Борзнянська, Конотопська протопопії, що належали колись чернігівському архієпископові. Грамота зберігалася в ризниці Софії Київської. У 1922 р. у складі вже бібліотеки Києво-Софійського собору її було передано до ВУАН, а 1931 р. документ опинився у відділі рукописів Всенародної бібліотеки України (нині Національна бібліотека України ім. В.Вернадського). У жовтні 1941 р. вилучена, імовірно, службовцями зондеркоманди Кюнсберга. Разом із пам'яткою зникли щонайменше ще 24 грамоти, які походили з ризниці Софійського собору (нині місце їх зберігання невідоме).

Ключові слова: підтверджувальна грамота, Петро I, Йоасаф (Кроковський), Київська митрополія, провенієнція, Софійський собор, культурні цінності.

Підтверджувальна грамота Петра I 1708 р. щодо поставлення Йоасафа (Кроковського) на Київську митрополію, яка нині перебуває у власності Тюбінгенського університету ім. Ебергарда Карла (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина), уже була об'єктом нашого дослідження. Не так давно у співавторстві з німецькими колегами майже одночасно вийшли статті про її походження, значення й історію появи в Німеччині¹.

¹ Kucher K., Kuhr-Korolev C., Sebta T., Sinkevych N. Kriegsbeute in Tübingen: Eine Urkunde Peters des Großen, Seilschaften der Osteuropaforscher und die Restitution // Osteuropa. –

Було встановлено, що походила грамота з ризниці Софійського собору. У 1825 р. її опублікував київський митрополит та історик Євгеній (Болховітінов; 1767–1837 рр.)². У 1922 р. у складі вже бібліотеки Києво-Софійського собору передана Всеукраїнській академії наук (ВУАН). У 1931 р. у складі рукописів названої книгозбірні, із 1925 р. філії Всенародної бібліотеки України (ВБУ; нині Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, НБУВ), перевезена до відділу рукописів ВБУ в нову будівлю по вул. Короленка (нині Володимирська), 58 а, де й зберігалася серед незаінвентаризованих документів до початку німецько-радянської війни³. Автори дійшли висновку, що, найімовірніше, із бібліотеки грамоту вилучили службовці зондеркоманди Кюнсберга у жовтні 1941 р. і приблизно тоді ж її вивезли з Києва⁴. У 1958 р. документ у невідомої особи придбав директор Інституту історії та регіональних студій Східної Європи при Тюбінгенському університеті проф. В.Маркерт (1905–1965 рр.)⁵. В інститутській бібліотеці вона перебувала до 2016 р. Того ж року на підставі детального звіту німецько-української групи науковців про історичне значення і провенієнцію (походження) грамоти міністерка науки, досліджень та мистецтва землі Баден-Вюртемберг Т.Бауер ухвалила рішення про її реституцію⁶. На сьогодні документ поки що зберігається в архіві Тюбінгенського університету.

Удруге звернутися до теми нас спонукала потреба сучасного повного видання джерела, оскільки в публікації Є.Болховітінова є лакуни (до того ж помилкове датування 1709 р.). Грамота Петра I – важливий документ з історії неканонічного підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії, що не обмежувалося 1686-м роком⁷. До цього московські кола вели тривалий підготовчий процес, спрямований на створення умов для здійснення цього акту, а потім був період утримання у своїх руках Київської митрополії, аби вона не повернулася під юрисдикцію Вселенського патріархату, про що свідчить грамота. На момент її видачі, 1708 р., московські предстоятель і цар усе ще мали побоювання щодо можливої втрати митрополії. Тому нині, в очікуванні автокефалії православної помісної церкви в Україні, опублікований без купюр документ заповнить ще одну прогалину в історії незаконного

2016. – №11/12. – С.149–167; *Кур-Корольов К., Кухер К., Себта Т., Сінкевич Н.* Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р. // *Бібліотечний вісник*. – 2017. – №1 (237). – С.39–54.

² *Болховітінов Е.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825. – Отд.2. – С.175–180.

³ *Кур-Корольов К., Кухер К., Себта Т., Сінкевич Н.* Трофеї війни... – С.44.

⁴ Там само. – С.46–47.

⁵ Там само. – С.47–48.

⁶ Там само. – С.49.

⁷ Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – Ч.1. – Т.V: Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополитии Московскому патриархату (1620–1694). – К., 1872; *Власовский І.Ф.* Нарис історії Української православної церкви. – Т.2 (XVII ст.). – Нью-Йорк; К., 1990; *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – С.61–93; *Шевченко О.М.* Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. // *Український історичний журнал*. – 1994. – №1. – С.54–61.

підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії, що розтягнулося на кілька десятиліть. І, нарешті, останньою причиною, що спонукала нас ще раз звернутися до теми грамоти, зокрема її провенієнції та повоєнної долі, стала необхідність дослідження долі інших документів, котрі також походили з ризниці Києво-Софійського собору.

Отже основні завдання цього матеріалу: 1) введення в науковий обіг повного, без купюр, тексту грамоти 1708 р.; 2) детальне висвітлення, у порівнянні з попередньою публікацією⁸, передумов видання документа та його історичного значення; 3) дослідження провенієнції цієї й інших грамот із ризниці Софійського собору, їх повоєнної долі.

Передумови видання грамоти

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. церква в Україні переживала переломні події. У 1686 р. відбулося офіційне перепідпорядкування Київської митрополії Московській патріархії. Проте позиція останньої серед українського кліру й політичної еліти була доволі хиткою. Не хотів поривати зв'язків із Києвом і Константинополем. У листі від 9 травня 1686 р. до гетьмана І.Самойловича патріарх Діонісій закликав його за будь-якої потреби у церковних справах звертатися до Константинополя, чим підкреслював збереження своєї юрисдикції над Києвом⁹.

Після приєднання до Москви канонічні права Київської митрополії поступово, але неухильно, урізалися. У 1688 р. митрополитові було офіційно заборонено йменуватися ієрархом «всія Русі», натомість у титулатурі залишено тільки «Малу Русь»¹⁰. Скорочувалася й канонічна територія Київської митрополії. На 1686 р. вона нараховувала 6 епархій: Київська митрополіа (куди входила значна частина білоруських земель), Білоруська (колишня Могильовсько-Мстиславська), Луцька, Львівська, Перемишльська, Чернігівська. Фактично всі ці епархії, окрім митрополіа та Чернігівської, знаходилися на теренах Правобережної України, що за Андрусівським договором 1667 р. контролювалися Річчю Посполитою. Духівництво й миряни цих епархій поступово приймали унію з Римом, підписану на церковному соборі в Бересті 1596 р. До кінця XVII ст. вірною православ'ю залишалася тільки Могильовська епархія, котра, однак, не мала свого єпископа, і з 1686 р. керувалася фактично московським патріархом¹¹. На Лівобережжі з-під канонічної влади київського митрополита вийшла епархія Чернігівська. Ще в 1667 р. тамтешньому архієреєві Лазареві (Барановичу) три патріархи (александрійський, антиохійський, московський) надали титул архієпископа¹²,

⁸ Див. прим.1.

⁹ Лурье В.М. (игумен Григорий). Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX вв. – Москва, 2009. – С.203.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.312. – Спр.430. – Арк.119–120.

¹¹ Полонська-Василенко Н. Українська православна церква після Переяславської угоди // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен; Рим; Прага, 1966. – С.154.

¹² АЮЗР. – Ч.1. – Т.V. – К., 1872. – Док.ІІ. – С.9–11.

проти чого виступив митрополит Гедеон (Святополк-Четвертинський). Після цього Л.Баранович звернувся до царів Петра та Івана, патріарха Йоакима з проханням перепідпорядкувати його єпархію безпосередньо владі московського предстоятеля. 24 червня 1688 р. це й було здійснено відповідною царською грамотою. Із цього часу архієпископів на Чернігівську кафедру ставили винятково в Москві. Подібною була й ситуація з Києво-Печерською лаврою. Тодішній архімандрит Варлаам (Ясинський) звернувся до царя, прохаючи затвердити ставропігію – незалежність від влади київського митрополита. Привезені в Москву 18 січня 1688 р. лаврські чолобитні було прийнято і 31 травня 1688 р. монастир одержав відповідну грамоту. Таким чином, в юрисдикції київського митрополита де-факто не залишилося жодного архієрея¹³. Посилювався контроль і над вибором митрополитів. Адресат документа, Йоасаф, став останнім вільнообраним собором київським ієрархом (1708–1718 рр.).

Йоасаф (Кроковський)

Олександр (чернече ім'я – Йоасаф) Кроковський народився 1651 р., очевидно на Правобережжі. Навчався спершу в Київській академії (до 1670 р.), а потім продовжив освіту в Римі, у колегії св. Афанасія. Тут він перейшов в унію, однак згодом повернувся у православ'я¹⁴ і прийняв чернецтво в київському Пустинно-Микільському монастирі¹⁵. Із 1683 р. викладав риторику й філософію в Києво-Могилянській колегії, а 1693 р. став її ректором. Тут уславився своєю прихильністю до теорії М.Коперника та відходом від традиційного аристотелізму¹⁶.

Паралельно був ігуменом київських Братського (1693–1697 рр.), Пустинно-Микільського (1689–1697 рр.) монастирів. У 1697 р. обраний киево-печерським архімандритом, що підтверджено царською грамотою від 12 червня 1697 р.¹⁷ Перебуваючи на цій посаді до 1708 р., він особливо опікувався лаврським книгодрукуванням. Заснована 1615 р., довгий час монастирська друкарня залишалася єдиною в Києві. Під його керівництвом вона отримала нове приміщення, було видано понад 40 назв книжок. Йоасаф користувався покровительством гетьмана І.Мазепи (1639–1709 рр.), завдяки фінансовій підтримці якого лавру вдалося суттєво розбудувати – на її території з'явилися нові храми й оборонні мури.

Після смерті Варлаама (Ясинського) 19 жовтня 1707 р. вільним голосуванням духівництва Київської митрополії Йоасафа обрали митрополитом і

¹³ Власовський І.Ф. Нарис історії Української православної церкви. – Т.2. – С.13–15.

¹⁴ Ластовский В.В. Иоасаф [Кроковский] // Православная энциклопедия. – Т.25. – Москва, 2011. – С.194–196.

¹⁵ Про це повідомляє напис на його портреті першої половини XVIII ст. (див.: Український портрет XVI–XVIII ст. – К., 2006. – С.173).

¹⁶ Матвійшин Я. Ідеї Коперника в Україні // Українське небо: Студії над історією астрономії в Україні. – Л., 2014. – С.400–402.

¹⁷ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. – К., 1971. – С.86.

за поданням гетьмана його затвердив цар Петро I. Висвячений собором російських ієрархів у Москві 15 серпня 1708 р.

На честь повернення Йоасафа до Києва в митрополичій гідності та його інтронізації студенти Києво-Могилянської академії підготували панегірики. Один із них – «*Insigne Honorum in Gentilitio Krokowscians Tentorio Illustrissimo ac Reverendissimo in Christo Patri Joasapho Krokowski, Kijovensi, Haliciensis etc. Metropolita Solium septem sapientiae Sophiae columnis erectum ad Deus et ornamentum ejusdem Illustrissimi Nominis necnon singular incrementum Neoexorti Honoris in Primo Cathedrae in quedum inter publicos archiprasulae inaugurationis Plausus ad Triumphos rudi Minervae*» – належав перу І.Нарольського. Як впливає вже з самої назви твору, автор звеличував мудрість Йоасафа, чий трон покоїться на 7 стовпах святої Софії. Тут важко не пригадати храмову ікону Святософійської кафедри, де зображено Пресвяту Богородицю з немовлям, яка стоїть під 7-стовпною сінню на серпоподібному Місяці, під яким амвон із 7 сходинками. Ця ікона й понині знаходиться в іконостасі, спорудженому митрополитом Рафаїлом (Заборовським)¹⁸.

Панегірики рясніють цитатами з античних класиків та алегоріями небесних світил. Нагадаємо, що астрологічне знання в ренесансній і ранньомодерній Європі було тісно переплетене з астрономічним. Традиційно астрономія викладалася у класі філософії, і згодом вона стала доволі популярною дисципліною в Києво-Могилянському колеґіумі¹⁹. Клас філософії провадив Йоасаф. У панегіриках мистецьки обігрувалася його прихильність до коперніканства й геліоцентризму²⁰. Наставника змальовано як чудового викладача, що навчав учнів мистецтвам, побожності та численним чеснотам²¹.

Йоасафа (Кроковського) звеличували як митрополита, вільно обраного голосами всіх людей та єпископів «своєї нації» («*suo natione*»)²², а процедуру його зведення на престол порівнювали з інтронізацією британських монархів²³. Значення храму Св. Софії, що мав стати резиденцією майбутнього митрополита, поширюється на весь руський світ («*Rossiaco Orbi*»)²⁴, писали панегіристи. Дуже цікаве обігрування нової, «зредукованої» титулатури київського митрополита: незважаючи на слово «Мала» в титулі, у Русі множаться удачі долі, підтвердженням чому стали «золоті часи» митрополитів Гедеона (Четвертинського) й Варлаама (Ясинського)²⁵. Цікаво, у панегіриках возвеличувалися тільки троє попередників Йоасафа: Петро (Могила), Гедеон

¹⁸ Нікітенко Н.М. Головний іконостас Софії Київської як історико-культурний феномен // Пам'ятки України. – 2007. – №1. – С.33.

¹⁹ Шелухін В. Астрономія в могилянській академічній традиції XVII–XVIII ст.: від езотерико-синкретичної до раціонально-емпіричної моделі мислення // Українське небо: Студії над історією астрономії в Україні. – С.436–454.

²⁰ Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.851. – Арк.3–3 зв.

²¹ Там само. – Арк.9 зв.

²² Там само. – Арк.13.

²³ Там само. – Арк.13–14.

²⁴ Там само. – Арк.20 зв.

²⁵ Там само. – Арк.5–5 зв.

(Четвертинський), Варлаам (Ясинський). Упадає у вічі, що у цьому списку пропущено постать митрополита Сильвестра (Косова)²⁶.

Ці самі чесноти – мудрість, освіченість і добродійність на користь київських храмів та Києво-Могилянського колегіуму – підкреслювалися і в написі-похвалі на портреті Йоасафа (Кроковського) першої половини XVIII ст., що нині зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику²⁷.

У жовтні 1708 р. митрополит був ознайомлений із планами гетьмана І.Мазепи вступити в коаліцію зі шведським королем Карлом XII проти Петра I. Після розкриття цих планів Москвою, 12 листопада того ж року у Глухові Йоасафа змусили взяти участь у процедурі проголошення церковної анафемі своєму колишньому покровителеві²⁸. Він оприлюднив послання, в якому закликав паству до відданості цареві. Під час приїзду останнього до Києва в липні 1709 р. Йоасаф вітав монарха у Софійському соборі²⁹. 29 січня 1710 р. йому було видано грамоту на митрополичі землеволодіння³⁰.

Йоасаф (Кроковський) відомий своєю активністю на користь київських храмів. Зокрема він спорудив вівтар у дерев'яній трапезній Михайлівського Золотоверхого монастиря, а можливо й саму трапезну³¹. У кафедральному соборі Св. Софії за його часів було здійснено розпис із зображенням вселенських соборів³². Також він автор акафісту на честь святої великомучениці Варвари, який постановив читати щовівторка³³.

Активну діяльність, однак, було несподівано перервано. У 1718 р. виявили факт таємного листування митрополита Йоасафа з царевичем Олексієм (1690–1718 рр.), підозрюваним у підготовці державного перевороту. Окрім того, його звинуватили у скликанні опозиційного щодо Петра I собору українських ієрархів. Київського митрополита викликали на допит до Санкт-Петербурга, однак дорогою він помер у Твері 1 липня 1718 р. у віці 67 років³⁴. Показово, що після смерті Йоасафа Київська митрополія чотири роки була вакантною, а його наступник Варлаам (Ванатович; 1680–1730 рр.) іменувався вже не митрополитом, а просто архієпископом.

Історичне значення грамоти

Документ із підтвердженням поставлення на митрополію, що був виданий Йоасафові 14 вересня 1708 р., – остання царська грамота вільнообраному київському митрополитові. Вона виконана на пергаменті, титули й рамка яскраво ілюстровані, вимальовані золотом. До неї підвішена царська

²⁶ Там само. – Арк.17.

²⁷ Див.: Український портрет XVI–XVIII ст. – С.173.

²⁸ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С.95–96.

²⁹ Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. – К., 2015. – С.142.

³⁰ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.184–190.

³¹ Рудюк Д., Клос В. Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир. – К., 2013. – С.87.

³² Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. – С.124–126.

³³ Рудюк Д., Клос В. Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир. – С.126.

³⁴ Йоасаф Кроковский, митрополит киевский, галицкий и Малыя России (1708–1718 гг.) // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – №51. – Часть неофиц. – С.1296–1304.

печатка середнього розміру, що знаходилася у срібному позолоченому футлярі. На зворотному боці документа міститься інформація про писців.

Київському митрополиту підтверджувалися права і привілеї, надані його попередникам у 1686 і 1691 рр. Підтверджувався також статус митрополії як «першоначальної» серед усіх, що належать Московському патріархатові. У такий спосіб за Києвом визнавалася його першочергова роль у процесі християнізації Русі. Однак, згідно з документом, канонічна територія київського митрополита суттєво обмежувалася в порівнянні з 1686 р. Із-під юрисдикції митрополії (кілька разів її названо просто єпархією) вилучалися Чернігівська архієпископія й Києво-Печерський монастир (31 травня 1688 р. він отримав підтвердження права на ставропігію) як такі, що «ніколи київському митрополиту не належали», а волею вселенських патріархів були передані Москві. Належність лаври й Чернігівського архієпископства до митрополичої влади згідно з грамотою Гедеону (Четвертинському) пояснюється тим, що цей документ писався ще до чолобитних Лазаря (Барановича) та Варлаама (Ясинського). Під юрисдикцією київського митрополита залишалися Переяславська єпархія, утворена 1700 р., а також Глухівська, Борзнянська та Конотопська протопопії, котрі хибно, як підкреслювалося у грамоті, Діонісій (Балабан) передав архієпископові чернігівському, а 1691 р. їх було повернуто митрополитові³⁵.

У грамоті підкреслювалося перебування київського митрополита під владою московського патріарха:

«А йому, богомольцеві нашому, преосвященному Йоасафові, митрополитові київському й галицькому, і Малої Росії, і після нього будучим митрополитам київським з усім причтом духовним малоросійського народу бути надалі під благословенням і в послуху святійшому та всеблаженнійшому московського й усієї Росії, і всіх північних країн патріарха навіки невідступно згідного з його обітницею, яку він учинив із підписом своєї руки при поставленні його на престол київських митрополитів у соборній та апостольській церкві Пресвятої Владичиці нашої Богородиці чесного і славного її Успіння, не відлучаючись під благословення й поради вселенських патріархів».

Заборона звертатися до вселенського (константинопольського) патріарха у самому документі, як і під час присяги, свідчила про те, що в Москві доволі сильними були побоювання щодо повернення Київської митрополії під владу Константинополя. Ці підозри не були безпідставними. У конституції П. Орлика 1710 р. читаємо про наміри утвердити єдину православну церкву «під послухом святійшого апостольського трону константинопольського»³⁶. Очевидно, плани повернення Київської митрополії під омофор Константинополя у середовищі київського духовництва початку XVIII ст. були досить поширеними.

³⁵ Музичук О.В. Нове надходження в ЦДІАК України // Архіви України. – 1995. – №1/3. – С.77.

³⁶ Вовк О.В. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Там само. – 2010. – №3/4. – С.158.

Ще одним важливим моментом, на якому наголошувалося в документі, була загроза православ'ю з боку закордонних ворогів та уніатів. Очевидно, тут йшлося не тільки про перехід на унію правобережних епархій, а і про підозри у прокатолицьких поглядах усіх ієрархів Київської митрополії. Церковні реформи, започатковані в Москві патріархом Никоном (1652–1658 рр.) і продовжені царем Олексієм Михайловичем (1645–1676 рр.) потребували великої кількості освіченого духовництва. Поряд із греками це були вихідці з Київської митрополії, передусім Симеон (Полоцький). Однак «анти-латинська» реакція, яку очолив спершу патріарх Йоаким (1674–1690 рр.), а згодом – Адріан (1690–1700 рр.) та грецькі богослови брати Ліхуди, поклала край теологічним впливам Києва на московське богослов'я. Йоаким піддавав суворому критичному аналізу українську релігійну літературу. На його думку, саме від цих книг розпочалося ширення ересей у Москві. На Московському соборі 1690 р. було засуджено не тільки погляди Симеона, а й київських авторів ранішого періоду – Сильвестра (Косова), Петра (Могила) та ін. Окрім того, затаврували як нібито неправославні значну кількість лаврських видань³⁷. Невідомо, чи знали про уніатське минуле Йоасафа (Кроковського) в Москві, однак достатньо було його навчання за кордоном.

Грамота на поставлення митрополита Йоасафа – дуже цікаве історичне джерело, де відображено цілу низку актуальних для Київської митрополії проблем, насамперед можливий вихід її з-під юрисдикції Московського патріархату, що було актуальним питанням на початку XVIII ст. Документ також додає кілька цікавих рис до портрету Йоасафа – особи, історичній ролі якої було присвячено дотепер надто мало уваги.

Упродовж двох століть разом з іншими цінними документами грамота 1708 р. зберігалася в ризниці Києво-Софійського собору. У 1825 р. її опублікував митрополит Євгеній (Болховітінов)³⁸. Щоправда, він помилково датував джерело 1709 р., випускаючи з поля зору вересневий стиль і переводячи дату 14 вересня 7217 р. від створення світу у 14 вересня 1709 р. від Різдва Христового. Натомість оригінал містить датування 1708 р., що цілком логічно вписується у загальний хід подій: 1709 р. над Йоасафом уже тяжіли підозри щодо участі у «змові» І.Мазепи, – тому навряд чи він би отримав грамоту на митрополію. Окрім того, Є.Болховітінов пропустив частину цитованого вище тексту, де йшлося про присягу Йоасафа (Кроковського) не звертатися до вселенських патріархів³⁹. Копія грамоти початку XIX ст., що зберігається в Інституті рукопису НБУВ⁴⁰, теж не містить цього фрагменту, і теж хибно датована. Очевидно, за посередництва цієї копії Є.Болховітінов і здійснював публікацію документа. Однак він перед цим звіряв текст з оригіналом. Про це свідчить відсутність орфографічних помилок, допущених копіїстом (наприклад, «Игоріевскимъ» замість «Юрьевскимъ» – див. нижче текст документа). А отже, напрошується висновок, що уривок про неповернення до

³⁷ Лурье В.М. (игумен Григорий). Русское православие... – С.235–249.

³⁸ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.175–180.

³⁹ Там же. – С.179.

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2314. – Арк.1–10.

Константинополя Є.Болховітінов опустив свідомо – він явно не хотів зачіпати дражливу тему перепідпорядкування Київської митрополії Москві.

Таким чином, віднайдення оригіналу грамоти дає нові можливості для дослідження важливого перехідного етапу в історії Київської митрополії й українських земель загалом. Це цінна пам'ятка з історії політичних і церковних взаємовідносин Києва та Москви, яка до сьогодні вважалася втраченою. Активно дискутоване нині у церковних і світських колах питання про створення єдиної помісної української церкви робить віднайдену грамоту надзвичайно актуальною.

Провенієнція й повоєнна доля грамоти та інших документів із ризниці Києво-Софійського собору

Грамота Петра I, видана митрополитові Йоасафу (Кроковському) 14 вересня 1708 р., зберігалася в ризниці Києво-Софійського собору під №3, про що свідчить опис 1802 р.⁴¹ Усього тут налічувалося 37 одиниць зберігання, із них 33 грамоти за 1680–1751 рр., 1 квитанція Казенної палати 1786 р. про приймання «высокомонарших грамот[,] гетманских универсалов и других крепостей на монастырские вотчины служащ[и]х», 1 білет Державного позикового банку 1794 р. на капітал у сумі 15 тис. руб., що належав Києво-Софійському архієрейському дому, 1 пакет «высочайших писем» за 1784 р., запечатаний митрополитом Самуїлом (Миславським), та 1 скринька листів того ж роду, запечатана 4 березня 1791 р.⁴²

На підставі опису ризниці Києво-Софійського собору від 1802 р. було складено перелік грамот (див. табл. нижче), до якого додано ще 6 одиниць, котрі за даними Є.Болховітінова в 1825 р. також зберігалися в ризниці собору (див. табл.: №34–39). Імовірно, це були ті грамоти, що на момент укладання опису 1802 р. зберігалися в Казенній палаті. Після болховітіновської публікації грамота та інші документи з ризниці собору в описах і каталогах більше не згадувалися⁴³. Вони взагалі не описувалися при проведенні опису ризниці 1832 р.⁴⁴ Пізніші описи її не збереглися. Про всяк випадок було перевірено каталог рукописів Києво-Софійської бібліотеки 1850 р.⁴⁵, котра, як і ризниця, містилася у самому соборі, та опис її рукописів М.Петрова 1904 р.⁴⁶ Тут відповідні грамоти також не значилися.

Згадка про грамоти з ризниці Києво-Софійського собору вперше з'явилася у ХХ ст. у зв'язку з організацією у грудні 1922 р. на базі бібліотеки собору

⁴¹ Там само. – Ф.І. – Од.зб.2451. – Арк.78.

⁴² Там само. – Арк.78–79 зв.

⁴³ Виняток хіба що становила грамота (ймовірно копія) патріарха константинопольського Діонісія царям Іванові й Петрові та царівні Софії про «уступку» Київської митрополії Московській патріархії від червня 1686 р. (див.: *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского... – С.110–113). Удруге її було видано 1872 р. Тимчасовою комісією для розбору давніх актів (див.: АЮЗР. – Ч.1. – Т.V. – Док.ХЛІІ. – С.177–182), утім місце її зберігання в публікації не зазначалося.

⁴⁴ ІР НБУВ. – Ф.І. – Од.зб.2454.

⁴⁵ Там само. – Ф.233. – Од.зб.17.

⁴⁶ *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып.3: Библиотека Киево-Софийского собора. – Москва, 1904.

Киево-Софійської книгозбірні ВУАН. В акті передачі бібліотеки Софійського собору від Ф.Мороза, уповноваженого ВУАН у справі догляду за бібліотеками, В.Павелку, молодшому бібліотекареві Києво-Софійської книгозбірні ВУАН від 20 грудня 1922 р. серед незаінвентаризованих документів перелічувалися грамоти, що колись зберігалися в ризниці собору⁴⁷. Через два роки за постановою Управи ВУАН від 14 лютого 1925 р. Києво-Софійську книгозбірню було передано Всенародній бібліотеці України⁴⁸. Вона стала Софійською філією ВБУ й залишалася в напівзаконсервованому стані у Софійському соборі до 1931 р.

У червні 1931 р. Софійську книгозбірню з собору перевезли в нову будівлю ВБУ по вул. Короленка (нині Володимирська), 58а, зведену 1929 р. Зібрання розподілили між відділами ВБУ. До відділу рукописів, який займав праве крило другого поверху нової будівлі⁴⁹, 10 червня 1931 р. надійшли рукописні зібрання Софійської бібліотеки⁵⁰. Усього їх налічувалося з пізнішими надходженнями близько 800 одиниць⁵¹. При цьому, згідно з актом передачі від 10 червня 1931 р., відділ рукописів отримав 115 незаінвентаризованих рукописів і 116 незаінвентаризованих грамот, малюнків, листів та інших документів⁵². Серед останніх значилися і грамоти, що походили з ризниці Києво-Софійського собору. 31 травня та 2 червня 1931 р. до робочого опису, який мав заголовок «Документи, малюнки, рисунки тощо», написаного на аркушах паперу приблизно формату А4 й А5, їх простим олівцем нашвидкуруч вніс співробітник відділу рукописів ВБУ М.Геппенер⁵³. Цей робочий інвентарний опис свого часу було вкладено в каталог рукописів Києво-Софійської бібліотеки 1850 р. У цьому каталозі останнім ішов важливий для нашого дослідження запис у вигляді приписки простим олівцем: «Грамоти та малюнки – див. в скрині в кімн. №4»⁵⁴. На нашу думку, саме у цій дубовій, окутій залізом скрині, яка раніше належала Софійській бібліотеці⁵⁵, і пролежали незаінвентаризованими до початку німецько-радянської війни грамоти з колишньої ризниці Софійського собору. Те, що вони були незаінвентаризованими, свідчить той факт, що деякі з них було внесено в інвентарі лише на початку 2010-х рр.⁵⁶

Грамоти, проте, мали інвентарні номери ризниці Києво-Софійського собору. Під цими номерами (від 1 до 33) вони були внесені до опису 1802 р. номери ж було проставлено на звороті самих грамот, вірніше на аркуші, підшитому до звороту⁵⁷. До кожної грамоти зі зворотного боку на всю її ширину й довжину

⁴⁷ ІР НБУВ. – Ф.432. – Оп.1. – Од.зб.40. – Арк.29–35.

⁴⁸ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.371. – Арк.19.

⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.285. – Оп.1. – Од.зб.1924. – Арк.40.

⁵⁰ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Путівник. – К., 2015. – С.133.

⁵¹ ІР НБУВ. – Ф.285. – Оп.1. – Од.зб.1924. – Арк.50.

⁵² Там само. – Ф.432. – Оп.1. – Од.зб.42. – Арк.79.

⁵³ Там само. – Арк.77, 77Г зв. – 77Д зв.

⁵⁴ Там само. – Ф.233. – Од.зб.17. – Арк.361.

⁵⁵ Там само. – Ф.432. – Оп.1. – Од.зб.42. – Арк.79.

⁵⁶ Там само. – Ф.ХІV. – Од.зб.7174–7177, 7179, 7193.

⁵⁷ Напр., грамота царів Івана, Петра та цариці Софії митрополитові Гедеонові (Четвертинському) від 15 грудня 1685 р. на звороті має №6 (див.: Там само. – Од.зб.7175), під

пришивався знизу аркуш паперу, що, з одного боку, уберегав зворот від забруднення, а з іншого – дозволяв робити на ньому помітки. Тому інвентарний номер писався на цьому аркуші. Наприклад, грамота Петра I митрополитові Варлааму (Ясинському) від 1 квітня 1700 р. внесена до опису 1802 р. під №5⁵⁸. Такий самий номер написаний на аркуші паперу, підшитому до зворотного боку грамоти⁵⁹. Інша грамота – московського патріарха Адріана митрополиту Варлаамові від 26 вересня 1690 р., №10 за описом 1802 р.⁶⁰ – мала колись підшитий зі звороту аркуш паперу, який не зберігся. Він обірваний, на що вказують залишки паперу та нитковий шов. Тому зворот грамоти чистий, не містить ніяких інвентарних номерів, окрім сучасного напису олівцем про її зміст⁶¹.

Так само і грамота, яка нині зберігається в університетському архіві в Тюбінгені, мала колись пришитий зі звороту аркуш паперу, який був обірваний, а нитки шва ретельно видалені, на що вказують маленькі дірочки по нижньому краю документа. Тепер зрозуміло, чому так акуратно було видалено разом із нитками підшитий колись аркуш паперу, – він містив інвентарний номер. Після цієї нехитрої операції документ втратив будь-які вказівки на місце свого походження. А це, своєю чергою, свідчило, що особа, яка це зробила, отримала його незаконним шляхом. Статися це могло за гітлерівської окупації Києва 1941–1943 рр., інакше грамота не могла б опинитися в Німеччині. Факти вилучення з фондів ВБУ (з 1934 р. – Бібліотека АН УРСР) цінних рукописів або документів у період 1931–1941 рр. для продажу за кордон дослідникам поки що невідомі.

Цей висновок підтверджує історія іншої грамоти Петра I, від 1 квітня 1700 р., наданої київському митрополитові Варлаамові (Ясинському), яку за сприяння проф. В.Айхведе й директорки київської філії Інституту Гете графині фон Баудіссін у 1995 р. повернув до Києва один колишній американський солдат. Він виявив її у Відні 1945 р. в будинку, що належав СС, де вона прикрашала стіну в кімнаті, і взяв її собі⁶². Ця грамота також походила з ризниці Києво-Софійського собору й в опису 1802 р. значилася під №5 (тоді як «Тюбінгенська грамота» фігурувала під №3). Вона також була опублікована Є.Болховітіним 1825 р.⁶³ Акт передачі 1922 р. згадував цю грамоту під №200, а відразу після неї – «Тюбінгенську грамоту» (№201)⁶⁴. В опису 1931 р. вони також поряд – документ від 1700 р. записаний під №35, а перед ним – «Тюбінгенська грамота» (№34)⁶⁵. Отже обидва документа належали до одного

цим же номером вона внесена в опис ризниці від 1802 р. Інша грамота царів Івана й Петра Олексійовичів, надана митрополитові Варлаамові (Ясинському) 28 вересня 1690 р., унесена в опис ризниці під №4, на звороті містить кириличну літеру «Д», якою передавалася цифра «4» (див.: Там само. – Од.зб.7177).

⁵⁸ Там само. – Ф.І. – Од.зб.2451. – Арк.78.

⁵⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.220. – Оп.1. – Спр.690.

⁶⁰ ІР НБУВ. – Ф.І. – Од.зб.2451. – Арк.78 зв.

⁶¹ Там само. – Ф.ХІV. – Од.зб.7176.

⁶² *Музичук О.В.* Нове надходження... – С.77–78. Нині грамота зберігається у: ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.690.

⁶³ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского... – С.149–154.

⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф.432. – Оп.1. – Од.зб.40. – Арк.33.

⁶⁵ Там само. – Ф.233. – Спр.17. – Арк.4 зв.

фонду, разом зберігалися й, можна з великою долею вірогідності припустити, вивезли їх так само разом.

Тому було вирішено дослідити долю інших грамот із колишньої ризниці Києво-Софійського собору, порівнявши відомі на сьогодні описи, переліки та інвентарі, в яких вони згадувалися. Ідеться, зокрема, про опис ризниці Києво-Софійського собору 1802 р.⁶⁶, публікацію Є.Болховітінова 1825 р.⁶⁷, акт передачі Києво-Софійської книгозбірні ВУАН від 20 грудня 1922 р.⁶⁸, опис незаінвентаризованих документів Софійської бібліотеки (філії ВБУ) від 31 травня та 2 червня 1931 р. при передачі їх до відділу рукописів ВБУ⁶⁹.

Нижче в таблиці подаємо перелік грамот із ризниці Києво-Софійського собору, укладений на підставі цих документів, з указівкою відомого на сьогодні сучасного місця їх зберігання. До таблиці з актів 1922, 1931 рр. не внесено ті грамоти та документи, які не згадувалися в опису ризниці 1802 р. й публікації Є.Болховітінова 1825 р.

**Грамоти ризниці Софійського собору:
стан наявності від початку ХІХ ст. до сьогодні**

Інв./л. №	Документ	Акт 1922 р.	Акт 1931 р.	Сучасне місце зберігання
<i>За описом ризниці 1802 р.</i>				
1	Грамота синодальна в палітурці під жовтим різнокольоровим штофом преосвященному Арсенієві [Могиллянському] про посвяту його на архієпископа на Переяслав[-Залі]ську єпархію жалувана з привісною срібною скринькою празною та золотими кутасами мало пошкодженими. [Санкт-Петербург, 24 травня] 1745 р.	№206 (без печатки)	№47	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Од.зб.7193
2	Грамота синодальна в палітурці під золотою парчею преосвященному Тимофіїві [Щербацькому] на митрополію Київську жалувана з привісною у срібній позолоченій скриньці печаткою та золотими кутасами. [Санкт-Петербург, 13 травня] 1748 р. ⁷⁰	№205	№50 (перг., паліт.)	–
3	Грамота государева на пергаменті, жовтуватою тканиною покрита, преосвященному Йоасафові Кроковському на митрополію Київську жалувана з привісною у срібній позолоченій скриньці печаткою та золотими кутасами. [Москва, 14 вересня] 1708 р. ⁷¹	№201	№34	Тюбінгенський університет ім. Ебергарда Карла
4	Грамота государева на пергаменті, червоногарячою тканиною покрита, преосвященному Варлаамові Ясинському про посвяту його на митрополію Київську жалувана з привісною у срібній позолоченій скриньці печаткою та одним золотим кутасом. 7199 [Москва, 28 вересня 1690 р.] ⁷²	№199	№36	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Од.зб.7177

⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф.І. – Од.зб.2451. – Арк.78–79 зв.

⁶⁷ Болховітінов Е. Описание Киево-Софийского...

⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф.432. – Оп.1. – Од.зб.40. – Арк.29–35.

⁶⁹ Там само. – Од.зб.42. – Арк.77, 77г зв. – 77д зв.

⁷⁰ Болховітінов Е. Описание Киево-Софийского... – С.193–196.

⁷¹ Там же. – С.175–180.

⁷² Там же. – С.141–147.

5	Грамота государева на пергаменті, червоною тканиною покрита, тому ж преосвященному Варлаамові [Ясинському] про зарахування протопопії Глухівської, Борз[н]єнської, Воронежської й Конотопської до Київської єпархії жалувана з привісною у срібній позолоченій скриньці печаткою. [Москва, 1 квітня] 1700 р.	№200	№35	ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.690 ⁷³
6	Грамота государева преосвященному Гедеонові князеві Четвертинському про посвяту його на митрополію Київську і про всякі вольності духовні жалувана з привісною у срібній позолоченій скриньці печаткою та золотими кутасами. 7194 [Москва, 15 грудня 1685 р.] ⁷⁴	№204	№33	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Од.зб.7175
7	Грамота государева на пергаменті, червоною тканиною покрита, преосвященному Захарієві Корниловичу на Переяславську єпархію жалувана з привісною у срібній позолоченій скриньці печаткою та золотими кутасами. [Москва, 4 березня] 1702 р. ⁷⁵	№198 (печатка)	№37 (перг.)	–
8	Грамота государева [на папері] дана преосвященному Захарієві Корниловичу на новозбудований Канівський монастир, з якого повинні законники приїздити по жалування в Москву п'ятого року, з прикладною восковою печаткою. [Москва, 1 січня] 1702 р.	№212 (без печатки)	№31	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Од.зб.7179
9	Грамота від патріарха Йоакима дана преосвященному Гедеонові Четвертинському про посвячення його на Київську митрополію з привісною восковою без скриньки печаткою. [Москва, 9 грудня] 1685 р. ⁷⁶	№202	№27	–
10	Грамота від патріарха Адріана дана преосвященному Варлаамові Ясинському на митрополію Київську з привісною восковою без скриньки печаткою. [Москва, 26 вересня] 1690 р. ⁷⁷	№203	№32	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Од.зб.7176
11	Грамота государева дана грецькому єпископові Дамаскіну, щоб вільно приїжджав у Москву у шостому році, жалувана з привісною восковою печаткою без скриньки. 7198 [Москва, 12 грудня 1689 р.] ⁷⁸	№207 (розбита печатка)	№28 [1688 р.]	–
12	Грамота государева дана преосвященному Варлаамові Ясинському про знесення від Трьохсвятительської церкви амбарей з прикладною печаткою. [Москва, 11 липня] 1701 р. ⁷⁹	№171	№73/75/81/83	–
13	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ясинському дана про незаперечення з інших країн приходити в Київську академію навчатися з прикладною печаткою. [Москва, 26 вересня] 1701 р. ⁸⁰	№173 ⁸¹	№73/75/81/83	–

⁷³ Музичук О.В. Нове надходження.. – С.77–78.

⁷⁴ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.87–95.

⁷⁵ Там же. – С.156–160; копія: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2312. – Арк.1–8.

⁷⁶ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.95–103; копія: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2304. – Арк.1–10.

⁷⁷ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.134–141.

⁷⁸ Копія грамоти зберігається в: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2315. – Арк.4 зв. – 7.

⁷⁹ Копія грамоти зберігається: Там само. – Од.зб.2309. – Арк.2–3 зв.

⁸⁰ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.162–163; копія: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2309. – Арк.3 зв. – 5.

⁸¹ В акті від 1922 р. грамоту описано: «Указ Петра I Варл[аамові] Ясинс[ьк]ому 1701 г. о предид[ущих] школах основ[анных] Петр[ом] Могилою» (див.: ІР НБУВ. – Ф.432. – Оп.1. – Од.зб.40. – Арк.32). Митрополит Петро (Могила), окрім Києва, заснував ще школи (колегії) у Вінниці (1634 р.) як філію Києво-Могилянської колегії, перенесена на Волинь у Гощу (1639 р.), та у Кременці (1636 р.).

14	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ясинському про направлення з Київської в Московську академію студентів із прикладною печаткою. [Москва, 18 липня] 1702 р. ⁸²	№168	№76/78	–
15	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ясинському про обрання на Переяславську єпархію достойного мужа єпископом із прикладною печаткою. 7206 [Москва, 11 березня 1698 р.] ⁸³	№165	№82	–
16	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ясинському для того, щоб Межигірського монастиря ігумен і братія в усьому слухалися митрополита київського, із прикладною печаткою. [Москва, 12 лютого] 1703 р. ⁸⁴	№172	№74	–
17	Грамота государева межигірському ігуменові Федосієві з братією про послух в усьому митрополитові київському з прикладною печаткою. [Москва, 12 лютого] 1703 р. ⁸⁵	№166	№80	–
18	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ясинському про обрання в Москву вчителів із прикладною печаткою. [Москва, 11 лютого] 1701 р. ⁸⁶	№164 ⁸⁷	№73/75/81/83	–
19	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ясинському про білого <старця> ⁸⁸ Тарасія з печаткою прикладною. [Москва, 18 грудня] 1701 р. ⁸⁹	–	№73/75/81/83	–
20	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ясинському про білого ігумена Лаврентія з прикладною печаткою. [Москва, 19 вересня] 1702 р. ⁹⁰	№170	№76/78	–
21	Грамота патріарша преосвященному Варлаамові Ясинському про посвяту на Переяславську єпископію Захарія Корниловича з прикладною печаткою. 1700 р.	–	–	–
22	Грамота государева преосвященному Йоасафові Кроківському про обрання чесного мужа на Переяславську єпископію з прикладною печаткою. [Москва, 26 лютого] 1710 р. ⁹⁰	№174	№72/79/?	–
23	Грамота патріарша [Адріана] преосвященному Варлаамові Ясинському, аби прийшлих священників насильно до церков київських не направляти та про інше без печатки. [Москва, 26 квітня] 1699 р. ⁹²	№175	№71	–
24	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ясинському з повідомленням про кончину святійшого патріарха московського Адріана з прикладною печаткою. [Москва, жовтень] 1700 р. ⁹³	№169	№77	–

⁸² Копія грамоти зберігається в: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2309. – Арк.7 зв. – 8 зв.

⁸³ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.155–156; копія: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2311. – Арк.5 зв. – 7.

⁸⁴ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.160–161; копія: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2311. – Арк.2–3 зв.

⁸⁵ Копія грамоти зберігається в: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2311. – Арк.4–5 зв.

⁸⁶ Копія грамоти зберігається: Там само. – Од.зб.2309. – Арк.5–6.

⁸⁷ В акті від 1922 р. грамоту описано: «Указ Петра I на имя митр[ополита] Варлаама Ясинского с присылкой м[о]нах[ов] в Москву 1701 г.» (див.: Там само. – Ф.432. – Оп.1. – Од.зб.40. – Арк.32).

⁸⁸ Вставка вгорі іншим почерком чорною тушшю темнішого відтінку.

⁸⁹ Копія грамоти зберігається в: Там само. – Ф.ІІ. – Од.зб.2309. – Арк.5–7 зв.

⁹⁰ Копія грамоти зберігається: Там само. – Од.зб.2311. – Арк.1–2.

⁹¹ Копія грамоти зберігається: Там само. – Од.зб.2308. – Арк.7–8 зв.

⁹² Копія грамоти зберігається: Там само. – Арк.1–6 зв.

⁹³ Копія грамоти зберігається: Там само. – Од.зб.2309. – Арк.1–2.

25	Грамота государева преосвященному Йоасафові Кроковському про посвяту на Луцьку єпархію Кирила Шумлянського на єпископа з прикладною печаткою. [Санкт-Петербург, 18 листопада] 1710 р. ⁹⁴	№167	№72/79?	–
26	Грамота государева преосвященному Йоасафові Кроковському про буття Крупицької волості в Київській єпархії. [Москва, 24 лютого] 1710 р. ⁹⁵	№176	№72/79?	–
27	Указ синодальний у Київську консисторію про зведення цим Синодом в архієпископа київського Новгородської єпархії Тихвінського монастиря архімандрита Варлаама Ванатовича з прикладною печаткою. [15 червня] 1722 р. ⁹⁶	№179	№67	–
28	Грамота государева преосвященному Варлаамові Ванатовичу про поставлення колишнього архімандрита межигірського Арсенія Берла на єпископа могильовського з прикладною печаткою. [Москва, 30 грудня] 1729 р. ⁹⁷	№177	№68/70	–
29	Грамота государева про [видачу митрополитові Йоасафові Кроковському] грошове, хлібне, соляне й млебне жалування. [Москва, 3 вересня] 1708 р. ⁹⁸	–	–	–
30	Указ синодальний преосвященному Варлаамові [Ванатовичу] про буття протопопіям Глухівської, Конопської та Борз[н]енської як і раніше у Київській єпархії з прикладною печаткою. 1726 р.	–	–	–
31	<Грамота> ⁹⁹ Указ государевий преосвященному Варлаамові [Ванатовичу] про призначення в котрий київський монастир монаха Агапія, який вийшов з Єрусалима, на проживання з прикладною печаткою. [Москва, 11 листопада] 1729 р. ¹⁰⁰	№180	№68/70	–
32	Грамота государева преосвященному Тимофіїві [Щербацькому] про обрання кандидатів на архімандрита печерського з прикладною печаткою. [Санкт-Петербург, 13 листопада] 1751 р. ¹⁰¹	№163	№84	–
33	Привілей королівський [Яна III] преосвященному Варлаамові Ясинському на ігуменство Києво-Пустинного Микільського монастиря з привісною у жерстяній пушечці печаткою. [Жовква, 31 березня] 1680 р.	№209	№49	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Од.зб.7174
<i>За публікацією Є.Болховітінова 1825 р.</i>				
[34]	Окружна грамота митрополита Йова Борецького із запрошенням на Київський помісний собор. Київ, 12 квітня 1629 р. ¹⁰²	–	–	–
[35]	Грамота гетьмана Богдана Хмельницького до патріарха Никона – чолобитна про підтвердження колишніх прав і привілеїв митрополитові Йову Борецькому та про пробачення його. Чигирин, 27 березня 1657 р. ¹⁰³	–	–	–

⁹⁴ Копія грамоти зберігається: Там само. – Од.зб.2308. – Арк.8 зв. – 10.

⁹⁵ Копія грамоти зберігається: Там само. – Арк.10–14.

⁹⁶ Болховітінов Е. Описание Киево-Софийского... – С.191–192; копія: ІР НБУВ. – Ф.П. – Од.зб.2313. – Арк.1–3.

⁹⁷ Копія грамоти зберігається в: ІР НБУВ. – Ф.П. – Од.зб.2313. – Арк.3–5.

⁹⁸ Копія грамоти зберігається: Там само. – Од.зб.2308. – Арк.14–15 зв.

⁹⁹ Вставка вгорі іншим почерком чорною тушшю темнішого відтінку.

¹⁰⁰ Копія грамоти зберігається в: ІР НБУВ. – Ф.П. – Од.зб.2313. – Арк.5–6 зв.

¹⁰¹ Копія грамоти зберігається: Там само. – Арк.7–8 зв.

¹⁰² Болховітінов Е. Описание Киево-Софийского... – С.79–80.

¹⁰³ Там же. – С.80–82; копія: ІР НБУВ. – Ф.П. – Од.зб.2303. – Арк.1–3.

[36]	Грамота царська митрополитові Гедеонові [Четвертинському] з додаванням грамот Діонісія, патріарха константинопольського, та Досифея Єрусалимського про уступку Київської митрополії московському патріаршому престолу. Москва, 4 лютого 1687 р. ¹⁰⁴	–	–	–
[37]	Грамота Діонісія, патріарха константинопольського [царям Іванові й Петрові Олексійовичам і царівні Софії Олексіївні] про уступку Київської митрополії московському патріаршому престолу. Червень 1686 р. ¹⁰⁵	–	–	–
[38]	Універсал гетьмана Івана Мазепи про перетворення домініканського монастиря [в Києві] на православний Петропавлівський. Батурич, січень 1695 р. ¹⁰⁶	№181	№85	–
[39]	Височайший рескрипт государя імператора Олександра I київському митрополитові Серапіонові [Александровському] про дарування Софійському собору на престольних посудин. 12 грудня 1815 р. ¹⁰⁷	№217	№26	–

Бачимо, що 7 грамот (№21, 29–30, 34–37) були вже відсутніми в 1922 р. й, відповідно, у 1931 р. Причому 1922 р. була відсутня ще одна грамота (№19), але вона віднайшлася 1931 р. Отже на 1931 р. у відділі рукописів ВБУ перебували 32 грамоти з різниці Софійського собору з 39 раніше відомих. Але своїми незаповненими клітинками вражає колонка сучасного місця зберігання, що свідчить про втрату цих документів. Щоправда, більшість із них збереглися в копіях, зроблених у першій чверті ХІХ ст. (див. табл.), імовірно у ході підготовки до публікації їх Є.Болховітиновим. Нині відоме місце зберігання тільки 8 грамот із 32. Яка доля решти 24, що походили з різниці Софійського собору, і з 1931 р. перебували у відділі рукописів ВБУ? Чи втрачені вони назавжди?

Говорити про це, можливо, ще зарано. Надію вселяє доля двох документів, що віднайшлися за кордоном. Це, власне, «Тюбінгенська грамота», про яку йдеться у цій статті, та грамота Петра I від 1 квітня 1700 р. митрополитові Варлаамові (Ясинському; див. №5 у табл.), виявлена 1945 р. у Відні й 1995 р. повернута в Україну (див. прим.62). Члени німецько-української групи істориків, які вивчали провенієнцію «Тюбінгенської грамоти», дійшли висновку, що вилучити її з Бібліотеки АН УРСР (до 1934 р. – ВБУ, нині НБУВ), найвірогідніше, могли службовці зондеркоманди Кюнсберга¹⁰⁸,

¹⁰⁴ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.108–110.

¹⁰⁵ Це була, імовірно, копія (див. грамоту №36). Оpubл.: Там же. – С.110–113. Публікація з усіма приписками: АЮЗР. – Ч.1. – Т.V. – Док.XLII. – С.177–182.

¹⁰⁶ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.147–149; копія: ІР НБУВ. – Ф.П. – Од.зб.2307. – Арк.1–3.

¹⁰⁷ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.266.

¹⁰⁸ На території СРСР у складі армійських груп «Північ», «Центр», «Південь» діяли, відповідно, три оперативних групи: «Гамбург», «Нюрнберг», «Потсдам». 1 серпня 1941 р. зондеркоманду було включено до ваффен-СС задля вільного пересування в районі оперативних дій. Із 1 серпня 1942 р. вона почала називатися батальйоном ваффен-СС особливих доручень. Як підрозділ МЗС зондеркоманду було розформовано 29 липня 1943 р., а всі вилучені нею матеріали розподілено між нацистськими організаціями та відомствами (див.: *Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943.* – Bremen, 1997. – 135 S.; *Idem. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948).* – Bremen, 2000. – S.170;

підпорядкованій міністерству закордонних справ Райху. Жодна нацистська організація не мала такого тривалого безконтрольного доступу до академічної книгозбірні, як зондеркоманда. Першочерговим її завданням (створено 1939 р. при МЗС) було збирати матеріали для географічного відомства названого міністерства – мапи, статистичні матеріали, довідники, словники, літературу з геології, геодезії, а також матеріали зовнішньополітичної й господарської діяльності противника.

На території України кількома підрозділами діяла оперативна група «Потсдам» зазначеної зондеркоманди, котра за назвою армійської групи, у тилу якої вона перебувала, мала ще неофіційне найменування «Південь». Її в кількості приблизно 50 осіб сформували у Житомирі, очільник – австрійський славіст, фахівець зі словенської філології унтерштурмфюрер СС доктор В.Паульсен (1913–1987 рр.). За вісім днів до взяття Києва група передислокувалася у Васильків¹⁰⁹. У Київ увійшла якщо не разом, то майже відразу після вступу в місто німецьких військ і вже наприкінці вересня взяла під свій контроль будівлю БАН по вул. Володимирській, 58а¹¹⁰, яку перед тим майже тиждень займала частин вермахту¹¹¹. У приміщенні бібліотеки зондеркоманда працювала без допуску українських співробітників майже три тижні (див. прим.4), в інших сховищах БАН за оцінкою службовців Оперативного штабу райхслайтера А.Розенберга – приблизно два місяці¹¹². За даними співробітника Географічного відомства МЗС доктора Г.П.Козака (1912–1976 рр.), який із середини жовтня 1941 р. працював у складі зондеркоманди в Києві, конфісковані тут матеріали станом на 10 листопада 1941 р. становили 370 ящиків із 50–60 тис. книжок і безліч рулонів карт¹¹³. Усе це походило в основному з чотирьох бібліотек Києва – БАН, Університетської, Інституту геології АН УРСР і Державної історичної. Відомі чотири каталоги конфіскованої радянської літератури з різних галузей народного господарства СРСР, а також геології, гірничої справи¹¹⁴. Немає сумніву, що більшість цих книжок походила з київських бібліотек. Також зберігся машинописний

Heuß A. Die «Beuteorganisation» des Auswärtigen Amtes: Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 4/1997. – S.535–556).

¹⁰⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3206. – Оп.5. – Спр.4. – Арк.23; Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упор. Т.Себта, Р.Качан. – К., 2016. – С.515–516.

¹¹⁰ Києво-Печерська Лавра у часи... – С.515–516.

¹¹¹ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського 1941–1964. – К., 2003. – С.37; *Хорошуннова И.* Первый год войны: Киевские записки // Сугупець. – 2001. – №9. – С.62.

¹¹² ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.72; опубл.: Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Упор. Л.А.Дубровіна, Н.І.Малолетова. – К., 2004. – С.659.

¹¹³ Звіт про роботу в Україні див.: *Kosack H.P.* «Bericht über den Einsatz in der Ukraine», 10.11.1941 // Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. – R-105182. Див. також: *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion... – S.40; *Дубровіна Л., Малолетова Н.* Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С.64–65.

¹¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.195, 195а, 195б, 195в. До них варто також додати каталог книжок, журналів і газет Російської бібліотеки Географічного відомства МЗС, для якого зондеркоманда також відбирала літературу (див.: Там само. – Спр.193).

перелік (без заголовку) 8 ящиків із книгами, укладений російською та українською мовами¹¹⁵. У переліку останнього ящика кимось із місцевих співробітників зроблено приписку від руки німецькою мовою: «План міста Києва та околиць» («Plan der Stadt Kiew und Umgebung»). За характером спакованої літератури (енциклопедичні словники, статистичні довідники, технічна література, збірники законів і розпоряджень урядів СРСР, УРСР, РРФСР, видання з різних галузей народного господарства) можна зробити висновок, що цей перелік, очевидно, був пов'язаний із вилученням зондеркомандою літератури з БАН. Беручи до уваги названу тематику, грамоти не підпадали під критерії вилучення. Отже їх міг узяти у приватному порядку хтось зі службовців команди, хто розумівся на історичній і мистецькій цінності грамот.

1 листопада 1941 р. контроль за найбільшими київськими бібліотеками перейшов до Оперативного штабу райхсляйтера А.Розенберга¹¹⁶. До роботи у БАН було допущено місцевих співробітників. При цьому бібліотека залишалася в управлінні Київської міської управи. 1 березня 1942 р. вона перейшла у відання генерального комісара Київської генеральної округи¹¹⁷, а 6 червня 1942 р. – під номінальну зверхність райхскомісара України, отримавши назву Центральної бібліотеки райхскомісара України¹¹⁸. Фактично ж управління нею здійснювала адміністрація генерального комісара. Директором з 1 березня 1942 р. було призначено доктора Й.Бенцинга (1904–1981 рр.)¹¹⁹. За рік керівництво Центральною бібліотекою райхскомісара України перебрало на себе Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв (КУАБМ). Вона стала називатися Крайовою бібліотекою Києва. Очолив її той самий Й.Бенцинг¹²⁰. В одному зі своїх звітів він зазначав, що оперативна група зондеркоманди ще до нього вивезла звідси багато чого, але при цьому він не мав жодного звіту про здійснену нею роботу та вилучені матеріали¹²¹. Слід зазначити, що за Й.Бенцинга (а він керував установою до самої евакуації у вересні 1943 р.) жодного вилучення з основного фонду бібліотеки не було, за винятком юдаїки з Подільської філії та радянської періодики з газетного сховища БАН, здійсненого службовцями Оперативного штабу райхсляйтера А.Розенберга¹²². Місцеві співробітники залишили про нього згадку як про людину чуйну, неприхильну до нацистської ідеології та політики¹²³.

¹¹⁵ Там само. – Ф.3206. – Оп.5. – Спр.4. – Арк.40–52.

¹¹⁶ Див. звіт Г.П.Козака про роботу в Україні (прим.113).

¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.5. – Спр.4. – Арк.54.

¹¹⁸ Там само. – Спр.16. – Арк.461; опубл. в перекладі: Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С.289.

¹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.5. – Спр.4. – Арк.54; Малолетова Н.І. Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцинга під час нацистської окупації України (1941–1944) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2007. – Т.15. – С.159–164.

¹²⁰ Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис // Архіви України. – 2009. – №3/4. – С.114–115.

¹²¹ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.5. – Спр.4. – Арк.73–74; Спр.15. – Арк.16.

¹²² Себта Т.М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С.128–129, 135–136.

¹²³ Хорошувнова І. Первый год войны... – С.107–108; Києво-Печерська Лавра у часи... – С.239.

У другій половині вересня 1943 р. у ході евакуації німецьких цивільних установ та організацій працівники КУАБМ вивезли з БАН 11 ящиків бібліотечних матеріалів, серед них 2 – із рукописами. Усіх їх після війни було реститовано¹²⁴. Отже ані КУАБМ, ані Й.Бенцинґ, ані Оперативний штаб райхсляйтера А.Розенберґа грамот не вивозили.

У ході вивчення діяльності німецьких організацій та осіб, дотичних до БАН (мали доступ, контроль або здійснювали управління), у поле зору німецько-української дослідницької групи потрапив співробітник зондеркоманди штурмбаннфюрер СС доктор В.Краллерт (1912–1969 рр.)¹²⁵ – австрійський географ, історик, який, найімовірніше, був причетний до вилучення історичних документів¹²⁶. До війни він майже три роки працював у видавничому проєкті «Пам'ятки німецької історії» («Monumenta Germaniae Historica»), де готував до видання грамоти імператорів Священної Римської імперії Фрідріха II й Конрада IV (XIII ст.) – отже розумівся на цінності та значенні документів. Із 1937 р. В.Краллерт служив секретарем у Дослідницькому товаристві Південно-Східної Німеччини (Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft) у Відні. Співробітники його у складі зондеркоманди з 1941 р. займалися на окупованих територіях СРСР відбором та вивезенням матеріалів. У цей час В.Краллерт був секретарем оперативної групи «Потсдам», частина якої під керівництвом В.Паульсена працювала в Києві. Відомі випадки, коли В.Краллерт не відправляв за призначенням у Берлін на адресу Географічного відомства МЗС конфісковані в бібліотеках особливо цінні своїм якісним виконанням або історично значимі речі, а «притримував» їх – як уважалося, для СС¹²⁷.

Після розформування зондеркоманди В.Краллерт наприкінці літа 1943 р. очолив групу VI G (Служба науково-методичної розвідки та національної політики під кодовою назвою Імперська фундація з країнознавства) у складі Головного управління імперської безпеки. Тут працювали колишні співробітники зондеркоманди. Майже тим самим складом, як і в розформованій оперативній групі «Потсдам» зондеркоманди Кюнсберґа, група VI G виконувала ті ж завдання, що й у перші роки війни, а саме «збереження» на окупованих територіях матеріалів, важливих для вивчення противника. Головне управління імперської безпеки здійснювало загальне керівництво групою, а важливі матеріали продовжувало отримувати Географічне відомство МЗС. За дорученням В.Краллерта, восени 1943 р. Ю. фон Ген здійснив

¹²⁴ Кур-Корольов К., Кухер К., Себта Т., Сінкевич Н. Трофеї війни... – С.46–47.

¹²⁵ Вільфрід Краллерт (Wilfried Krallert) народився у Відні, закінчив Віденський університет, де студював географію, історію й мистецтвознавство. У 1935 р. захистив дисертацію в Австрійському інституті історії (Österreichisches Institut für Geschichtsforschung). Член НСДАП і СС із 1933 р. Докл. див.: Mack K. In memoriam Wilfried Krallert // Mitteilungen der Südosteuropa-Gesellschaft. – №1/2. – 1969. – S.28–29; Plaschka R.G. Wilfried Krallert // Österreichische Osthefte. – №3. – 1969. – S.179–182; Fahlbusch M. Wilfried Krallert (1912–1969): Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS // Österreichische Historiker 1900–1945: Lebensläufe und Karrieren in Österreich, Deutschland und der Tschechoslowakei in wissenschaftsgeschichtlichen Portraits / Hrsg. K.Hruza. – Wien, 2008. – S.793–836.

¹²⁶ Кур-Корольов К., Кухер К., Себта Т., Сінкевич Н. Трофеї війни... – С.47–48.

¹²⁷ Там само. – С.46.

останню поїздку в Київ (28 жовтня – 5 листопада), після чого вихвалявся, що вивіз звідти 17 вагонів матеріалів¹²⁸. Це була література з бібліотек Київського політехнічного інституту (близько 50 тис. прим.), Інституту геології АН УРСР (майже 15 тис. прим.)¹²⁹.

Із 1944 р. В.Краллерту підпорядковувалися різні науково-дослідні установи, такі, як Інститут Ванзее, Німецький інститут закордонних студій у Штутгарті, Інститут Сходу в Тюбінгені. На підставі цього можна зробити висновок, що вивезені матеріали розподілялися між згаданими інституціями або безпосередньо залишалися в розпорядженні Імперської фундації з країнознавства. У 1944 р. В.Краллерт переніс своє відомство разом з усіма матеріалами до Санкт-Ламбрехта (Штаермарк, Австрія). Тут вони потрапили до британських союзників, після чого їх слід загубився¹³⁰. У повоєнний час (1952–1953 рр.) відомий факт продажу В.Краллертом за добру винагороду близько 1400 географічних мап Товариству з вивчення історії Східної Європи, попереднику нинішнього Інституту історії та регіональних студій Східної Європи в Тюбінгені¹³¹, директор якого В.Маркерт у 1958 р. придбав грамоту, що її нижче публікуємо. Це дозволяє висунути гіпотезу, що після війни В.Краллерт приватно розпродував залишки зібрань, сформованих у місцях своєї колишньої служби. Хоча, не виключено, що грамота могла потрапити в Тюбінген з інших «приватних фондів». Утім факт виявлення наприкінці війни американським солдатом у Відні іншої грамоти Петра I 1700 р., вилученої з БАН¹³², посилює підозру саме щодо В.Краллерта. Упродовж воєнних років він не втрачав зв'язок із містом, де народився, мешкав, працював та мав багато контактів як у колах СС, членом якої він був, так і серед науковців.

Яка ж доля інших 24 грамот, що походили з ризниці Києво-Софійського собору, і тепер відсутні в Інституті рукопису НБУВ? Тут варто згадати масштабну умисну пожежу 24–26 травня 1964 р. в тодішній Державній публічній бібліотеці АН УРСР (нині НБУВ) по вул. Володимирській, 58а¹³³, що могла призвести до загибелі частини грамот, якщо вони не були викрадені ще під час війни. Це припущення відразу спростовують офіційні дані, що найбільше постраждав український фонд. Його майже весь знищив вогонь – згоріло приблизно 600 тис. книг і рукописів¹³⁴. Відділ рукописів удалося врятувати¹³⁵. Наявність на сьогодні в Інституті рукопису НБУВ 6 грамот із колишньої ризниці Софійського собору (див. табл.) робить припущення про загибель решти документів унаслідок пожежі малоімовірним.

¹²⁸ Bundesarchiv. – R-58. – 304.

¹²⁹ Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen. – Geschichtsarchiv. – F. 86/3 «Stasi-Dokumentensammlung». – VI-d. – №1.

¹³⁰ Кур-Корольов К., Кухер К., Себта Т., Сінкевич Н. Трофеї війни... – С.47.

¹³¹ Там само. – С.40, 48.

¹³² Музичук О.В. Нове надходження.. – С.77–78.

¹³³ Білокінь С. Пожежі Київської публічної бібліотеки АН УРСР 1964 та 1968 років [Електронний ресурс]: <http://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/LibraryFire.html>

¹³⁴ Значна пожежа 1964 року [Електронний ресурс]: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Пожежа_в_Державній_публічній_бібліотеці_АН_УРСР_\(1964\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Пожежа_в_Державній_публічній_бібліотеці_АН_УРСР_(1964))

¹³⁵ Білокінь С. Пожежі Київської публічної бібліотеки...

Наведені вище факти дозволяють зробити висновок, що як 2 грамоти Петра I 1708 й 1700 рр., викрадені з Бібліотеки АН УРСР під час гітлерівської окупації Києва, найімовірніше, службовцями зондеркоманди Кюнсберга (1941 р.), так і 24 грамоти, які за своїм походженням (ризниця Києво-Софійського собору) зберігалися разом, також могли бути викрадені ними ж. Детальне вивчення діяльності зондеркоманди в Києві, особистих контактів її колишніх співробітників під час та особливо після війни, зокрема В.Краллерта, може пролити світло на долю зниклих документів і допомогти в їх пошуках.

Нижче подаємо* підтверджувальну грамоту Петра I від 14 вересня 1708 р. (Москва) Йоасафові (Кроковському) щодо поставлення його на Київську митрополію. Виносні літери й титла внесено в рядок і розкрито у квадратних дужках, пунктуацію документа наближено до сучасної.

[Божією] поспѣшествующою м[и]л[ос]тію мы пресветлѣ[и]шій и державеѣшій великіи Г[осу]д[а]рь Ц[а]рь і великіи кн[я]зь Петрѣ Алеѣевичь, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержецѣ Московскіи, Киевскіи, Владимирскіи, Новгородскіи, Ц[а]рь Казанскіи, Ц[а]р. Астраханскіи, Ц[а]рь Сибирскіи, Г[осу]д[а]рь Псковскіи і Великіи кн[я]зь Смоленскіи, Тверскіи, Югорскіи, Пермскіи. Вятцкіи, Болгарскіи і иныхъ, Г[осу]д[а]рь і великіи кн[я]зь Новагорода низовскіе земли, Чернигоскіи¹³⁶, Резанскіи, Ростовскіи, Ярославскіи, Бѣлвозерскіи, Удорскіи, Обдорскіи, Кондинскіи і все Сѣверныя страны повелитель і Г[осу]д[а]рь, Іверскіе земли, Карталинскихъ и Грузинскихъ ц[а]рей и Кабардинскіе земли Черкасскихъ и Горскихъ князей, і иныхъ многихъ Г[осу]д[а]рствъ и земель Восточныхъ и Западныхъ и Сѣверныхъ Отчичь и дѣдичь и наслѣдникъ и Г[осу]д[а]рь і обладатель. Н[а]ше ц[а]рское величество, поборая во св[я]томъ благочестіи, и любя бла[а]гольшіе св[я]тыхъ ц[е]рквей Б[о]жійхъ, умножая славу егѡ св[я]тую, дабы повсюду якѡ с[о]лнцеси-яла, пожаловали н[а]шего ц[а]рского величества Б[о]гомолца Превсв[я]щеннаго Івасафа Кроковскагѡ, Киевскаго и Галицкагѡ и Малыя Росіи ми[т]рополита. Вѣлѣи ему дати сію н[а]шу ц[а]рского величества жалованную грамоту для тогѡ. В н[ы]нѣшнемъ АШИ [1708] году ге[н]варя ӨІ [19] дня по н[а]шему Великому Г[осу]д[а]ря н[а]шего ц[а]рского величества имянному указу веленѡ Печерскіе Лавры архимандрита еѡв Івасафа Кроковскаго для посвященія в митрополиты о[т]пустить к Москве и о томъ послана н[а]ша ц[а]рского величества грамота к под[д]анному нашему Войска Запорожского вбоихъ сторонъ Днепра и гетману и славнаго чина св[я]таго а[ос]т[о]ла Андрея кавалеру к Ивану Степановичю Мазепе. И апрѣля въ ӨІ [19] н[ы]нешняго [ж] [А]ШИ [1708] года к намъ великому Г[осу]д[а]рю и н[а]шему ц[а]рскому величеству писалъ онъ под[д]анной н[а]ш гетманъ и кавалеръ Иванъ Степановичъ, когда[ж] н[а]ше ц[а]рское величество в незабвеннѡй имѣя памяти вдовствующую

* Публікацію підготувала Н.Сінкевич.

¹³⁶ Так у тексті.

бе[з] свойственнаго себѣ пастыря ц[е]рковъ Малоросійскую первее по древнимъ ихъ нравамъ волнымъ совѣтомъ избрати на пр[ес]т[о]ль митрополіи Київскія нового пастыря повѣлили, чтѣ согласнѣ воле и по велѣнію насъ великого Г[осу]д[а]ря и н[а]ше[г]в] ц[а]рского величества совершилося. И всеч[ес]тнѣ о[те]цъ Івасафъ Кроковскій архіандрит св[я]тѣя великія чудотворнѣя Лавры печерскія Київскія волными голосами о[т] духовнаго и мирскаго чина в митрополиты и архіпастыри малоросіискія ц[е]ркве избранъ и нареченъ мужъ словомъ и дѣломъ, такъ высокаго в ц[е]ркви Б[о]жїи правленія архіерейскаго достоинъ. И воспрїялъ себѣ тутъ в насъ царствующїи великіи гра[д] Москву ради воспрїятїа осв[я]щенїа в чинъ архіерейскїи. О котормъ новообранномъ архіпастыре внѣ гетманъ и кавалеръ Іванъ Степановичъ со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и народомъ малоросіискимъ собственное прошеніе намъ великому Г[осу]д[а]рю и н[а]шему ц[а]р[с]кому величеству приносилъ, дабы оныи Івасафъ Кроковскїи архіандрит печерскїи в чинъ архіерейскїи митрополіи Київскїи произведенъ и рукоположенъ и на пр[ес]т[о]л свои в Киевъ отпущенъ былъ. И в н[ы]нѣшнемъ же [А]ШИ [1708] году м[е]сяца августа еі [15] дня Б[о]жїею поспѣшествоющею м[и]л[ос]тїю по прїбытїи тогѣ Івасафа Кроковскаго архіандрита св[я]тѣя великія чудотворнѣя Лавры печерскїи кїевскїи в н[а]шемъ ц[а]рствующемъ величемъ граде Москвѣ в соборной і ап[ос]т[ол]ской ц[е]ркви Пр[ес]в[я]тѣя Вл[адычи]цы н[а]шея Б[о]городицы и пр[ис]но Д[е]вы Марїи честнаго и славнаго Ея Успенїа, в небытности св[я]тѣйшаго патріарха Моско[в]скаго, б[о]гомолцы н[а]шеми пресв[я]щенными митрополиты Стефаномъ Резанскимъ и Муромским, Димитріемъ Ростовскимъ и Ярославскимъ, Ефремомъ Суждалскимъ и Юрьевскимъ¹³⁷, Калистомъ архіепископомъ Тверскимъ и Кашинскимъ, Антоніемъ архіепископомъ Коломенскимъ и Коширскимъ посв[я]щеніе и рукоположеніе на пр[ес]тол Київскїи онъ архіандритъ воспрїялъ. И билъ челомъ намъ великому Г[осу]д[а]рю и н[а]шему ц[а]р[с]кому величеству онъ б[о]гомолецъ н[а]ш пресв[я]щенныи Івасафъ митрополитъ Київскїи Галицкїи и Малыя Росїи, чтѣ б[о] мы великіи Г[осу]д[а]рь н[а]ше ц[а]р[с]кое величество пожаловали его велѣли в по[д]твержденіе прежнихъ н[а]шихъ ц[а]р[с]кого величества жалованныхъ грамотъ, каковы даны бывшимъ митрополитомъ Київскимъ на утвержденіе тѣй Київскїи епархїи, и д[у]ховныхъ правъ и чиновъ дать ему б[о]гомолцу н[а]шему Н[а]шу ц[а]р[с]кого величества жалованную утверждающую грамоту. И мы пресветлѣйшии державнѣйшии великіи Г[осу]д[а]рь ц[а]рь і великіи кн[язь] Петръ Алеѣевичъ всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росїи самодержецъ и многихъ г[осу]д[а]рствъ и земель восточныхъ и западныхъ и сѣверныхъ о[т]чичъ и дѣдичъ и наслѣдникъ и Г[осу]д[а]рь і обладатель, Н[а]ше ц[а]р[с]кое величество ево б[о]гомольца н[а]шего пресв[я]щеннаго Івасафа митрополита Київскаго и Галицкаго и Малыя Росїи і впредь по немъ будучихъ митрополитовъ Київскихъ пожаловали. В по[д]твержденіе прежнихъ н[а]шихъ ц[а]р[с]кого величества жалованныхъ грамотъ, каковы даны бывшимъ митрополитомъ Київскимъ Гедешну Четвертинскому во РЧД [7194], Варлааму Ясинскому во РЧФ [7199] годѣхъ на утверженіе той Київскїи епархїи прежнихъ духовнаго чина, и прав, сію Н[а]шу ц[а]р[с]кого величества м[и]л[ос]тивую жалованную грамоту дать повелѣли и силою

¹³⁷ У копїї початку XIX ст. помилково – «Ігоріевскимъ» (див.: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.2314. – Арк.3 зв.).

сей Н[а]шей ц[а]р[с]когw величества грамоты по Н[а]шему ц[а]р[с]кого величества самодержавнѣйшему повѣленію ту Киевскую митрополию и превсв[я]щенныхъ Кіевскихъ митрополитовъ, сегw настоящего і впредь будущихъ укрепляемъ и утверждаемъ. И впредь превсв[я]щенныхъ митрополитовъ Кіевскихъ и ту митрополию Киевскую при помощи Б[о]жіи за представіте[л]ство[м] Пресв[я]тыя Б[о]городицы в токомъ [же] соблюденіи и охраненіи имѣти хоцемъ, в какомъ она была до сегw времени, Н[а]шей г[о]суда[р]ской м[и]л[о]сти междо великоросійскими митрополіями першоначною митрополією по[д] бл[а]гословеніемъ св[я]тѣйшихъ і всеблаженнѣйшихъ Московскихъ і Всеа Росіи и всѣхъ сѣверныхъ странъ патріарховъ, какъ в ц[е]рковныхъ православныхъ греческого бл[а]гочестія догматахъ, такъ и в митрополічей чести. И во исправленіи д[у]ховна[го] чина и ц[е]рковнаго начала, и в сохраненіи правъ и поведеней обыкльхъ, какъ о томъ писано в прежнихъ Н[а]шихъ ц[а]р[с]когw величества жалованны[х] грамота[х] прошлыхъ о[т] созданія мира ЗРЧД [7194] и ЗРЧФ [7199] годовъ, каковы даны Кіевскимъ митрополітомъ Гедевну Четвертинскому і Варлааму Ясинскому, о содержаніи твѣй Кіевской епархіи правъ и обычаевъ, кромѣ превсв[я]щеннагw Іванна Маѣимовича архіепископа Черниговского і впредь по не[м] будучи[х] архіепископовъ Черниговскихъ и св[я]тыя великія чудотворныя Кіево Печерскіе Лавры, б[о]голюбнаго архімандрита и братіи, какъ та Черниговская епархія і Печерская Лавра суть в себе со всѣми подлежащими к нимъ присудами, понеже по нашимъ ц[а]р[с]кого величества жалованнымъ грамотамъ да[н]нымъимъ архіепископу и архімандриту прошлыхъ РЧЕ [7195] и РЧС [7196] годовъ укрѣплено и утверждено по прежнимъ бл[а]гословеннымъ свѣтѣйшихъ вселенскихъ Костянтінопольскихъ патріарховъ грамотамъ, быть имъ по[д] благословеніемъ і паствою св[я]тѣйшихъ і всебл[а]женнейшихъ патріарховъ Московскихъ вѣчно и неотступно, не о[т]лучаяся по[д]бл[а]гословеніе і разсужденіе к иннымъ епархіямъ і Кіевской митрополіи, понеже она, какъ Черниговская епархія, такъ і св[я]тая Великая Кіево Печерская Лавра, древняя ставропигія, никогда ничемъ Кіевскw митрополіи не належали. І в жалованной н[а]шей ц[а]р[с]кого величества грамоте бывшему превсв[я]щенному Гедевну Четвертинскому митрополиту Кіевскому в прошломъ во РЧД [7194] году написаны оныя в присудствіи, потому что тогда Черниговской архіепископ і КіевоПечерскіе Лавры архімандритъ челобитья своего великому Г[о]суд[а]рю н[а]шему ц[а]р[с]кому Величеству не доносили і св[я]тѣйшихъ вселенскихъ патріарховъ бл[а]гословенныхъ грамотъ, которыми та Черниговская епархія і Печерская Лавра wt Кіевскіе митрополіи определены і по[д] бл[а]гословеніе св[я]тѣйшихъ патріарховъ Московскихъ вручены, необъявили. А чтw пре[ж]де сегw по листу Девнісія Балабана Митрополита Кіевского к твѣй Черниговской епархіи приписаны были впрісудствіе Кіевской митрополіи протополіи Глуховская, Конотопская і Борзненская і в жалованной грамоте именованы і тѣмъ протополіямъ по челобитью бывшаго Варлаама митрополита Кіевского указали мы Великій г[о]суд[а]рь н[а]ше ц[а]рское величество быть по прежнему, какъ изстари бывало при митрополіи Кіевской, а Черниговской епархіи впредь имъ не быть, потому чтw і прежде сегw оныя к твѣй епархи[и] належали, а Деонісій митрополитъ написалъ ихъ в листу своему мимо древняго поведенія. Да і Переяславскому епископу н[ы]нѣ будучему Захарію Корниловичю і иннымъ, которые в томъ Переяславле буду[т] і всей твѣй епархіи Переяславской указали мы Великій г[о]суд[а]рь н[а]ше

ц[а]рское величество быть в прису[д]ствіи его преосвященного Іwасафа Кроковсого митрополита Кіевскаго и Галицкаго и Малья Росіи по прежнему, для тогw, чтw по св[я]щенъ то[й] Переяславской епископ Захарій Корнилович вышешепоманутымъ преосвященнымъ митрополитомъ Кіевскимъ Варлаамомъ Ясінскимъ і та Переяславская епархія в прису[д]ствіи еге была же. И сею н[а]шею ц[а]рского величества жалованною грамотою мы Великій г[осу]д[а]рь н[а]ше ц[а]рское величество, еww преwсв[я]щеннагw Іwасафа митрополита м[и]л[ос]тиво о[б]надеживае[м] и утве[р]ждаемъ неподвижимо. И быти ему преwсв[я]щенному митрополиту на н[а]шу г[осу]д[а]рскую м[и]л[ос]ть во все[м] надежну. А ему б[о]г[о]молцу н[а]шему преwсв[я]щенному Іwасафу митрополиту Кіевскому и Галицкому и Малья Росіи и по немъ будучимъ митрополитомъ Кіевскимъ со всѣмъ причто[м] духовнымъ Малоросійского народу, быти впре[д] по[д] бл[а]гословеніемъ и послушаніемъ св[я]тѣйшагw и всѣблаженнѣйшагw Московскаго і все Росіи і всѣхъ сѣверныхъ стра[н] патріа[р]ха на вѣки нео[т]ступно по своему обѣщанію, каково внѣ учинилъ с по[д]писаніемъ руки своея при возведеніи своемъ на пр[е]с[в]т[в]лѣ Кіевскіи в митрополиты в соборной и ап[ос]т[ол]скѣй ц[е]ркви пресв[я]тыя Вл[ад]ч[и]цы н[а]шея Б[огороди]цы честнаго и славнаго ея Успенія, не отлучаяся по[д] бл[а]гословеніе и ра[з]сужденіе св[я]тѣйшихъ вселенскихъ патріа[р]ховъ. И б[о]г[о]молцу н[а]шему преwсв[я]щенному Іwасафу митрополиту Кіевскому и Галицкому и Малья Росіи то[й]¹³⁸ Кіевско[й] епархіи причту чина д[у]ховнаго власте[м] и по[д]властіюсущи[м] видя к себѣ сію н[а]шу велико[го] г[осу]д[а]ря н[а]шего ц[а]р[с]кого величества м[и]л[ос]ть и жалова[н]іе, на[м] велико[му] г[осу]д[а]рю н[а]шему ц[а]р[с]кому величеству обещаніе свое испо[л]ня[ть] твердо і непоколебимо. А н[а]ша велико[го] г[осу]д[а]ря н[а]шего ц[а]р[с]кого величества м[и]л[ос]ть о[т] ни[х] о[т]емлема не буде[т]. А особно да имѣ[т] преwсв[я]щенны[й] Іwаса[ф] митрополи[т] бодроопасное и неусыпное свое jako пастырь добры[й] о ц[е]ркви православно[й] восточно[й] Малороско[й] попеченіе. И из ыны[х] стра[н] о[т] уніятовъ і вѣры н[а]шей православної св[я]та[го] греческа[го] бл[а]гочестія противниковъ осторожность и опасеніе да не вкраду[т]ся jako волцкы по хищенію во Хр[ис]тово словесное стадw. Також де и о мирно[м] состояніи бл[а]гополучнаго ц[а]рствования н[а]шего и наслѣдниковъ н[а]шихъ і оукрѣпленіи и тишинѣ г[осу]д[а]рствъ н[а]шихъ о[т] злочестивыхъ агаря[н] и о[т] иныхъ супостато[в] н[а]шихъ да моли[т] пребл[а]га[го] в Тр[ои]це славима[го] Б[о]га, что[б] м[и]л[ос]тиво укрѣпи[л] и сохрани[л] повѣренныя и врученныя на[м] дѣдичныя г[осу]д[а]рства н[а]ши.

Писана сія н[а]ша ц[а]р[с]кого величества жалованная грамота г[осу]д[а]рствія н[а]ше[го] во д[в]оре в ц[а]рствующе[м] гра[де] Москвѣ лѣта о[т] со[з]данія мира ЗСЗІ [7217], а о[т] Р[о]жд[е]ства Хр[ис]та Сп[а]сителя н[а]шего АФІ [1708]¹³⁹ м[е]сяца сентября ДІ [14] дня г[осу]д[а]рстванія н[а]ше[го] КЗ [26].

Оригінал, пергамент, перо, чорне чорнило. Universitätsarchiv Tübingen

Опубл.: Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825. – Отд.2. – С.175–180

¹³⁸ Виокремлений фрагмент у публікації Є.Болховітінова пропущено (див.: Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С.179).

¹³⁹ Є.Болховітінов помилково датував грамоту 1709-м роком (див.: Там же. – С.180).

REFERENCES

1. Bilokin', S. Pozhezhi Kyivs'koi publichnoi biblioteky AN URSR 1964 ta 1968 rokin Retrieved from <http://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/LibraryFire.html> [in Ukrainian].
2. Dubrovina, L.A., Malolietova, N.I. (ed.) (2004). Biblioteky Kyieva pid chas natsysts'koi okupatsii (1941–1943). Doslidzhennia. Anotovanyi pokazhchyk. Publikatsii dokumentiv. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Dubrovina, L., Malolietova, N. (2004). Biblioteky m. Kyieva v period natsysts'koi okupatsii (1941–1943): zahal'ni napriamy polityky ta diial'nist' okupatsiinykh ustanov. Dubrovina, L.A., Malolietova, N.I. (ed.). (2004). Biblioteky Kyieva pid chas natsysts'koi okupatsii (1941–1943). Doslidzhennia. Anotovanyi pokazhchyk. Publikatsii dokumentiv. Kyiv. (64–65). [in Ukrainian].
4. Dubrovina, L.A., Onyshchenko, O.S. (2003). Istoriia natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V.I.Vernads'koho 1941–1964. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Fahlbusch, M. (2008). Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. Hruza, K. (Hrsg.). *Österreichische Historiker 1900–1945: Lebensläufe und Karrieren in Österreich, Deutschland und der Tschechoslowakei in wissenschaftsgeschichtlichen Portraits*. Wien. (793–836). [in German].
6. Hartung, U. (1997). Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943. Bremen: Edition Temen. [in German].
7. Hartung, U. (2000). Verschleppt und verschollen. Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). Bremen: Edition Temen. (170). [in German].
8. Heuß, A. (1997). Die «Beuteorganisation» des Auswärtigen Amtes: Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. (Heft 4, 535–556). [in German].
9. Khoroshunova, I. (2001). Pervyi god voiny. Kievskie zapiski. *Iegupets*. (Vol.9, 3–78). [in Russian].
10. Kucher, K., Kuhr-Korolev, C., Sebta, T., Sinkevych N. (2016). Kriegsbeute in Tübingen: Eine Urkunde Peters des Großen, Seilschaften der Osteuropaforscher und die Restitution. *Osteuropa*. (№11/12, 149–167). [in German].
11. Kucher, K., Kuhr-Korolev, C., Sebta, T., Sinkevych N. (2017). Trofei viiny: istoriia vyvezenoi z Kyieva hramoty Petra I ta nimetski studii Skhidnoi Yevropy do i pislia 1945 r. *Bibliotechnyi visnyk*. (Vol.1, 39–54). [in Ukrainian].
12. Lastovskij, V.V. (2011). Ioasaf [Krokovskij]. *Pravoslavnaya entsyklopediya*. Moskva. (T.25, 194–196). [in Russian].
13. Lurie, V.M. (igumen Grigorij). (2009). Russkoe pravoslavie mezhdru Kievom i Moskvoi. Ocherk istorii russkoj pravoslavnoj traditsii mezhdru XV i XX vekami. Moskva: Tri kvadrata. [in Russian].
14. Mack, K. (1969). In memoriam Wilfried Krallert. *Mitteilungen der Südosteuropa-Gesellschaft*. (№1/2, 28–29). [in German].
15. Malolietova, N.I. (2007). Diial'nist' nimets'koho bibliotekaria ta knyhoznavtsia Iozefa Bentsinga pid chas natsysts'koi okupatsii Ukrainy (1941–1944). *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. (Vol.15, 159–164). [in Ukrainian].
16. Matviishyn, Ya. (2014). Idei Kopernyka v Ukraini. *Ukrains'ke nebo: Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini*. L'viv. (400–402). [in Ukrainian].
17. Muzychuk, O.V. (1995). Nove nadkhodzhennia v TcDIAK Ukrainy. *Arkhivy Ukrainy*. (Vol.1/3, 77–78). [in Ukrainian].
18. Nikitenko, N. (2015). Baroko Sofii Kyivs'koi. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Nikitenko, N.M. (2007). Holovnyi ikonostas Sofii Kyivskoi yak istoryko-kul'turnyi fenomen. *Pamiatky Ukrainy*. (Vol.1, 32–34). [in Ukrainian].
20. Pavlenko, S. (2005). Ivan Mazepa yak budivnychi ukrains'koi kul'tury. Kyiv. [in Ukrainian].

21. Plaschka, R.G. (1969). Wilfried Krallert. *Österreichische Osthefte*. (№3, 179–182). [in German].
22. Polons'ka-Vasylenko, N. (1966). Ukrains'ka pravoslavna tserkva pislia Pereiaslavs'koi uhody. *Relihiia v zhytti ukrains'koho narodu*. München. Rym. Praha. (149–156). [in Ukrainian].
23. Rudiuk, D., Klos, V. (2013). Kyievo-Mykhailivs'kyi Zolotoverkhyi monastyr. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Sebta, T., Kachan, R. (ed.). (2016). Kyievo-Pechers'ka Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia. Dokumenty. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Sebta, T. (2009). Kraiove upravlinnia arkhiviv, bibliotek i muzeiv pry raikhskomisari Ukrainy: istorychni narys. *Arkhivy Ukrainy*. (Vol.3/4, 114–115). [in Ukrainian].
26. Sebta, T. (2004). Operatyvnyi shtab raikhsliaitera Rozenberha ta yoho bibliotechna diial'nist' v Ukraini: dzhereloznavchyi analiz. *Dubrovina, L.A., Malolietova, N.I.* (ed.). (2004). *Biblioteky Kyieva pid chas natsysts'koi okupatsii (1941–1943). Doslidzhennia. Anotovanyi pokazhchyk. Publikatsii dokumentiv*. Kyiv. (128–136). [in Ukrainian].
27. Shevchenko, O.M. (1994). Pro pidporiadkuvannia Kyivs'koi mytropolii Moskovs'komu Patriarkhatu naprykintsi XVII st. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. (Vol.1, 54–61). [in Ukrainian].
28. Shelukhin, V. (2014). Astronomiia v mohylians'kii akademichnii tradytsii XVII–XVIII st.: vid ezoteryko-synkretichnoi do ratsional'no-empyrychnoi modeli myslennia. *Ukrains'ke nebo: Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini*. L'viv. (436–454). [in Ukrainian].
29. Vovk, O.V. (2010). Konstytutsiia Pylypa Orlyka: oryhinal ta yoho istoriia. *Arkhivy Ukrainy*. (Vol.3/4, 158). [in Ukrainian].

TETIANA SEBTA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the Source Studies of the Modern History of Ukraine,
M.Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), sebta@ukr.net

NATALIIA SINKEYVYCH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Research Project «Religious Knowledge in the Early-Modern Europe (800–1800)»
(Tübingen, Germany), nsinkevych7@gmail.com

**THE CONFIRM CHARTER OF PETER I 1708
CONCERNING THE ELECTIONS OF YOASAF (KROKOVSKYI)
AS METROPOLITAN OF KYIV:
HISTORY, PROVENIENCE AND PUBLICATION**

The article deals with the history of provenience of a charter issued by Peter I. The charter of 1708 confirms Yoasaf (Krokovskyy) as metropolitan of Kyiv, and it was taken from Kyiv during the World War II. Since 1958 the charter has been in possession of the Eberhard Karls University of Tübingen (Germany). The provenience of this charter as well other charters, stored in the sacristy of St. Sophia-Cathedral of Kyiv, and its fate after the war are researched. The full and proved text of the charter is published for the first time. Peter I charter of 1708 was the last royal charter for the freely elected Metropolitan of Kyiv, Yoasaf (Krokovskyy). It confirmed the rights and privileges granted previously to the Metropolitan Hedeon (Chetvertynskyy, 1686) and Varlaam (Yasynskyy, 1691), and also ratified the status of the Kyiv Metropolita as the “first”

among all Metropolia belonging to the Moscow Patriarchate. The canonical territory of the Kyiv Metropolitan, however, was considerably reduced in comparison with 1686. The Archbishopric of Chernihiv and the Kyiv-Pechersk Monastery were out of the jurisdiction of the Metropolitan; in his power remained the Kyiv and the Pereiaslav dioceses, as well as the Hlukhiv, Borzna and Konotop protopopias previously belonging to Chernihiv diocese. The charter was stored in the sacristy of the Kyiv-Sofia Cathedral till 1922, when the library of the Kyiv-Sofia Cathedral, where it was already with the others charters from the sacristy, was transferred to the All-Ukrainian Academy of Sciences; in 1931, the manuscripts of the Kyiv-Sofia Library were transferred to the Department of Manuscripts of the National Library of Ukraine (now the V. Vernadskyi National Library of Ukraine). In October 1941 it was withdrawn from there most likely by the Sonderkommando Künsberg along with at least 24 other documents from the sacristy of the St. Sophia Cathedral; the storage place of most of them remains unknown till nowadays.

Keywords: *confirm charter, Peter I, Yoasaf (Krokovskiy), Kyiv Metropolis, provenience, Saint Sophia Cathedral, cultural values.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)

Станіслав Кульчицький

доктор історичних наук, професор, в.о. головного наукового співробітника,
відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), s_kul@ukr.net

ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ І ПІДСУМКИ «ПАРАДУ СУВЕРЕНІТЕТІВ»

«Парадом суверенітетів» іронічно називають процес розпаду СРСР. Як правило, його пов'язують або з вадами проголошеної М.Горбачовим політики «перебудови суспільно-політичного устрою й соціально-економічного ладу», або зі злою волею керівників трьох слов'янських республік, які зібралися в Біловезькій пущі та оголосили, що Радянський Союз як геополітична реальність відтепер не існує. Показано, що дії керівників загальносоюзного центру й союзних республік у ситуації системної кризи, котра поглиблювалася, істотно вплинули на процес дезінтеграції, проте сам він обумовлювався як об'єктивними причинами, що проявилися у другій половині XX ст., так і діями партійних керівників попередніх поколінь. Доводиться також констатувати, що політики й суспільствознавці третього радянського покоління погано уявляли собі природу радянської системи влади, форма якої істотно відрізнялася від її суті. У зв'язку з цим обґрунтовується докорінна відмінність революційного марксизму середини XIX ст. від ленінізму, який формувався за інших історичних обставин. Аналізується створена В.Леніним унікальна модель тоталітарної влади, яка не мала нічого спільного з марксизмом, але використала марксистську філософію та фразеологію з метою маскування своєї незалежності від народу. Особлива увага приділяється обставинам розробки й затвердження конституційної реформи 1988 р., яка зруйнувала ленінську модель влади та повернула громадянам країни суверенність, здобуту суспільством після повалення самодержавства, але втрачену після більшовицького перевороту осені 1917 р. Усунення партії від виконання державних функцій і запровадження вільних виборів з альтернативними кандидатами перетворило ради на органи демократичної влади, тоді як партія була відкинута на узбіччя політичного життя. Оскільки радянська імперія, включаючи «соціалістичну співдружність», тобто поневолені країни Центрально-Східної Європи, трималася на диктатурі вождів КПРС, ліквідація цієї диктатури неочікувано для ініціаторів політики «перебудови» призвела до суверенізації спочатку зовнішнього пасу імперії, а потім і союзних республік. Встановлю-

ється, що процес переходу влади від компартійних комітетів до обраних на вільних виборах рад народних депутатів був досить тривалим і поєднаним із процесом суверенізації союзних республік. Суверенізація Української РСР простежується шляхом дослідження обставин прийняття двох державотворчих документів – Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності. Особливу увагу приділено відносинам між комуністичною більшістю та опозицією у складі народних депутатів Верховної Ради, а також плинному співвідношенню між ортодоксами й суверен-комуністами у складі комуністичної більшої. Встановлюються обставини, за яких Президія Верховної Ради, що складалася переважно з представників комуністичної більшої, спочатку припинила діяльність КПРС–КПУ на території України, а через кілька днів заборонила КПУ.

Ключові слова: революційний марксизм, марксистська фразеологія в ленінізмі, радянська система влади, «перебудова», конституційна реформа 1988 р., вільні вибори 1990 р., «парад суверенітетів», Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України.

Вираз «парад суверенітетів» приписують ініціаторові політики «перебудови» М.Горбачову. Останній генеральний секретар ЦК КПРС у ситуації системної кризи, що підточувала підвалини радянської наддержави, вкладав у поняття «перебудови» «оновлення соціалізму», надання йому «демократичного й гуманного характеру». Іншими словами, ішлося про перехід від «реального соціалізму» з планово-директивною економікою та компартійною диктатурою до держави, яка ґрунтується на верховенстві права, повновладних представницьких інститутах, ринковій економіці, світоглядному плюралізмі. Якщо сказати коротше та без радянської лексики – про перехід від тоталітарного до демократичного ладу. М.Горбачов спромігся усунути компартійну диктатуру й отримав у підсумку «парад суверенітетів», учасниками якого стали спочатку залежні від Кремля країни так званої «ялтинської Європи», а потім – союзні республіки. Завершальний етап «перебудови» характеризувався розпадом планово-директивної економіки, заборонаю КПРС–КПУ і розпадом СРСР.

На відміну від колоніальних, які проіснували аж до 1960-х рр., останні багатонаціональні імперії традиційного типу розпалися у ході Першої світової війни. Лише Російська тоді була реставрована більшовиками, але на інших, тоталітарних, засадах. Існуванню радянської ракетно-ядерної наддержави не могли загрозувати зовнішні сили. Не було загрози й з боку внутрішніх сил, тому що можливий опір надійно паралізувався компартійно-чекістською диктатурою. Однак, будучи пережитком імперської епохи впродовж трьох поколінь, СРСР усе-таки розпався, коли вичерпав закладені у своїй будові ресурси розвитку та не зміг відповідати на виклики часу.

Отже аж ніяк не М.Горбачов спричинив розпад радянської імперії, на чолі якої стояв спочатку як генеральний секретар ЦК КПРС, а потім – як президент СРСР. Відмова його від компартійної диктатури, як буде показано далі, була вимушеним кроком, викликаним об'єктивними обставинами. Так само лідери трьох слов'янських республік Б.Єльцин (Росія), Л.Кравчук

(Україна), С.Шушкевич (Білорусь), які зібралися в Біловезькій пущі у грудні 1991 р. і заявили *urbi et orbi*, що Радянський Союз більше не існує як геополітична реальність, лише зареєстрували результат об'єктивних історичних процесів.

Чи мали архітектори горбачовської «перебудови» план трансформації держави-комуни, як висловлювався В.Ленін, у демократичну країну? Чи були вони впевнені в тому, що здатні зміцнити пануючий у такій державі лад контрольованою «революцією згори», як це завжди траплялося в попередній російській історії? Чого були варті оптимістичні розмови про постперебудовний «соціалізм із людським обличчям», які опосередковано доводили, що побудований у СРСР комуносоціалізм – це соціалізм «із нелюдським обличчям»? Чи були вони впевнені, що ленінсько-сталінський лад, над яким почали експериментувати архітектори «перебудови», узагалі можна назвати соціалізмом? До академіка АН СРСР Л.Абалкіна тільки в 1990 р. дійшла проста істина: розмови про соціалізм у СРСР – пустопорожня балаканина. Виступаючи на XXVIII з'їзді КПРС, він заявив: «Ми часто говоримо, що будували “не той” соціалізм, що тепер ми будемо будувати інший – гуманний, демократичний. Треба ясно уявити собі, що соціалізм ми не будували взагалі й в умовах соціалістичного суспільства не жили»¹.

Чи дійшли ці слова економіста зі світовим іменем до свідомості ініціаторів «перебудови»? Можна пересвідчитися, що в їхніх уявленнях про оточуючий світ вирував цілковитий хаос, коли проаналізувати не тільки заяви тієї доби, а й сформовані значно пізніше роздуми про неї. Показовим у цьому відношенні став збірник статей співробітників Міжнародного фонду соціально-економічних і політологічних досліджень («Горбачов-Фонд»), опублікований через два десятиліття після проголошення курсу на «перебудову». Укладач видання – проф. МДУ ім. М.Ломоносова, а за «перебудови» консультант міжнародного відділу ЦК КПРС В.Кувалдін – чесно визнав:

«Що являв собою СРСР на початку 1985 року, коли у східній супердержаві з'явився новий лідер? Строго кажучи, у нас і сьогодні немає переконливої відповіді на це запитання. Ще на початку 80-х років тодішній радянський керівник Ю.Андропов прямо заявив, що ми доладно не знаємо суспільства, в якому живемо. Ані бурхливі перебудовні роки, ані наступна насичена історія пострадянських держав не наблизили нас до розуміння природи радянської системи»².

Мабуть, у реформаторів уже були підстави підозрювати хибність характеристики радянської системи, поширювану нею самою. Проте зрозуміти її вони не змогли. Деякі з них навіть через два десятиліття після приходу М.Горбачова до влади були неспроможні позбутися радянських стереотипів. У цьому можна переконатися, читаючи статтю іншого автора збірника – помічника

¹ Правда (Москва). – 1990. – 7 июля.

² Кувалдин В. Три развилки горбачёвской перестройки // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя: Критический анализ. – Москва, 2005. – С.89–90.

президента «Горбачов-Фонду» (тобто самого М.Горбачова), а в роки «перебудови» – заступника директора Інституту теорії та історії соціалізму при ЦК КПРС проф. Б.Славина. На його думку, у радянському суспільстві спостерігалася боротьба двох тенденцій: демократичної та антидемократичної. Перша пов'язувалася з переходом від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, із розумінням політичного заповіту В.Леніна як реального шляху до оновлення держави-комуни й обґрунтування нового, відмінного від марксизму, бачення соціалізму. Саме ця демократична тенденція в розвитку радянського суспільства породила у другій половині ХХ ст. хрущовську «відлигу» й горбачовську «перебудову»³.

Б.Славин ані на йоту не відійшов від бачення історії СРСР, властивого періоду боротьби з «культутом особи»: про пов'язаність учення К.Маркса з природою російського комуносоціалізму; про непричетність політики «воєнного комунізму» 1918–1920 рр. до комуністичної програми РКП(б) 1919 р.; про сумісність останніх листів і статей В.Леніна з ідеями, сформульованими ним самим у цій програмі. Аналізуючи передумови «параду суверенітетів», доведеться зупинитися на роз'ясненні природи радянської системи, починаючи від ідей, запозичених В.Леніним у К.Маркса.

Той «магічний кристал», крізь який більшовики дивилися на оточуючий світ, називався марксизмом-ленінізмом. Однак засновник і вождь партії більшовиків запозичив від «революційного», як він висловлювався, марксизму середини ХІХ ст. тільки фразеологію, опубліковану К.Марксом та Ф.Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.). До характеристики комунізму К.Маркс повторно звернувся лише в 1875 р., коли в Готі відбувся об'єднавчий з'їзд німецьких соціалістів. У «Критиці Готської програми» (видана Ф.Енгельсом тільки в 1891 р.) він поділив комунізм на дві фази за принципом розподілу матеріальних благ: соціалізм (із розподілом за працею) і повний комунізм (із розподілом за потребами). Для позначення першої фази було використано популярний термін «соціалізм», проте Марксів комуносоціалізм мало спільного мав з уявленнями тодішніх соціалістів про майбутнє суспільство соціальної справедливості.

На відміну від своїх попередників, К.Маркс та Ф.Енгельс не малювали утопічних картин «світлого майбутнього», а тому вважали свої погляди на комунізм науковими. Проте комунізм основоположників марксизму теж був утопічним. Головна ідея «Маніфесту Комуністичної партії» вкладалася в кілька рядків: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁴. Тим самим комуністичний спосіб виробництва матеріальних благ повинен був обійтися без породжуваних приватною власністю товарно-грошових і ринкових відносин.

Фатальна помилка основоположників марксизму полягала в тому, що вони пов'язували знищення приватної власності у формі націоналізації (тобто передачі власності в руки нації) або усупільнення (передачі її в

³ Славин Б. Перестройка в зеркале современных интерпретаций // Там же. – С.134.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // *Їх же*. Твори. – Т.4. – К., 1959. – С.422.

руки суспільства) з автоматичним виникненням колективної, тобто загальнонародної, власності. Хиба полягала в тому, що вони не врахували однієї суттєвої обставини: ані нація, ані класове суспільство, яке втратило ієрархізовану структурованість після трансформації станів у класи, не мали «рук». Це були аморфні спільноти, нездатні діяти в унісон у конкретних обставинах.

Здійснювати перетворення мав, на думку К.Маркса та Ф.Енгельса, пролетаріат, який руйнував буржуазну державу і встановлював державу диктатури пролетаріату. Щоправда, у «Маніфесті Комуністичної партії» ми не знайдемо виразу «диктатура пролетаріату» – уперше він з'явився тільки у статті К.Маркса від березня 1850 р. в лондонському журналі, який він редагував. Проте це не має значення, ішлося про пролетарську державу як державу «диктатури пролетаріату». Формула пролетарської революції, що містилася в «Маніфесті...», звучала так (тут і далі курсив мій – С.К.): «Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас»⁵.

Між капіталізмом і комунізмом, на думку основоположників марксизму, знаходився період революційного перетворення першого у другий, і держава цього періоду мусила бути державою диктатури пролетаріату. Як мав відбуватися цей трансформаційний процес, К.Маркс та Ф.Енгельс не уточнювали. Говорячи про суть комуністичних перетворень, Ф.Енгельс у праці «Анти-Дюринг» обмежувався такою словесною еквілібристикою:

«Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом із тим і державу як державу... Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, – є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає»⁶.

Ототожненням робітничого класу з державою диктатури пролетаріату основоположники марксизму знімали питання про принципову відмінність пролетаріату як аморфної спільноти від пролетарської держави, яка мала «руки» й «голову» в особі своїх очільників, тобто була структурованою та ієрархізованою спільнотою. Ця держава після «експропріації експропріаторів» у формі націоналізації (усуспільнення) починала володіти, користуватися й розпоряджатися всіма засобами виробництва. Унаслідок цього створена робітничим класом держава не «засинала», як сподівався Ф.Енгельс, а ставала всемогутньою, здійснюючи від імені нації (суспільства)

⁵ Там само. – С.429.

⁶ Там само. – Т.20. – С.275.

політичну та економічну диктатуру. Диктатуру над ким? Зрозуміло, над нацією (суспільством).

Комуністичні перетворення справді знищували у суспільстві приватних власників, але вони не знищували саму приватну власність. Власником експропрійованих засобів виробництва мала стати держава в особі своїх очільників. Але ж комунізм, як запевняли К.Маркс та Ф.Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», означав знищення приватної власності. Нерозрізнення аморфних спільнот (нація, суспільство, клас) від структурованих (держава, партія) перетворювало революційний марксизм середини XIX ст. на *утопічну теорію*.

Родоначалники марксизму рік за роком втрачали реальний вплив на своїх послідовників, хоч мали, особливо в Німеччині, незаперечний авторитет. Справедливо вважаючи, що живі класики відстають від життя, лідери соціал-демократичних партій переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів капіталістів і робітників, ніж тримати курс на знищення капіталу – рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали не менш важливим полем для прикладення інтелекту, ніж діяльність у сфері науки, культури, релігії. Більш того, соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала інші сфери й давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення ринкової економіки та зниження соціальної напруги у суспільстві. У парламентах вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей із низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, із викупом). Залишаючись соціалістами за світоглядом, вони ставали у практичній діяльності партнерами політичних партій, котрі представляли інтереси капіталу. В Європі останньої чверті XIX ст. вже починалися, хоч в уповільненому режимі, процеси, яким тільки після Другої світової війни підібрали властиву назву: перетворення капіталістичних держав на соціальні.

Натомість частина російських соціал-демократів, яка ввійшла в історію під назвою «більшовиків», узяла на озброєння ідеї революційного марксизму, сформульовані до європейських революцій середини XIX ст. Росія не знала революцій, а коли перша з них почалася, то зазнала поразки. Використовуючи ідеї революційного марксизму в конкретних умовах Росії початку XX ст., В.Ленін аж ніяк не збирався перетворюватися на комуніста-утопіста. Він винайшов формулу влади, здатну поєднати структуровану спільноту, якою була його партія, з неструктурованими – класом і суспільством. Як зв'язку було використано ради – самоврядні організації страйкуючого пролетаріату, які вперше з'явилися в Росії під час революції 1905–1907 рр. Завдання полягало в тому, щоб зв'язати ради з партією більшовиків і перетворити їх за допомогою партії з розпорощених по всій країні самодіяльних організацій на представницький орган державної влади. Вивчаючи написаний В.Лениним у листопаді 1905 р. лист до редакції

газети «Правда» під назвою «Наші завдання й ради робітничих депутатів», ми бачимо, що він уже тоді опрацював концепт держави-комуни, здатної здійснити радикальні соціально-економічні перетворення комуністичного характеру.

У цьому листі натрапляємо на дві дивні з першого погляду тези. По-перше, В.Ленін не бачив доцільності в тому, щоб рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він уважав «недоцільним вимагати від ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». І найголовніше: В.Ленін був схильний «раду робітничих депутатів розглядати як знаряддя *тимчасового революційного уряду*», і вважав, що «вона повинна проголосити себе тимчасовим революційним урядом усієї Росії», або (що те саме, тільки в іншій формі) «має *створити* тимчасовий революційний уряд»⁷.

Проекція дій В.Леніна в 1917–1920 рр. на 1905-й рік дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний із диктатурою власної партії. Як досягалася бажана нерозривність?

З одного боку, вимагалось організаційно відділити ради від партії, і ця вимога представлена в даній статті. З іншого – треба було забезпечити цілковитий і безроздільний контроль за революційним урядом рад із боку партії більшовиків. Це означало, що останні повинні були витіснити з рад конкуруючі політичні партії й наповнити їх членами власної партії та безпартійними депутатами, котрі їм співчували. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох формах: як політична організація, що здійснювала під прикриттям маскувального терміна «диктатура пролетаріату» свою власну диктатуру; як ради, котрі мали вагомі управлінські функції, але переставали являти собою окрему політичну силу.

В.Ленін без усякого піетету ставився до робітничого класу. Услід за К.Марксом він називав його «класом у собі», який у власному середовищі здатний виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників на «клас для себе», тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Організацією, яка виконувала роль пролетарського авангарду, він уважав тільки свою партію. Такої ролі В.Ленін не визнавав навіть за соціал-демократами-меншовиками, котрих уважав опортуністами, що зреклися, як і західноєвропейські соціал-демократи, революційного марксизму. Хто мав керувати партією, а через партію – державою озброєних робітників? Відповідь була однозначною: вожді. На відміну від інших політичних партій, в основу будови партії більшовиків закладався принцип «демократичного централізму». Більшовицька партія, як висловлювався

⁷ Ленін В.І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів: Лист до редакції // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.12. – К., 1970. – С.56–57.

В.Ленін, була «партією нового типу». Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм вождям. Під машкарою «диктатури пролетаріату» в ленінізмі приховувалася диктатура партійних вождів.

Система рад розміщувалася в народній товщі, а самі ради складалися з представників народу й обиралися народом. В.Ленін був переконаний, що більшовики спроможні витіснити з рад усі інші партії й перетворити їх на додаткову форму власного існування. Тільки тоді виникала диктатура вождів, міцно пов'язана з народною товщею та одночасно – цілком незалежна від народу. На конференції більшовиків у квітні 1917 р. він визначив природу майбутньої радянської влади цілком відверто: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»⁸. Перетворившись після перевороту осені 1917 р. на урядову партію, більшовики за допомогою негайно створеної організації чекістів вичистили з рад представників інших партій. Зливаючись з партією, в якій уся влада зосереджувалася в керівництві, ради зникали як незалежна політична сила. Перелившись у ради й називаючи власну диктаторську владу «радянською», партія В.Леніна дістала можливість заглибитися в народні низи.

Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, проте на них покладалися в повному обсязі розпорядчі функції. Термін «радянська влада» однаковою мірою стосувався обох частин владного тандему. У назві цієї влади не знайшлося місця для партії, так само, як їй не знайшлося місця в перших радянських конституціях. Ради перетворилися на всепроникну і всеохопну владу, але тільки тому, що були зрошені з організаційною структурою партії. Завдяки зрощенню з радами партія ставала державною, хоч словосполучення «державна партія» в радянські часи ніколи не вживалося.

Отже тандем «партія – ради» був політичною силою, функціонально поділеною за ознаками здійснення диктатури й поточного управління. Щоб представити його перед суспільством у вигляді двох сил, частину депутатів рад рекрутували з безпартійних. Але радянські громадяни могли обирати як своїх представників в органи влади тільки кандидатів у депутати від «блоку комуністів і безпартійних».

Термін «диктатура партії» в радянські часи теж офіційно не використовувався, тому що суперечив облудному терміну «диктатура пролетаріату». Диктатура партії могла здійснюватися тільки у вигляді диктатури вождів. Диктатура вождів матеріалізувалася у вигляді органів державної безпеки – специфічної структури, будованої, як і всі інші підконтрольні партії організації, на засадах «демократичного централізму».

Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Унаслідок її побудови на засадах «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали

⁸ Там само. – Т.31. – С.341.

керівні органи партії відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів.

Диктатура радянської системи, тобто не обмежена законами влада вождів, базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх – такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок із населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих вождями завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків із масами більшовики не змогли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя, як того вимагала теорія марксизму-ленінізму.

Як усі інші держави тоталітарного типу, більшовицька держава здійснювала абсолютне панування над суспільством. На відміну від інших тоталітарних держав вона характеризувалася глибоким проникненням своїх інститутів у товщу суспільства. Після встановлення радянської влади зникли народжені раніше осередки громадянського суспільства, тому що стали неможливими невідконтрольні центру горизонтальні зв'язки між організаціями (навіть компартійними). У вертикалізованому суспільстві партійні, радянські, профспілкові, комсомольські, кооперативні й усі громадські організації почали відігравати роль «передавальних пасів» від керівників партії до народних низів. Це означало, що структури держави-комуни пронизали собою всю товщу суспільства, держава віддала йому свій власний кістяк. Обручами терору, пропаганди та виховання держава й суспільство скріплювалися в органічну цілісність – своєрідне державосуспільство. Унаслідок цього комуністична доктрина К.Маркса втратила утопічність, радянська держава здобула здатність експропріювати суспільство.

Дві окремо існуючі, але взаємопереплетені владні вертикалі створювали непроникну стіну між формою і суттю радянської влади. За конституційною формою це була робітничо-селянська влада, а за внутрішньою суттю – незалежний від народного волевиявлення диктаторський режим. Для іноземних спостерігачів радянські органи здавалися лише фасадом, за яким приховувалася диктатура партійних комітетів. Один із найавторитетніших фахівців з історії Росії Р.Пайпс так і писав: «Державна влада у країні формально належала ієрархічно організованому, демократично обраному радам. Фактично вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен – комуністична партія»⁹. А насправді радянська влада

⁹ Пайпс Р. Россия при большевиках. – Москва, 1997. – С.183.

була двоєдиним політичним організмом, окремі компоненти якого *не могли існувати у відриві один від одного*. Відділені функціонально, обидві вертикалі влади фактично розчинялися одна в одній на персональному рівні. В.Ленін у 1921 р. підкреслював: «Як правляча партія, ми не могли не зливати з “верхами” партійними “верхи” радянські, – вони у нас злиті і будуть такими»¹⁰.

Сказане вище виявилось необхідним, щоб зрозуміти природу радянської системи влади, від якої відмовлялися М.Горбачов і його команда реформаторів. Перш за все генеральний секретар ЦК КПРС подбав про оновлення вищого партійного керівництва, із допомогою якого мав намір здійснювати назрілі та перезрілі перетворення. За неповних три роки, до кінця 1987 р., було відправлено на пенсію п'ятьох членів політбюро ЦК КПРС, які уособлювали брежневський «застій», а в наступні два роки – ще двох (А.Громико, В.Щербицький). Проте новий склад вищого партійного керівництва знову-таки поділився на реформаторів на чолі з О.Яковлевим і консерваторів, очолюваних Є.Лигачовим. Керівники нижчих щаблів партійної ієрархії теж виявилися малоприсадибними для ролі реформаторів. Помічник М.Горбачова О.Черняєв у нотатках, що стосувалися 1984 р., писав: «Важелі управління відмовляли. Волаюча картина нездарності, сірості та брехливості, переродження бюрократічних начальників демонструвалася кожного разу при звітах міністрів і секретарів обкомів на засіданнях секретаріату ЦК КПРС й політбюро»¹¹. О.Яковлев у спогадах висловлювався не менш різко, але на вищому рівні узагальнення, коли характеризував невдалі спроби М.Горбачова змінити ситуацію у країні: «Михайло Сергійович робив спроби умовити або змусити номенклатуру йти за ним до кінця. Та чи можна було перетворити яструба на синицю, змусити тиранію полюбити демократію?»¹².

Провал економічних перетворень 1985–1986 рр. змусив М.Горбачова радикалізувати курс на «перебудову». Восени 1986 р. він особисто очолив підготовку пленуму ЦК КПРС, присвяченого кадровій політиці партії. Усупереч засадам «демократичного централізму» форум ЦК мав затвердити можливість прямих та альтернативних виборів комуністами «першого» керівника – від секретаря первинної організації до секретарів обкомів і республіканських організацій. Процес виборів опинявся у зоні громадського контролю, тобто проголошуване гасло «гласності» одержувало яскраве політичне забарвлення¹³.

На пленумі ЦК КПРС, що відбувся у січні 1987 р., було схвалено ключове питання – про альтернативні вибори партійних керівників при таємному голосуванні. Також прийняте рішення про скликання першої після війни всесоюзної партконференції¹⁴. Принципове питання про альтернативні й

¹⁰ *Ленін В.І.* Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня 1921 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.43. – К., 1974. – С.15.

¹¹ *Черняєв А.* Был ли у России шанс? – Москва, 2003. – С.48.

¹² *Яковлев А.* Сумерки. – Москва, 2003. – С.476.

¹³ *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти: 1945–1991. – Москва, 1998. – С.496–497.

¹⁴ Там же. – С.499.

таємні вибори в партійних організаціях справді потребувало затвердження не на пленумі ЦК, а на з'їзді або конференції. У нотатках О.Черняєва знаходимо такий пассаж:

«Присвячений кадровій політиці знаменитий січневий пленум ЦК, на якому уперше після Леніна було сказано про виведення самої партії та її ЦК за те, що трапилося у країні, за її кризовий стан, не дав потрібних перебудови результатів. А Горбачов пов'язував із ним дуже великі сподівання. Партія й надалі не виявляла ані бажання, ані здатності виконувати роль авангарду перетворень (набагато пізніше М.Горбачов визнав, що вона за самою своєю природою не була придатна для цього). Він придумав вихід: через всесоюзну партійну конференцію позбавити КПРС владних державних функцій і відновити повновладдя рад, ліквідоване Сталіним в 20-х роках»¹⁵.

Це свідчення дорогого коштує. Воно показує, наскільки компартійно-радянські керівники третього покоління не розуміли специфіки радянської системи влади. О.Черняєв навіть у 2003 р. (рік публікації його книжки) вважав, що за В.Леніна ради користувалися повновладдям. Такої думки був і його патрон, коли закликав здійснити «повновладдя рад». Це засвідчує запозичення у ході конституційної реформи 1988 р. тих форм організації рад, які народилися в ленінську добу і проіснували до Конституції СРСР 1936 р.

Справді, М.Горбачов уже під час січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС мав намір не обмежуватися запровадженням альтернативних виборів у партійних організаціях. У березні, коли у СРСР відбувалися вибори в місцеві ради народних депутатів, деякі виборчі округи було вирішено в порядку експерименту перетворити на багатомандатні. Виборці іноді писали на бюлетенях те, що вважали за потрібне сказати владі. Такі бюлетені виборчі комісії вважали недійсними, але листи до влади копіювали й передавали в «компетентні органи». Деякі написи на бюлетенях тематично збігалися з майбутньою реформою, хоч виборці навіть не здогадувалися, що вона може відбутися:

«Наказ один – на керівні посади призначати безпартійних, а комуністи показали себе, від мала до велика, шахраями (Москва); Поки буде одна партія, нічого доброго чекати не можна (Москва); Влада повинна належати радам, а не партії (Москва); У нас однопартійна система, а повинна бути багатопартійна, щоб жодна партія не могла тиснути на ради народних депутатів (Україна); Вибори – чиста формальність, наші депутати – порожнє місце в радах. Фактично вся влада знаходиться в партійних органах та виконкомах, які вирішують все і за всіх (Україна)»¹⁶.

¹⁵ Черняєв А. Был ли у России шанс? – С.63.

¹⁶ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти: 1945–1991. – С.506–507.

Звідси видно, що конституційна реформа відповідала настроям народу. Очевидно також, що реформатори з оточення М.Горбачова не йшли назустріч цим настроям повною мірою, а бажали реалізувати їх без усунення партії з політичного життя.

На XIX Всесоюзній партконференції, що відбулася у червні 1988 р., було вирішено перетворити радянські органи влади у справжні владні структури, прямо не залежні від парткомів та їх апаратів. На практиці це означало ліквідацію тандему «партія – ради».

Компартійна диктатура завжди була конституційно невизначеною, хоча в Основному законі СРСР від 1936 р. партія вже згадувалася як «керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»¹⁷. Функції «керівного ядра» не вказувалися, проте радянські люди звикли думати, що цей публіцистичний вираз достатньою мірою характеризував повноваження вождів.

Невизначеність функцій партійних органів у конституціях СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. й детальний опис у них повноважень радянських органів сполучалися з одночасним зайняттям партійною номенклатурою радянської посади відповідного рівня. Особа, яка працювала першим секретарем обкому партії, мала бути за посадою народним депутатом союзної або республіканської Верховної Ради. Секретареві райкому партії належало ставати депутатом обласної, або принаймні – районної ради. Упродовж десятиліть депутатство в радах було звичним для партійних чиновників, і тому вони сприйняли запропонований генеральним секретарем ЦК КПРС перехід влади від парткомів до виконкомів рад як щось незвичне, але не незвичайне. Функціонери партійної ланки влади готові були погодитися на здійснення своїх керівних функцій з іншого крісла – голови ради або виконкому ради відповідного рівня. Щоб заручитися підтримкою неопублічних функціонерів, ініціатори реформи винайшли лазівку: депутатом можна було обратися не тільки у виборчому окрузі, але й через висування громадсько-політичними організаціями. Проте переважна більшість делегатів конференції були впевненими в тому, що одержать депутатський мандат у виборчому окрузі без проблем – як завжди. Отже XIX конференція КПРС схвалила конституційну реформу.

Що насправді трапилося? Зникнення тандему «партія – ради» означало, що суверенна влада у СРСР перейшла від монопольно існуючої, тобто державної, партії до суспільства. Країни, в яких суспільство панує над державою, тобто визначає на виборах персональний склад вищих державних установ, прийнято називати демократичними. Країни, в яких держава панує над суспільством, тобто формує склад державних установ без участі суспільства або за допомогою імітації виборчого процесу, прийнято називати тоталітарними. Схвалена вищим партійним форумом КПРС конституційна реформа перетворила Радянський Союз із тоталітарної на демократичну країну. Однак це була надто своєрідна демократична країна: без традицій

¹⁷ Історія Радянської Конституції: 1917–1936. – К., 1937. – С.380.

демократії, із суспільством, яке в усьому звикло покладатися на державу, із комуністичним кістяком у своїй товщі, який паралізував вільні рухи суспільного організму. Виборці повинні були пройти довгий шлях, щоб перетворитися з гвинтиків ленінсько-сталінської держави-комуни на повноцінних громадян. Вони ще не подолали цей шлях до кінця навіть у наші дні. Проте, як висловлювався М.Горбачов, «процес пішов».

Від часів, коли партія ховалася від конституції, її рішення треба було проводити через радянські органи влади. М.Горбачов виніс питання про конституційну реформу на затвердження позачергової XII сесії Верховної Ради СРСР, яка відбулася 29 листопада – 1 грудня 1988 р. Реформа не зустріла заперечень із боку депутатів, у більшості своїй – тих самих представників компартійно-радянської номенклатури. Виникає запитання: чи передбачали її ініціатори політичні наслідки вільних виборів? Адже партійні комітети уже не могли визначати кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних», які за відсутності конкурентів завжди проходили в парламент. У виборчих округах складалися умови для боротьби за мандат, гострота якої залежала від політичної зрілості громадян.

Схвалена партконференцією конституційна реформа була поставлена на всенародне обговорення. Його підсумки підбив М.Горбачов на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР. Обговорювалася аж ніяк не конструкція ленінської системи влади, котра спиралася на диктатуру вождів, тобто усувала ради від прийняття політичних рішень і перетворювала їх на реєстратора постанов, що приймалися партійними органами. Ця конструкція була надійно схована за словами-симулякрами, котрі радянські люди сприймали як реальні поняття: «народовладдя», «блок комуністів і безпартійних», «демократичний централізм».

З останнім терміном ще в ленінські часи трапилася конфузія: борці з антидемократичними проявами в партійному житті назвали себе прибічниками статутної вимоги демократичного централізму (децистами), явно не здогадуючись, що сполучення цих двох слів є оксимороном – таким самим, як і «гарячий сніг» чи «живий труп». Диктатура партійних вождів, на яку перетворилася диктатура партії завдяки її побудові на засадах «демократичного централізму», спочатку приховувалася за терміном «диктатура пролетаріату», а після проголошення побудованим соціалізму як першої фази комунізму компартійні ідеологи взагалі відмовилися від терміна «диктатура» та замінили його словом «народовладдя».

На всенародне обговорення було винесено такі законопроекти: заснування системи з'їздів народних депутатів, перетворення Верховної Ради СРСР на постійний орган, демократизація виборів, тобто надання їм змагальності шляхом висування кількох кандидатів на кожне місце народного депутата, пряме представництво громадсько-політичних організацій у вищих органах влади. Кількість зауважень і пропозицій при обговоренні законопроектів перевищила 300 тис. Сумнів викликала у багатьох, як повідомляв М.Горбачов, лише ідея обрання третини народних депутатів з'їзду не у виборчих округах, а шляхом висуванням від громадсько-політичних організацій.

Прагнучи розвіяти сумніви, генсек указував на велику чисельність цих організацій. Вони, дійсно, увібрали у себе основну масу народу: партія – майже 20 млн членів, комсомол – 36 млн, ради ветеранів – понад 50 млн людей старшого покоління тощо¹⁸. Ось тільки не наголосив він, що всі ці організації будувалися на засадах «демократичного централізму», далеких від реально-народовладдя.

Вплив конституційної реформи на суспільно-політичне життя став зрозумілим для команди М.Горбачова не відразу. Після березневих виборів 1989 р. на з'їзді народних депутатів СРСР оформилася демократична опозиція, до якої примкнув найбільш потужний суперник М.Горбачова – Б.Єльцин. Однак на з'їзді, як і в обраній ним Верховній Раді СРСР, панувала, за визначенням одного з лідерів опозиції Ю.Афанасьєва, «агресивно-слухняна більшість». Диктат КПРС над суспільством залишався зовні непорушним, але тільки тому, що партійні функціонери звикли керувати, а радянські чиновники – бути керованими. Комуністична ідеологія, яка завжди була важливою підпорою диктатури, справляла дедалі менший вплив на суспільство. Межі «гласності» розширилися, люди почали захлинатися під зливою сенсаційної інформації про злочини сталінської, а згодом і ленінської доби, про реальне становище у своїй державі порівняно з країнами, які вони звикли називати «капіталістичними».

Хоч і не відразу та не без боротьби, але М.Горбачов змушений був відмовитися на позачерговому III з'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. від зафіксованого у ст.6 Конституції СРСР положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС у державі та у суспільстві. Зрозуміло, що позачерговий з'їзд було скликано не для того, щоб вирішити долю статті Основного закону, навколо якої точилися гострі дебати. М.Горбачов скликав його, щоб відійти на певну дистанцію від ЦК КПРС. Його позиції у найвищому органі партії захиталися. Цекісти зрозуміли, нарешті, що завдяки конституційній реформі вони втратили владу над суспільством, і звинуватили у цьому свого генсека. З іншого боку, пост генерального секретаря ЦК КПРС перестав бути всевладним, і М.Горбачов поспішив очолити радянську владну вертикаль. Він уже володів найвищою посадою у цій вертикалі – голови Верховної Ради СРСР. Проте еквівалентною посту генсека дореформеної КПРС мала бути посада голови держави, а не парламенту. З'їзд народних депутатів 15 березня 1990 р. подарував йому незвичний для радянської системи влади пост президента СРСР. М.Горбачов не наважився виставити свою кандидатуру на загальносоюзні президентські вибори, щоб не конкурувати з Б.Єльциним, який завдяки союзу з демократичними силами набував дедалі більшої популярності у країні.

Скасування ст.6 Конституції СРСР було логічним продовженням конституційної реформи 1988 р. Однак найбільш вагомим її наслідком стала ситуація у країні після перших вільних виборів до законодавчих органів влади союзних республік, що відбулися 4 березня 1990 р.

¹⁸ Горбачёв М.С. К полномочию Советов и созданию социалистического правового государства: Доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва 29 ноября – 1 декабря 1988 года. – Москва, 1988. – С.10–11, 30–31.

Передвиборча боротьба показала, що в державі наростає національно-визвольний рух, спрямований проти загальносоюзного центру, який тримав союзні республіки у «чорному тілі». Ішлося не тільки про республіки Прибалтики. В УРСР могутнім чинником суспільно-політичного життя ставав утворений у вересні 1989 р. Народний рух України за перебудову. Відірвана від загальносоюзного центру російська номенклатура на чолі з Б.Єльциним розгортала боротьбу за суверенізацію РРФСР. Одним із передвиборних зобов'язань Б.Єльцина була обіцянка здійснити зміни в Конституції РРФСР у напрямі запровадження поста президента, а також узяти участь у кандидатських перегонах на всеросійських президентських виборах. На засіданні політбюро ЦК КПРС 9 листопада 1989 р. голова Ради Міністрів СРСР М.Рижков зауважив: «Треба боятися не Прибалтики, а Росії і України. Тхне загальним розвалом»¹⁹.

«Парад суверенітетів» було започатковано у чотирьох регіонах країни ще до перших вільних виборів у Верховні Ради союзних республік та місцеві ради, тобто до появи в радянських органах влади позаноменклатурних громадських діячів, найбільш рішуче налаштованих здобути незалежний статус для своїх народів. 16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонії прийняла Декларацію про суверенітет Естонської РСР, в якій проголошувалося верховенство на її території республіканських законів порівняно із загальносоюзними. З ідентичними ініціативами виступили 26 травня 1989 р. Литовська РСР, 28 липня – Латвійська РСР і 23 вересня 1989 р. – Азербайджанська РСР. У всіх чотирьох випадках не йшлося про вихід зі складу СРСР, хоча в радянських конституціях, що приймалися після утворення Радянського Союзу, зберігалася норма про вихід – без процедури її можливої реалізації.

Березневі вибори 1990 р. до законодавчих органів союзних республік змінили характер радянської влади. В Українській РСР вона, як і раніше, зосереджувалася в руках першого секретаря ЦК КПУ В.Івашка, проте його позиції у системі влади забезпечувалися тим, що він став головою Верховної Ради.

Після трансформації компартійно-радянської системи, спричиненої конституційною реформою, Верховна Рада стала єдиним центром влади. Як і раніше, влада залишалася функціонально неподіленою, незважаючи на наявність окремих виконавських, законодавчих і судових органів, які функціонували у класичній моделі радянської влади 1917–1989 рр. Це означало, що у влади залишався присмак диктатури. Український республіканський парламент 1990 р. мало нагадував парламенти демократичних країн. Проте він уже не був схожим на Верховну Раду попереднього скликання.

Слід говорити лише про присмак диктатури, а не про диктатуру в повному обсязі. Диктаторські функції у спадок від партії здобув парламент у цілому, і тому вони розчинялися серед 450 депутатів. Крім того, – що було

¹⁹ Союз можно было сохранить: Белая книга: Документы и факты о политике М.С.Горбачёва по реформированию и сохранению многонационального государства. – Москва, 2007. – С.99.

найважливішим, – відносини залежності між ланками тієї системи влади, яку уособлював парламент, були прямими, тобто демократичними. За парламентом стояв народ, який мав право позбавити повноважень будь-якого народного депутата на наступних вільних виборах. За керівництвом парламенту стояли народні депутати, які могли змінити його в будь-яку мить.

У новій суспільно-політичній ситуації, яка склалася у країні після виборів до Верховних Рад союзних республік та місцевих рад, 11 березня 1990 р. парламент Литовської РСР прийняв Акт відновлення незалежності Литовської держави. 4 травня Верховна Рада Латвійської РСР ухвалила Декларацію про відновлення незалежності Латвійської Республіки. Не менш радикальну постанову з проголошенням виходу зі складу СРСР 8 травня прийняла Естонська РСР.

Парламентарі республік Прибалтики мали рацію: ці держави було включено до складу СРСР на підставі таємного пакту Ріббентропа – Молотова, наявність якого визнав і засудив у грудні 1989 р. II з'їзд народних депутатів СРСР. Після проголошення незалежності три республіки понад рік залишалися в невизначеному статусі. Президент СРСР М. Горбачов усе-таки змушений був визнати їх незалежність 6 вересня 1991 р.

У Верховній Раді Української РСР компартійно-радянська номенклатура кількісно переважала, але не панувала. Делегати від НРУ і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, уміло використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі та нав'язувати їх політичному супротивнику, який перебував у стані паніки, адже «революція згори» на очах перетворювалася на «революцію знизу». Перипетії парламентської боротьби оперативно висвітлювалися засобами масової інформації. Парламентські дебати транслювалися у прямому ефірі. Усі громадяни мали змогу оцінювати те, що відбувалося на політичній авансцені.

Номенклатура, на відміну від парламентської опозиції, трималася у Верховній Раді згуртовано. Проте вона не мала стратегічної лінії і пливла за потоком подій, бажаючи пристосовуватися до швидкісних змін у суспільстві та зберегти владу. В. Івашко уникав прямої конфронтації з опозицією. За згодою більшості опозиція взяла під свій контроль 7 парламентських комісій із 23 наявних.

У парламенті, який сформувався після перших вільних виборів, відчувався не тільки політичний, але й географічний поділ між депутатами. М. Батіг змушений був визнати:

«Нам, народним депутатам, членам Народного руху України, гірко і боляче, що більшу частину парламенту України складає старий консервативний партапарат, який руйнує будь-яку розумну думку. Але ще гірше буває на душі, коли розмовляєш з народними депутатами зі східних областей України, які не розуміють української мови, не знають нашої історії, не вірять у нашу символіку»²⁰.

²⁰ Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С. 151.

7 березня 1990 р. політбюро ЦК КПРС розглянуло підсумки російських виборів. На відміну від минулорічних виборів народних депутатів СРСР, ці вибори були прямими: влада вже не наважувалася, побоюючись народного гніву, виділяти квоти для депутатів від громадсько-політичних організацій. Переважна більшість членів політбюро ЦК оцінила вибори як задовільні, сподіваючись на те, що загальносоюзний центр зможе утримати державоутворюючу республіку під своїм контролем.

Лише І.Фролов, який перебував у команді М.Горбачова як його помічник у 1987–1989 рр., після чого став секретарем ЦК (а з липня 1990 р. – членом політбюро ЦК КПРС), не поділяв оптимізму присутніх. Для нього, академіка АН СРСР у галузі філософії, раптом відкрилася не тільки небезпека конституційної реформи, а й та основа, на якій вона базувалася: запроваджена В.Леніним фальшива оболонка радянської централізованої держави. Партія перебувала у глибокій кризі, але ж саме вона, за задумом В.Леніна, тримала на собі державу, оформлену у вигляді союзу вільних і рівноправних республік з конституційним правом виходу з «федерації». Намір Б.Єльцина домогтися поста президента Росії ламав ленінську конструкцію влади з плачевними наслідками для загальносоюзного центру. Про дальші його кроки вже як очільника Росії можна було тільки здогадуватися.

Проаналізуємо виступ І.Фролова на цьому засіданні політбюро ЦК КПРС. Текст наводиться за використаним Р.Піхоею робочим записом, який зберігається в недоступному для інших дослідників Архіві Президента Російської Федерації. Запис був такого змісту:

«Треба тут визнати нашу поразку, реально й недвозначно... Мені здається, це дуже сумнівний тепер показник: скільки ми голосів одержали за членів партії, і тому подібне, бо знаємо – є розкол. І Попов²¹ у партії, і Юрій Афанасьєв²² у партії... Але справа не у цьому. Я думаю, що найбільший наш недогляд полягав у тому, що не провадилася робота у виробничих колективах. Ми кинули робітників і селян – ось що я вам кажу прямо та відверто! Ми просто кинули їх! І не дивно, що тепер у Ленінграді починають розвиватися самостійні рухи... Афанасьєв та інші не хочуть виходити з партії, щоб підірвати її на з'їзді (наближався XXVIII з'їзд КПРС – С.К.). Нам треба більш енергійно прибирати старі кадри. Через них втрачаємо партію. Наше становище мало відрізняється від становища в інших країнах Східної Європи... І нарешті, останнє. Звичайно, свої найпотужніші бомби, я не знаю, яка, термоядерна або ще щось, закладені у вигляді російських структур – і у вигляді партійних структур, і у вигляді ось цих Рад тощо. Вони взагалі загублять всю нашу Федерацію у цілому. Тому на їх діяльність не випадково переключилися ось ці попови й інші – Афанасьєв

²¹ Гавриїл Попов – російський економіст і політик, із квітня 1990 р. – голова Московської міської ради народних депутатів, із червня 1991 р. – мер Москви.

²² Юрій Афанасьєв – з 1986 р. ректор Московського історико-архівного університету, делегат XIX Всесоюзної партконференції, із 1989 р. народний депутат СРСР, член Міжрегіональної депутатської групи, один із засновників руху «Демократична Росія».

та Єльцин... Потрібні якісь саме партійні рішення... Треба визначатися. Треба приймати рішення. Треба переходити в контратаку... Інакше з'їзд принесе таке – ми навіть самі не помітимо, як ми опинимося в іншій, чужій нам країні, і в іншій, чужій нам партії»²³.

У травні 1990 р. відбувся I з'їзд народних депутатів Росії. Незважаючи на відчайдушну протидію загальносоюзного центру, головою Верховної Ради РРФСР обрали Б.Єльцина. Парадоксально, але прагнення до суверенізації найбільш яскраво проявилось не в національних республіках (за винятком Грузії і Прибалтики), а в Російській Федерації. Становище її в Радянському Союзі завжди залишалося двозначним. Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр відстоював передусім її інтереси. У неофіційній «табелі про ранги» росіяни були титульною нацією в масштабі всього СРСР, а не тільки Російської Федерації. Це означало, що вони не ставали національною меншиною в будь-якій союзній або автономній республіці. Радянський Союз на Заході часто називали Росією, і ніхто не виступав зі спростовуваннями. Навпаки, перебуваючи в Україні, М.Горбачов часом називав СРСР Росією, що прикро бентежило українців, навіть В.Щербицького. Проте Росія формально була політично ущемленою, адже Кремль не міг собі дозволити існування двох центрів влади – і союзної, і російської.

У ранзі голови парламенту Б.Єльцин виклав на прес-конференції своє розуміння російського суверенітету: «Ґрунтуючись на Декларації про суверенітет, яка буде прийнята, на необхідних законах, Росія буде самостійна в усьому, і рішення її повинні бути вище союзних»²⁴. Отже Б.Єльцин мав намір скористатися закладеними в конституціях СРСР та радянських республік нормами, щоб усунути від влади загальносоюзний компартійно-радянський центр.

12 червня 1990 р. з'їзд народних депутатів Росії практично одногосно прийняв Декларацію про державний суверенітет РРФСР. У цьому документі було втілено найгірші очікування І.Фролова. Форум запевнив у своїй рішучості створити демократичну правову державу у складі оновленого Союзу РСР. Установлювалася повнота влади РРФСР у вирішенні всіх питань державного і громадського життя, за винятком тих, які вона добровільно передасть у відання центру. Дія актів СРСР, які вступали у суперечність зі суверенними правами РРФСР, припинялася. Зокрема ст.7 проголошувала: РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому союзним договором і заснованим на ньому законодавством. Право союзних республік на вихід із СРСР декларувалося в усіх радянських конституціях, але тільки тепер виникав механізм виходу. Останнім пунктом автори документа стверджували, що він стане основою для розробки нової Конституції РРФСР, укладення союзного договору й удосконалення республіканського

²³ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти: 1945–1991. – С.582.

²⁴ Советская Россия (Москва). – 1990. – 31 мая.

законодавства²⁵. Заключною подією I з'їзду народних депутатів РРФСР стала заява Б.Єльцина про вихід із КПСР.

Компартійно-радянська номенклатура в національних республіках перестала розраховувати на підтримку Москви, де точилася боротьба між двома центрами влади. Частина її почала розуміти, що вже залежить не стільки від Кремля, хто б у ньому не сидів, скільки від власних виборців. Тому у середовищі номенклатурних працівників України почали множитися так звані «суверен-комуністи». Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів Верховної Ради не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації республіки. Найбільш далекоглядним в оцінці політичної ситуації виявився Л.Кравчук. Стартові позиції для особистої політичної кар'єри він здобув у попередній системі влади: у 1988 р. став завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, наступного року був обраний на посаду секретаря ЦК з ідеологічних питань, а у червні 1990 р. отримав пости члена політбюро і другого секретаря ЦК КПУ.

Конституційною реформою М.Горбачов і його команда реформаторів довели, що готові йти на далекосяжні поступки, аби зберегти за собою політичну владу. Проте у сфері міжнаціональних відносин вони не були на таке готові. Ідеал національно-державного устрою втілювався для М.Горбачова в афоризмі «сильний центр – сильні республіки». Явно не йшлося про перетворення СРСР на справжню федерацію, тобто на державу, де регіони мали б чітко окреслені конституційні повноваження, непідвладні центру. Радянські конституції лише проголошували права, але у суб'єктів федерації не існувало реальних прав, здійснюваних суверенно, без звернення по дозвіл до центральних відомств. Це визнавав і М.Горбачов. Виступаючи в Литві у січні 1990 р. він сказав: «Треба дати можливість кожному народу реалізувати свій потенціал, у всій повноті наповнити федерацію новим, реальним змістом»²⁶.

Коли Верховні Ради республік Прибалтики, маючи підтримку центральних комітетів своїх компартій, приймали декларації, Верховна Рада УРСР виступала з їх засудженням, стверджуючи, що це завдає шкоди інтересам СРСР як соціалістичної федерації, не сприяє єдності і згуртованості радянських народів. Відповідним чином реагували й парламенти інших союзних республік. Але крок Росії просигналізував, що московський центр охоплений кризою і не може більше утримувати інші народи в покорі. Одразу виявилось, що не існують інші, несилкові способи функціонування створеної більшовиками на уламках колишньої імперії багатонаціональної радянської держави. Кожна з республік залишалася радянською у третьому поколінні, «верхи» й «низи» в них могли існувати тільки так, як визначала комуністична доктрина, але в кожній раптом з'явилися суверен-комуністи, котрі прагнули відійти на певну відстань від загальносоюзного центру. Про вихід із липової федерації ніхто у цей час не думав у «верхах» національних республік, для

²⁵ История России XX в. / Под ред. А.О.Чубарьяна. – Москва, 2003. – С.341–343.

²⁶ Союз можно было сохранить... – С.119.

цього не вистачало фантазії. Менше за все про це думав Б.Сльцин, який аж ніяк не бажав розпаду СРСР і використовував закладені в його конструкцію «найпотужніші бомби» (користуючись лексикою І.Фролова) з прагматичною метою: подолати М.Горбачова.

Російський приклад радикалізував українських парламентарів. У спогадах, написаних у червні 2010 р., тодішній завідувач відділом національних відносин ЦК КПУ і голова парламентської комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин М.Шульга вказав, що Україні був кинутий виклик іззовні – від Верховної Ради Російської Федерації, і зсередини:

«Кожен із щойно обраних до парламенту депутатів витримав шалену конкуренцію в своєму окрузі. Суперники в округах слідкували за кожним його кроком, за кожною помилкою, обмовкою. Виборці з ранку до ночі слухали трансляції з Верховної Ради, вони знали за голосами майже кожного депутата. Залежність депутатів від виборців була в той час найбільшою за всі роки незалежності України. Тому кожен із депутатів у процесі роботи над Декларацією намагався якомога повніше передати ті сподівання, ті ідеї, які поділялися його виборцями»²⁷.

Безумовно, М.Шульга перебільшував, коли ручався за позицію кожного депутата. У Верховній Раді УРСР, так само, як на з'їзді народних депутатів СРСР, переважала «агресивно-слухняна більшість», за визначенням Ю.Афанасьєва, котра цілком підпорядковувалася парламентському керівництву. Однак останнє було у стані розгубленості й не знало, якими інструкціями можуть бути озброєні народні обранці, коли народ перебував в очікуванні радикальних реформ.

19–23 червня 1990 р. в Києві проходив XXVIII з'їзд Компартії України. Не маючи змоги одночасно керувати Верховною Радою та компартійною організацією республіки, В.Івашко відмовився від посади першого секретаря ЦК КПУ на користь С.Гуренка. Верховна Рада з 28 червня почала обговорювати питання про державний суверенітет України, але через кілька днів 63 народних депутати на чолі з В.Івашком, які були делегатами XXVIII з'їзду КПРС, покинули Київ. Головуючим у парламенті залишився заступник голови І.Плющ.

5 липня 1990 р. на обговорення депутатів винесли зведений проект декларації, підготовлений на підставі кількох проектів у розпорядженні Президії Верховної Ради, і пропозицій, внесених у попередні дні. Відповідаючи на запитання депутатів, коли парламент зможе проголосувати хоча б у першому читанні за декларацію, І.Плющ заявив, що існує кворум для обговорення внесеного М.Шульгою проекту, але його немає для результативного голосування. Тоді «Народна рада» (демократична опозиція у Верховній Раді 1990–1994 рр.) уповноважила В.Чорновола зробити 6 липня у стінах парламенту таку заяву:

²⁷ Декларація про державний суверенітет України: Історія прийняття, документи, свідчення. – Житомир, 2010. – С.30–31.

«На тривалий час робота сесії Верховної Ради України паралізована через відсутність значної частини членів парламенту – комуністів, які без дозволу сесії вибули на з'їзди КПУ і КПРС. У їх числі – голова Верховної Ради і його заступник. Це абсолютно неприпустимо, особливо в умовах політичного і соціального напруження в республіці, і свідчить, що вузькопартійні інтереси поставлені вище інтересів народу України...

У зв'язку з цим пропонуємо:

Перше. негайно відкликати всіх депутатів УРСР, делегатів з'їзду КПРС, для участі в роботі Верховної Ради України.

Друге. У випадку ігнорування цієї вимоги і подальшого саботажу роботи сесії Верховної Ради поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховної Ради»²⁸.

Заяву «Народної ради» підтримала більшістю депутатів із групи комуністів «За радянську суверенну Україну» (так звана «група 239»). Генеральний директор комбінату «Придніпровський» В.Веретенников сказав, що йому соромно бути присутнім на сесії, яка тиждень розглядає питання й жодного рішення не виносить. Військовослужбовець В.Ізмалков заявив, що він уже ставив на координаційній раді депутатської групи «За радянську суверенну Україну» питання про термінове відкликання депутатів із Москви, а зараз просить всіх присутніх проголосувати за те, щоб «працювати тут по суверенітету». Голова колгоспу «Більшовик» Білгород-Дністровського району на Одещині П.Гальцев був категоричний: «У понеділок (тобто 9 липня – С.К.) на 10-ту годину необхідно викликати всіх сюди і стати до роботи». Верховна Рада своєю постановою зобов'язала делегатів партійного з'їзду повернутися додому²⁹.

Ранкове засідання Верховної Ради 9 липня І.Плющ почав з інформації про те, що літак із делегатами вже приземлився у Жулянах, після чого зачитав привезений депутатами, які прибули раніше, лист С.Гуренка і Л.Кравчука до Верховної Ради. Секретарі ЦК КПУ заперечили звинувачення в тому, що вони ставлять вузькопартійні інтереси вище загальнонародних і з обуренням заявили:

«Кожній неупередженій людині ясно, що на з'їзді, до якого прикута увага всього світу, вирішується подальша доля не лише партії, а й нашої держави. І ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, її народу, перш за все утвердження державного суверенітету, соціального захисту трудящих при переході до ринкових відносин, відродження духовності і культури, ліквідації наслідків чорнобильської аварії»³⁰.

Цей лист цікавий передусім психологічним станом керівників КПУ та інших регіональних відгалужень КПРС. Позбавлені конституційною реформою 1988 р. диктаторської влади, вони продовжували прикидатися

²⁸ Там само. – С.353–354.

²⁹ Там само. – С.355–356.

³⁰ Там само. – С.386.

вершителями долі радянських народів. Вони вже розуміли, що партія перетворюється на маргінальну політичну силу, але підтримали на з'їзді кандидатуру М.Горбачова на пост генерального секретаря ЦК, оскільки той зайняв найвищу посаду – президента СРСР.

Заява секретарів ЦК КПУ обурила депутатів від «Народної ради», і вони поспішили роз'яснити комуністам, що їхня партія вже перебуває в іншій політичній реальності. С.Головатий поставив риторичне запитання: «Хто є сувереном на українській землі – український народ чи КПРС та її бойовий загін – КПУ?». О.Сугоняко підкреслив: «Ми говоримо про те, що сьогодні влада має переходити від КПРС до рад, і ми з вами зараз бачимо, як цей процес гальмується тими силами, які мали б відстоювати інтереси нашого народу». Д.Захарук запропонував негайно поіменним голосуванням розв'язати питання про позбавлення В.Івашка обов'язків голови Верховної Ради. Завершуючи дискусію, І.Плющ поставив на голосування пропозицію негайно приступити до обговорення Декларації про державний суверенітет із тим, щоб з 11 липня винести доопрацьований проект на постатейне обговорення³¹.

11 липня у Верховній Раді почалося з сенсаційної події: І.Плющ зачитав заяву В.Івашка про відставку з посади голови:

«За мій негайний приїзд до Києва проголосувало понад 200 членів партії, на найвищому форумі якої я присутній не тільки як делегат, але і як член Політбюро Центрального Комітету, – скаржився він. – Не можу не звернути увагу і на незрозуміло пасивну позицію у всій цій справі представників ЦК Компартії України, що входять до складу народних депутатів. Зважаючи на все сказане, приходжу до висновку, що зараз не маю у Верховній Раді УРСР надійної опори для здійснення програми економічного, соціального і культурного відродження України, як я її собі розумію»³².

Насправді В.Івашко не сказав головного: щоб розвантажити себе від партійних справ і зосередитися на обов'язках президента СРСР, М.Горбачов загнував пост заступника генерального секретаря ЦК КПРС, який і було йому запропоновано. Загальносоюзна посада на чолі деградуючої партії здалася В.Івашкові більш вагомою, ніж повноцінний пост лідера республіканського парламенту.

Капітулянтство В.Івашка деморалізувало комуністичну більшість парламенту й полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет України. Ураховуючи історичне значення документа, депутати багаторазово зважували кожне слово декларації, а за їхніми дебатами по телебаченню й радіо стежила чи не вся республіка. 16 липня 1990 р. Верховна Рада поіменним голосуванням ухвалила Декларацію про державний суверенітет України (проти висловилися тільки 4, утримався 1).

³¹ Там само. – С.389–392.

³² Там само. – С.508–509.

Державний суверенітет України визначався як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

У частині документа, де характеризувалася економічна самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, зокрема зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну, податкову системи. Республіка мала самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності – запровадити власну грошову одиницю.

Проголошувався намір забезпечити національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості, традицій, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Усім національностям, які мешкали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

У декларації вказувалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Вона самостійно визначатиме порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерної зброї.

Після прийняття декларації Верховна Рада розглянула заяву свого голови та задовольнила прохання про відставку. Політико-психологічна ситуація, в яку потрапила КПУ після відставки В.Івашка, не дала змоги першому секретареві ЦК С.Гуренку взяти участь у балотуванні. Тому більшість депутатів, яка представляла інтереси номенклатури, віддала перевагу публічному політику Л.Кравчуку.

«Група 239» проголосувала за Декларацію про державний суверенітет майже в повному складі. Але в її членів аж ніяк не було бажання розвалити наддержаву, у котрій вони народилися і де зробили успішну кар'єру. Надалі комуністична більшість у парламенті заблокувала зусилля «Народної ради» втілювати у життя революційні положення документа. Тільки під тиском громадськості Верховна Рада спромоглася 10 жовтня 1990 р. ухвалити рішення про повернення в Україну для продовження служби військовослужбовців радянської армії, призваних із території республіки.

В одному всі політичні сили, представлені у Верховній Раді, виявляли твердість: в утвердженні її статусу як найвищого законодавчого органу. У зв'язку з прийняттям республіканських декларацій про державний суверенітет союзний договір 1922 р. втратив правову основу. Тому команда М.Горбачова розіслала в республіки проект нового документа, за яким складові СРСР визнавалися суверенними державами, що мали всю повноту влади на своїй території, але все ж проголошувалося верховенство союзних законів над республіканськими. Друга сесія Верховної Ради УРСР 23 жовтня прийняла закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного

закону) Української РСР», в якому із семимісячним запізненням порівняно з III з'їздом народних депутатів СРСР скасовувалася стаття про «керівну і спрямовуючу роль» компартії у житті держави й суспільства. Змінювалася, однак, і ст. 71: тепер вона проголошувала на території УРСР верховенство законів республіки, а не загальносоюзних актів.

Візит Б.Єльцина до Києва 19 листопада 1990 р. ознаменувався підписанням українсько-російського договору. Це істотно підвищило особистий авторитет Л.Кравчука, посилило позиції суверен-комуністів у парламенті й послабило вплив ортодоксів, які гуртувалися навколо С.Гуренка. До кінця року Л.Кравчук уклав двосторонні угоди з республіками Прибалтики, Білоруссю, Узбекистаном, Казахстаном.

Щоб політично знецінити проголошені союзними республіками декларації про державний суверенітет, команда М.Горбачова на IV з'їзді народних депутатів СРСР у листопаді 1990 р. провела рішення організувати всесоюзний референдум щодо збереження Радянського Союзу. Затверджувалося запитання в такій формі: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?».

Організатори референдуму розраховували на те, що більшість громадян висловляться за збереження країни, у котрій вони народилися й вирости. Заспокійливі словосполучення «оновлена федерація», «повною мірою», «суверенні республіки» не мали жодного правового наповнення. Розуміючи небезпеку такого референдуму, шість союзних республік із наявних п'ятнадцяти відмовилися брати в ньому участь (три прибалтійських, Вірменія, Грузія, Молдова). Однак у Верховній Раді УРСР у 1990 р. та першій половині 1991 р. тон завдавали не суверен-комуністи, а ортодокси. Через це український парламент прагнув підтримувати діалог із центральною владою, яка вперше з 1920-х рр. була охоплена внутрішніми чварами.

Підтримуючи діалог, Л.Кравчукові все-таки вдалося відстояти Декларацію про державний суверенітет України. Поряд зі всесоюзним референдумом Верховна Рада організувала республіканське опитування населення за формулою: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

17 березня 1991 р. громадяни України переважаючою більшістю голосів позитивно відповіли на обидва запитання. Ствердну відповідь на поставлене Верховною Радою СРСР питання дали 70,2% тих, хто взяв участь у голосуванні. Декларацію про державний суверенітет України підтримали 80,2% громадян. Це означало, що всесоюзний референдум не зупинив процес дезінтеграції радянської наддержави.

Ідучи за прикладом Росії, Верховна Рада УРСР прийняла 3 липня 1991 р. три закони, які впроваджували в радянську систему влади чужорідний елемент – посаду президента: «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного

закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР». Вибори призначалися на 1 грудня 1991 р.

Розглядаючи підсумки всесоюзного референдуму як свою перемогу, М.Горбачов розпочав переговори з республіками, котрі взяли в ньому участь, про укладення нового союзного договору – так званий «новоогарьовський процес». Новий проект було розіслано з повідомленням про те, що підписання документа заплановане на вересень – жовтень 1991 р. 2 серпня президент СРСР по телебаченню повідомив, що 20 серпня очікується підписання союзного договору Росією, Казахстаном та Узбекистаном, після чого поїхав на Кримський півострів відпочивати.

У ніч на 19 серпня 1991 р. в Москві було утворено Державний комітет із надзвичайного стану (ДКНС; рос. «ГКЧП»), в якому зібралися вищі керівники загальносоюзного центру. Головною метою заклотників було перешкодити підписанню 20 серпня союзного договору, тобто запобігти знеціненню своїх службових посад. За відсутності ізольованого на кримській дачі М.Горбачова функції президента СРСР узяв на себе Б.Єльцин. За перші два дні путчу проявилось небажання армії й усіх силовиків брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день, коли стало зрозумілим, що за організаторами заклоту ніхто не стоїть, вони визнали свою поразку.

Упродовж 19–20 серпня голови восьми обласних виконкомів, які контролювалися Компартією України, а також керівництво Кримської АРСР визнали владу ДКНС, причому не під тиском, оскільки надзвичайного стану в УРСР не було запроваджено, а з ідейних переконань. В.Чорноволові вдалося знайти у Львівському обкомі КПУ шифровану телефонограму за підписом С.Гуренка, яка давала вказівку всім парткомам, райкомам та обкомам підтримати ДКНС. 23 серпня ця телефонограма опинилася в розпорядженні Президії Верховної Ради. Того дня вона засідала майже безперервно під акомпанемент повідомлень із надзвичайної сесії російського парламенту – про арешт В.Івашка, перепідпорядкування радянської армії російському керівництву, опечатування приміщень ЦК КПРС тощо. В інтерв'ю голові Асоціації народних депутатів України О.Барабашу від 6 липня 2011 р. Л.Кравчук описав атмосферу, яка панувала на засіданнях, що передували відкриттю 24 серпня позачергової сесії парламенту:

«А тут Чорновіл приніс зі Львова, десь йому вдалося там якось дістати, телеграму, яку надіслав ЦК Компартії України в усі обкоми партії. Вони (члени Президії Верховної Ради – С.К.) побачили, що оприлюднена така зрадницька стосовно України позиція, і страшенно перелякалися... І коли я зачитав цей документ, тут і Чорновіл сидів на Президії (займаючи посаду голови Львівської обласної ради, В.Чорновіл не був членом Президії – С.К.), я побачив, що вони просто злякалися... Викликали ми на це засідання, наскільки я пам'ятаю, з Ради Міністрів Масика, інших людей, міністра внутрішніх справ, тоді був Васишин. Ми їх викликали, вони розповідали, що відбувається в Україні, які йдуть процеси, що обкоми партії перебувають під серйозним тиском, що хочуть штурмувати

приміщення ЦК Компартії України, про передачу їх у власність Верховної Ради, всі відчули, що справа набуває дуже складного характеру. Отут вони злякалися»³³.

Л.Кравчук у цій розповіді тричі вжив дієслово «злякалися» на адресу колективного керівництва парламенту. Але злякалися всі депутати комуністичної більшості. Поділ «групи 239» на суверен-комуністів та ортодоксів був не ідеологічним, а суто кон'юнктурним. У ситуації радикальних заходів, що їх вживав Б.Єльцин до керівників ЦК КПРС, вони бажали відгородитися від Москви. Становище у власній республіці, як вони сподівалися, ще залишалося під контролем номенклатури.

На позачерговій сесії Верховної Ради УРСР 24 серпня з доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук. Його пропозиції були суто практичними: наповнити реальним змістом проголошену парламентом і схвалену українським народом Декларацію про державний суверенітет, тобто негайно створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закони про департизацію правоохоронних органів і перепідпорядкування армії та всіх силових структур винятково республіканській владі. Закінчувалася доповідь таким висновком: «Враховуючи докорінні зміни, що сталися зараз у країні, ми маємо також переглянути наші позиції відносно змісту Союзного договору. Україна може вступити лише в такий Союз, перебування в якому виключало б найменшу можливість зазіхань будь-кого на наш державний суверенітет»³⁴.

Співповідь очільника «групи 239» О.Мороза була емоційною, але беззмістовною. І.Юхновський від імені «Народної ради» виступив зі вже напрацьованими ввечері попереднього дня пропозиціями: негайно оголосити Україну незалежною демократичною державою, доповнити та зміцнити оголошення незалежності всеукраїнським референдумом, який провести одночасно з виборами Президента України, зупинити діяльність КПРС та КПУ на території республіки. Припиняючи дискусію, що почалася й могла перетворитися на нескінченну, Л.Кравчук зазначив: «Народні депутати вважають, що потрібно подумати і вивчити, а не так одразу поставити на голосування і не проголосувати», після чого оголосив перерву на одну годину³⁵. Пропозиції «Народної ради» були настільки революційними, що всім, без винятку, треба було зібратися з думками. Година виявилася вирішальною у зміні позиції суверен-комуністів (ортодоксів, мабуть, у стінах парламенту вже не залишалося). Упродовж цієї години була усунута й озвучена І.Юхновським вимога деяких народних депутатів провести в пакеті голосування постанов про незалежність України та заборону КПУ.

І.Юхновський під час перерви пішов у кабінет Л.Кравчука із текстом, пізніше відомим як Акт проголошення незалежності України, прихопивши

³³ Здобуття незалежності України, 1991: Історія проголошення, документи, свідчення: У 2 т. – Т.2. – Житомир, 2011. – С.15.

³⁴ Там само. – Т.1. – Житомир, 2011. – С.413.

³⁵ Там само. – С.456.

з собою В.Чорновола й С.Головатого (співавтори, разом із М.Горинем, І.Зайцем, Л.Лук'яненком)³⁶. Вони порозумілися і документ опинився в руках Л.Кравчука, котрий почав запрошувати до свого кабінету потрібних йому депутатів. Про розмови з ними він розповів журналісту В.Портникову у травні 1997 р. Останній 24 серпня 1991 р. весь день перебував у будівлі Верховної Ради. Ближче до вечора побачив у кулуарах Л.Кравчука і запитав його, яких результатів голосування слід чекати? Той відповів: «Я вже все вирішив. Я вже з усіма домовився». Нагадавши Л.Кравчукові про цю зустріч в інтерв'ю у травні 1997 р., журналіст запитав: «Коли Ви встигли провести ці консультації?». Л.Кравчук відповів на це питання й одночасно зазначив, що ідея пакетного голосування була небезпечною, тому що гарантовано відстороняла єдиний легітимний орган влади в республіці від прийняття рішення про незалежність України:

«Я запрошував до себе на зустрічі, перш за все, тих лідерів, за якими справді стояла більшість, це по-перше. По-друге, я тоді орієнтувався не стільки на фракції, яких не було, не стільки на групи, яких також не було, і “Народна рада” існувала суто номінально, адже організаційно вона не була позначена, тим більше, що в жодних документах Верховної Ради це не передбачалося. А я орієнтувався на регіональні депутатські групи, тобто кожна область мала свого лідера, без винятку. І я запросив усіх лідерів областей – 25, і сказав їм, що склалася така ситуація: ми маємо голосувати. І не робіть того, що вам рекомендують, навіть коли говорив із львів'янами, з івано-франківцями, тому що це – безглуздя, це – провокація. Тому що таким чином хочуть – одні, виконуючи якусь, будемо говорити, політичну акцію або позицію, а інші за непорозумінням – можуть не проголосувати за історичний акт, який ось у мене. Я його їм в загальних рисах прочитав – познайомив, і вони всі сказали, що будуть голосувати за цей акт»³⁷.

Поставлений на голосування Акт проголошення незалежності України було схвалено конституційною більшістю голосів: 346 народних депутатів «за», 4 – «проти» за незначної кількості тих, хто утримався. Цього дня Верховна Рада прийняла також ряд постанов: про політичну обстановку і створення умов для запобігання новим спробам військового перевороту, про створення Ради оборони, Збройних сил України, Національної гвардії, про прискорення формування Конституційного Суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, запровадити власну грошову одиницю, забезпечивши її конвертування. Окремою постановою Верховна Рада припинила діяльність осередків політичних партій у всіх структурах влади та управління, правоохоронних органах, установах радіо й телебачення, інших державних установах, органах, організаціях. На цьому позачергова сесія парламенту завершила свою роботу.

³⁶ Там само. – Т.2. – С.499–500.

³⁷ Там само. – С.558.

Питання про заборону діяльності КПРС, КПУ на території України залишилося відкритим, але не було зняте з порядку денного. Долею комуністів зайнялася Президія Верховної Ради, яка складалася переважно з їхніх однопартійців. 26 серпня 1991 р. Президія видала указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування й узяття під охорону службових приміщень парткомів для того, щоб забезпечити збереження майна, документів від розкрадання або знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л.Кравчук підписав указ про заборону діяльності КПУ. У тисячолітній українській історії відкривалася нова сторінка.

REFERENCES

1. Bojko, O. (2002). *Ukraina u 1985–1991 rr. Osnovni tendentsii suspil'no-politychnoho rozvytku*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Gorbachev, M.S. (1988). *K polnovlastiju Sovetov i sozdaniju socialisticheskogo pravovogo gosudarstva. Doklad i zakljuchitel'noe slovo na vneocherednoj dvenadcatoj sessii Verhovnogo Soveta SSSR odinnadcatogo sozyva 29 nojabrja – 1 dekabrja 1988 goda*. Moskva [in Russian].
3. Chubar'jan, A. (ed.) (2003). *Istorija Rossii XX veka*. Moskva [in Russian].
4. Kuvaldin, V. (2005). *Tri razvilki gorbachjovskoj perestrojki*. In: *Proryv k svobode. O perestrojke dvadcat' let spustja. Kriticheskij analiz*. Moskva [in Russian].
5. Pajps, R. (1997). *Rossija pri bol'shevikah*. Moskva [in Russian].
6. Pikhoja, R.G. (1998). *Sovetskij Sojuz: istorija vlasti. 1945–1991*. Moskva [in Russian].
7. Slavin, B. (2005). *Perestrojka v zerkale sovremennykh interpretacij*. In: *Proryv k svobode. O perestrojke dvadcat' let spustja. Kriticheskij analiz*. Moskva [in Russian].
8. Chernjaev, A. (2003). *Byl li u Rossii shans?* Moskva [in Russian].
9. Jakovlev, A. (2003). *Sumerki*. Moskva [in Russian].

STANISLAV KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Senior Scientist,
Department of History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), s_kul@ukr.net

PRECONDITIONS, COURSE OF EVENTS, AND OUTCOMES OF THE “PARADE OF SOVEREIGNTIES”

“Parade of Sovereignities” is an ironic denomination for the process of the collapse of the Soviet Union. As a rule, the collapse of the Soviet superpower is linked either to the defects of M.Gorbachev’s policy of restructuring the socio-political regime and the socioeconomic system, or to the will of the leaders of the three Slavic republics who gathered in Belovezhskaya Pushcha (Belarus) and announced that the USSR as a geopolitical reality no longer existed. The article reveals that the actions of the leaders of the all-Union center and the Union Republics in the situation of a deepening systemic crisis significantly influenced the process of disintegration of the USSR, but the process of the disintegration itself was conditioned both by objective reasons that emerged in the second half of the 20th century and by the actions of the leaders

of the RCP(b)–VKP(b)–CPSU of previous generations. It also proves that both the politicians and the social scientists of the third Soviet generation misunderstood the nature of the Soviet system of power, which form significantly differed from its essence. In this connection, the radical difference between revolutionary Marxism of the middle of the 19th century and Leninism which was formed in other historical circumstances is substantiated. The author analyzes the unique model of totalitarian power created by V.Lenin that had nothing to do with Marxism, but used the Marxist phraseology to mask its independence on the people. Particular attention is paid to the circumstances of the development and approval of the 1988 constitutional reform, which destroyed the Leninist model of power and returned to the citizens the sovereignty gained by society after the overthrow of autocracy, but lost after the Bolshevik coup in the autumn of 1917. Removing the party from the implementation of state functions and the introduction of free elections with alternative candidates turned the Soviets (Councils) into organs of democratic power, while the party was thrown back on the roadside of political life. Since the Soviet empire, including the enslaved countries of Central and Eastern Europe, was based on the dictatorship of the CPSU leaders, the elimination of this dictatorship led to the sovereignty of the first external belt of the empire and then the Union republics unexpectedly for the initiators of the policy of perestroika. This paper proves that the process of transition of power from the Communist Party committees to the Soviets (Councils) of people's deputies elected in free elections was quite lengthy and combined with the process of sovereignty of the Union republics. The Sovereignty of the Ukrainian SSR can be traced through the study of the circumstances of the adoption of two state-building documents – the Declaration on State Sovereignty and the Act of Declaration of Independence. Particular attention is paid to the relations between the communist majority and the opposition within the people's deputies of the Verkhovna Rada (Supreme Council), as well as the flowing relationship between the orthodox communists and the sovereign communists within the communist majority. The author also determines the circumstances, under which the Presidium of the Verkhovna Rada, which consisted mainly of representatives of the communist majority, initially ceased the activity of the CPSU–KPU on the territory of Ukraine, and, in a few days, banned the Communist Party of Ukraine.

Keywords: *evolutionary Marxism, Marxist phraseology in Leninism, soviet system of power, perestroika, 1988 constitutional reform, 1990 free elections, “Parade of Sovereignties”, Declaration on State Sovereignty of Ukraine, Act of Declaration of Independence of Ukraine.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Грищенко Ю.

**БОЛГАРИ В УКРАЇНІ 1920-х – 1930-х рр.:
МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМИ ПРОЕКТАМИ ВЛАДИ
Й РЕАЛІЯМИ ЖИТТЯ. – К.: Інститут історії України
НАН України, 2018. – 269 с.**

Україна – багатонаціональна держава, в якій національні меншини становлять майже чверть від усього населення. За таких умов для подальшої консолідації українського суспільства, збереження політичної стабільності та добробуту у країні конче необхідною стає виважена політика уряду в національному питанні. Вона повинна базуватися на солідному науковому підґрунті, а отже вивчення історії окремих етнічних груп на території України було, є й за-

лишається актуальною проблемою для вітчизняної науки. Потреба в таких дослідженнях підкріплюється також активізацією процесів культурного відродження, які відбуваються в останні роки у середовищі національних меншин.

Усе це в повній мірі стосується й українських болгар. За переписом 2001 р. їх налічувалося 204,6 тис. і вони посідали за чисельністю одне з чільних місць в Україні, поступаючись лише росіянам, білорусам, молдаванам та кримським татарам. Особливо помітна роль болгар у південних областях – Одеській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, де їх питома вага найвища. З огляду на все це, поява монографічного дослідження Юлії Грищенко не тільки цілком виправдана, а й очікувана та закономірна.

Відзначимо, що авторка ретельно опрацювала історіографію проблеми, дослідила її джерельну базу та ступінь наукової розробки. Відчувається високий рівень теоретичної підготовки, здатність до самостійного виваженого аналізу наявного історіографічного доробку, скомпонованого дослідницею за відповідними періодами. Схема розподілу історіографічних періодів логічна та аргументована.

Джерельна база монографії також вельми представницька. Переважну її більшість склали матеріали фондів рукописних зібрань музеїв, бібліотек,

архівів України, зокрема Києва, Харкова, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва, Кропивницького. Принцип аналізу використаних джерел до того ж є цілком можливим: архів – фонд – функціональна спрямованість документації. Завдяки цьому Ю.Грищенко змогла проаналізувати специфіку продукування документів фондоутворювачами, особливості їх накопичення в межах архівних фондів, виду та жанрову належність. Авторка розподіляє їх на: 1) нормативно-правові акти й діловодну документацію; 2) ідеологічно-пропагандистські тексти партійних і радянських діячів; 3) обліково-статистичну документацію; 4) болгаромовну періодику та шкільну літературу; 5) судово-слідчу документацію.

Висвітленню історичної долі громад болгар-переселенців і їхніх нащадків упродовж XVIII – початку XX ст. дослідниця присвятила розділ «Політичні аспекти формування болгарської етнічної меншини». Їй удалося створити панорамне відображення тих історичних реалій, в яких відбулося формування болгарської діаспори на півдні України. Ю.Грищенко розкрила основні етапи переселення болгар до Північного Причорномор'я, указавши на те, що основною причиною стало визискування османськими можновладцями християнського населення Балканського півострова та російсько-турецькі війни 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812, 1828–1829, 1853–1856 рр. Результатом їх кожного разу ставали багатотисячні виселення та утворення компактних поселень (колоній) болгар у південних регіонах Російської імперії – Бессарабській, Таврійській, Херсонській губерніях. При цьому було встановлено рівень заможності й земельного забезпечення болгар-колоністів, окреслено основні тенденції їх освітньо-культурного розвитку за імперської доби. Історичний екскурс, здійснений авторкою, вдало проклав місток для переходу, власне, до проблем, які розглядаються, – різних аспектів соціально-економічної та політичної історії болгарської діаспори Південної України в 1920–1930-х рр.

Дослідниця порушила проблему адаптації життя південноукраїнських болгар до політики влади, яка нерідко калейдоскопічно змінювалася в регіоні під час Української революції 1917–1921 рр.: УНР, гетьманат, махновська РПАУ, російські білогвардійці та більшовики. З остаточним утвердженням радянської влади на більшій території розселення болгарської діаспори на півдні України (окрім Південної Бессарабії, анексованої Румунією, і Кримського півострова, котрий на правах автономії ввійшов до складу РСФРР) давній спосіб життя зазнав докорінних змін і болгарини були змушені пристосовуватися до нових реалій. Цілком виправданим виглядає те, що найбільшу увагу Ю.Грищенко приділила висвітленню «болгарського вектору» політики коренізації, яка здійснювалася на теренах УСРР у 1921–1926 рр. Спираючись на матеріали фондів центральних та обласних архівів, дослідниця реконструювала хід прийняття рішень радянським і партійним керівництвом республіки щодо перспектив створення національних болгарських районів у складі відповідних округів та губерній, відтворила обставини заснування й подальшого функціонування Комісії національних меншин при ВУЦВК, болгарських секцій ЦКНМ, бюро при ЦК КП(б)У.

Авторка висвітлила процеси заснування болгарських національних районів на основі групування населених пунктів із переважанням мешканців болгарської національності, які втілювалися у життя впродовж 1924–1927 рр. Також ретельно розглянуто процеси передачі окремих населених пунктів між районами у ході адміністративно-територіальних змін, злиття окремих національних районів (як-от Цареводарівського та Романівського) і їх перейменування (Романівський на Коларівський, Цареводарівський на Ботевський, Велико-Буялицький на Благоевський). Відзначимо, що здійснена дослідницею робота створила абсолютно повну картину «болгаризації» відповідних селищ та їх сегрегацію в межах Коларівського, Велико-Буялицького, Вільшанського національних районів, а також окремих сільських рад (Тернівка). При цьому Ю.Грищенко не обмежилась одним лише аналізом конфігурації нацрайонів, але й розглянуті паралельні та синхронні процеси – політико-ідеологічну обробку більшовицьким активом основної селянської маси, виборчу активність населення, спроби забезпечення партійних і радянських органів національними кадрами за рахунок політемігрантів та місцевих активістів, інтелігенції.

Згідно з авторським задумом, усебічно висвітити хід масштабних соціально-економічних змін, які відбувалися в республіці впродовж першого десятиріччя після остаточного встановлення більшовицького режиму, а фактично від першого (1921–1923 рр.) до другого (1932–1933 рр.) голодоморів, мав розділ «Економічні зміни та їх соціальний відголос». Звернення до подій, пов'язаних із голодом 1921–1923 рр. та його впливом на демографію, економічний стан і настрої болгарського селянства Південної України, виглядає цілком виправданим. Цей голод, спричинений сукупністю природних і штучних факторів, мав катастрофічний вплив не тільки на демографічну ситуацію в болгарському селі степового регіону (так само, як і на загальноукраїнському рівні), а й став своєрідною відправною точкою для низки наступних карально-репресивних дій із боку комуністичної влади. Як справедливо відзначає Ю.Грищенко, сукупно із негативним впливом наслідків Першої світової та громадянської воєн, три голодних роки довершили підрив продуктивних сил, фактично поставивши болгарське населення краю на межу виживання. На схвалення заслуговує й те, що у своїх висновках дослідниця спирається на матеріали обліку населення та сільськогосподарського виробництва. Крім цього, було ретельно розглянуто заходи радянської влади, іноземних інституцій (у тому числі з Болгарії), спрямовані на допомогу голодуючим південноукраїнським болгарам.

Короткий період існування болгарського селянства УСРР в умовах непу (підрозділ 2.2) Ю.Грищенко дослідила в контексті: 1) спроби радянської влади дати селянству можливість покращити власне становище, а разом і підняти економіку держави у цілому; 2) нав'язати селу нові форми економічної співпраці у вигляді різного виду комун, артілей, кооперацій, ТСОЗ і т. п. Для з'ясування того, чи вдалося реалізувати ці намагання, було залучено широке коло архівних джерел – здебільшого матеріалів обліку та статистики – з фондів центральних, обласних архівів. Констатує певні успіхи

населення болгарських національних районів республіки зі зростання врожайності, збільшення поголів'я худоби тощо, авторка дійшла висновку, що досягнуто їх було завдяки традиційним моделям господарювання та формам організації праці: болгарські селяни, більшість з яких становили так звані середняки й «куркулі», украй неохоче, лише під тиском влади, погоджувалися на будь-які форми кооперації, не бажали розвивати на селі промислові заклади, удовольняючись звичним для них хліборобством, городництвом, виноградарством, скотарством. Тобто «передішку», надану владою, населення болгарських сіл Південної України, подібно й до представників інших етнічних груп регіону, було використало для вирішення проблем, спрямованих на бодай мінімальну економічну реабілітацію власних господарств.

Загальновідомо, що зворотна жорстка реакція більшовицького режиму не змусила себе довго чекати й реалізувалася у формі примусової колективізації та тотального вилучення у селян зерна через практику примусових хлібозаготівель, наслідком чого став штучно створений Голодомор, спрямований на впокорення селянства УСРР та деяких інших районів СРСР, де переважало товарне виробництво зернових культур.

Один із підрозділів рецензованої монографії присвячено з'ясуванню місця згаданих подій в історії болгарської діаспори, а також спільному та відмінному у ході реалізації злочинної політики влади щодо окремих етнічних груп краю. Як і в попередніх випадках, реконструкцію було поставлено на міцний фундамент інформації, здобутої дослідницею під час роботи в архівних установах (відзначимо, що при цьому значну кількість першоджерел уперше введено до наукового обігу) – ЦДАВО України, ЦДАГО України, держархіви Запорізької, Одеської, Кіровоградської, Миколаївської областей. Проїшовши шляхом розгляду конкретних ситуацій, узагальнивши їх та впорядкувавши отримані відомості у вигляді численних порівняльних таблиць з інформацією про економічні й демографічні показники життя болгарського села Південної України на початку 1930-х рр., авторка дійшла висновку, що не існувало якихось відмінностей між становищем українського та болгарського населення краю в умовах суцільної колективізації й Голодомору 1932–1933 рр. Якщо ж брати статистику по республіці у цілому, то видно, що болгарські села Вільшанського (Кіровоградщина) та Коларівського (Мелітопольського округу Дніпропетровщини; нині в межах південних районів Запорізької області – Бердянського, Приазовського, Приморського) районів найбільше потерпали від голоду, зазнали наймасштабніших людських втрат.

Ю.Грищенко також з'ясувала зміни в національно-культурному й освітньому векторах розвитку болгарської меншини УСРР упродовж перших двох десятиліть після встановлення радянської влади. Зокрема визначено фактори, що впливали на освітньо-культурну та духовну сфери життя болгарської діаспори, з'ясовано реалії, в яких опинилася болгарська меншина Української СРР із початком згортання Й.Сталіним так званого «ленінського» курсу національної політики.

Як постає з поданого матеріалу, з одного боку політика коренізації, проголошена радянською владою, створила умови для здобуття освіти й

задоволення культурних потреб рідною мовою, яких ані нащадки перших переселенців із Болгарії, ані їхні предки ніколи не мали ні в Російській, ні, тим більше, в Османській імперіях. На території Благоевського, Вільшанського, Коларівського (до 1930 р. – Ботевського та Коларівського) болгарських національних районів і окремих національних сільрад (як-от Тернівської, біля м. Миколаїв) було створено мережу освітніх закладів – від звичайної школи до педтехнікуму (с. Преслав) та відділення в Одеському державному педінституті, викладання в яких велось рідною для населення мовою. Центральна влада УСРР налагодила видавництво трьох районних газет, дитячого журналу, художньої та навчальної літератури, не зупиняючись, у разі потреби, навіть перед замовленням підручників у капіталістичній (!) Болгарії. Майже два десятки театральних труп діяли при новозаснованих сільських будинках культури, до того ж одна з них була постійною та гастролювала не тільки по болгарських селах Української СРР, але й у тоді ще російському Криму. Про все це переконливо свідчить документація 1920–1930-х рр., що її проаналізувала Ю.Грищенко. Однак, як довела авторка, новонасаджувана болгарська культура, попри свою зовнішню «етнічну» форму, була соціалістичною за змістом, а кінцевою метою її імплементації передбачалося виховання «радянської людини». Так планувалося зламати традиційний селянський індивідуалізм і православну релігійність болгарського населення. Низький рівень успіхів, здобутих на цьому шляху, продемонстрував владі неефективність коренізаційних загравань із нацменшинами та поставив завдання пошуку нового ефективного інструментарію. Наслідком цього стала ліквідація болгарських національних районів, переведення системи освіти на російську мову та шквал репресій, який обрушився на «національні кадри».

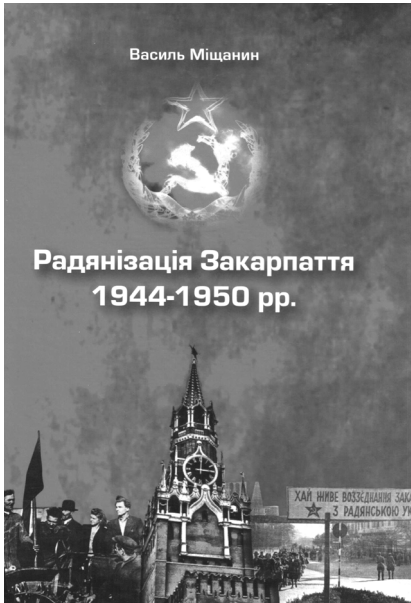
Саме тому останній підрозділ монографії, присвячений «болгарській національній операції» доби Великого терору, став своєрідним історіографічним ревіюем болгарським національним районам УСРР–УРСР 1920–1930-х рр. Спираючись на традиційно ґрунтовну за обсягом та якістю джерельну базу (переважну частину її становлять матеріали судово-слідчих справ НКВС), Ю.Грищенко поетапно, крок за кроком висвітлила розкручування маховика масових репресій проти болгар – громадян СРСР у 1937–1939 рр. Як постає з матеріалів, каталізаторами численних їх переслідувань могли стати різні фактори: існування «капіталістичної» метрополії – Болгарії; соціальне походження (духівництво, заможне селянство); участь у боротьбі проти радянської влади у часи громадянської війни; політичні погляди (особливо це стосувалося комуністів-політемігрантів із Болгарії); критика існуючого ладу й т. п. Однак навіть абсолютна лояльність та пролетарське походження не могли слугувати гарантією безпеки, оскільки основним критерієм для репресій була саме етнічність. Як довела дослідниця, кінцевою метою цього погрому виявилось нищення провідного прошарку болгарської діаспори – всіх тих, хто уособлював «българщину» (болгарський дух), а тому-то становив небезпеку для режиму. Скрупульозні підрахунки числа репресованих болгар щодо загальної їх кількості серед інших національних груп переконують: на теренах радянської України останніх переслідували набагато сильніше, ніж

українців і росіян. Наслідки тих репресій українські болгари відчувають і до сьогодні.

Серед зауваг та побажань до монографії Ю.Грищенко назвемо такі: 1) наукова цінність уміщеного матеріалу ще більше зросла б у разі вміщення в тексті або в додатках карти болгарських національних районів УСРР 1920–1930-х рр. у динаміці, зі зміною кордонів унаслідок вилучень, об'єднань тощо та з переліком конкретних населених пунктів; 2) авторці слід було враховувати той факт, що подекуди до складу нацрайонів входили селища з неболгарським (українським чи російським) населенням, а тому такі обставини треба було додатково роз'яснювати, або виключати останні з загального списку «болгарських» сілрад; 3) варто було більш широко використати матеріали усно-історичних свідчень населення болгарських поселень Південної України, зібрані на початку 2000-х рр. спеціалістами з Бердянська, Запоріжжя, Мелітополя, Миколаєва, Одеси (частину їх уже опубліковано, наприклад у серії «Усна історія Степової України»). Слід пам'ятати про те, що неабиякий потенціал для подальшої евристики зберігають фонди російських архівних установ (ДАРФ, РДАСПІ та ін.). Маємо надію, що ці рекомендації Ю.Грищенко врахує у своїх подальших наукових студіях.

Наостанок висловимо думку, що поява рецензованої книжки стала помітною подією не тільки для вузького кола вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчають проблеми історії болгарської діаспори на півдні України, а й для ширшого загалу – усіх тих, хто студіює вітчизняну історію міжвоєнного періоду.

Володимир Мільчев (Запоріжжя)

Міщанин В.
РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ 1944–1950 рр. –
Ужгород: РІК-У, 2018. – 644 с.

Студіям з регіональної історії України останнім часом цілком виправдано приділяється значна увага дослідників, адже помітно збільшилися роль і значення регіональних спільнот, їхніх традицій, звичаїв і самотності, обумовлених, насамперед, особливостями їх геополітичного становища та історичного розвитку. Своєрідним у цьому плані історичним регіоном України є Закарпаття, що знаходиться на межі єднання Північної, Східної та Західної Європи і являє собою унікальний приклад прикордоння або фрон-

тирної, перехідної території, де впродовж багатьох століть зустрічалися, взаємодіяли або вступали в гострий конфлікт різні політичні, соціальні, етнокультурні сили. Особливо складною, своєрідною й багато у чому повчальною стала історія Закарпаття ХХ ст., коли закарпатці вперше отримали можливість безпосередньо залучитися до суспільно-політичних процесів у регіоні та спробували власними силами обирати й розбудовувати своє майбутнє.

Переломними в новітній історії Закарпаття стали, зокрема, 1944–1950 рр., коли в невеликому проміжку історичного часу спресувалися події, що докорінно змінили подальшу долю цього самотнього краю:

– 1944-й рік: 28 жовтня – визволення Закарпаття від німецько-угорських загарбників; 26 листопада – проголошення І з'їздом народних комітетів краю утворення Закарпатської України і прийняття маніфесту про її воз'єднання з УРСР, що й було юридично оформлено договором, підписаним 29 червня 1945 р. в Москві між урядами СРСР і Чехословаччини.

– 1946-й рік: 22 січня – утворення Закарпатської області УРСР; 25 січня – указом Президії Верховної Ради на території області запроваджено законодавство Української РСР.

Так було розв'язане завдання історичної ваги – Закарпаття ввійшло до складу УРСР і цим завершився процес об'єднання українських етнічних земель в одній державі – СРСР. Водночас у краї прискореними темпами здійснювалася докорінна зміна соціально-економічних й суспільно-політичних відносин, що завершилося повним інтегруванням Закарпаття в тоталітарно-комуністичну структуру та систему Радянського Союзу.

Цей післявоєнний період історії Закарпаття до недавнього часу продовжував залишатися найменш дослідженим і найбільш дискусійним в історіографії. Переважна більшість праць побачили світ саме в «радянську епоху» і відзначалися упередженістю, а нерідко відвертою фальсифікацією процесів, що мали місце на Закарпатті в 1944–1950-х рр. Натомість сучасна

українська історіографія післявоєнного періоду історії краю – фрагментарно-проблемна й неповна. Виходячи з цих позицій, рецензовану монографію доцента Ужгородського національного університету Василя Міщанина необхідно розглядати як нове бачення тих подій, а величезний обсяг використаних автором архівних та опублікованих джерел свідчить про фундаментальність проведеної ним науково-пошукової роботи з метою створення цілісної синтетичної праці з історії радянізації Закарпаття.

Необхідно погодитися з твердженням автора, що актуальність дослідження обумовлена низкою чинників. По-перше, тим, що впродовж нетривалого періоду Закарпаття пережило два радикальних перевороти. Спочатку – превентивну радянізацію 1944–1945 рр., яка здійснювалася Народною радою Закарпатської України за участю радянських спеціалістів і за допомоги Червоної армії. Згодом, у 1946–1950-х рр., пройшла тотальна радянізація краю вже як нової адміністративно-політичної одиниці – Закарпатської області Української РСР. По-друге, нове прочитання перетворень на Закарпатті 1944–1950-х рр. сприяє дерадянізації масової історичної свідомості певних верств сучасної України. По-третє, радянізація Закарпаття пройшла найпізніше з-поміж західних областей УРСР. Тому радянський характер у краї був найменш виразний (с.5). Під терміном «радянізація» В.Міщанин розуміє

«феномен квазілегітимного запровадження специфічного соціалістичного ладу (з тоталітарним режимом в осерді, з певним способом життя, свідомістю, ідеологією, системою управління, економікою, соціальною структурою) в конкретному регіоні, що базувалося на застосуванні масового терору і псевдодемократичних інструментів під монопартійним диктатом... У вузькому тлумаченні радянізація передбачала проведення класичної тріади соціалістичних перетворень: індустріалізація, колективізація, культурна революція» (с.5–6).

У цьому контексті заслуговує на увагу і схвалення окремих історико-теоретичний підрозділ монографії – «Радянізація регіонів і країн: загальне й особливе», де автор намагається порівняти спільне й особливе у процесах радянізації, здійснених на приєднаних до СРСР у 1939–1940 і 1945 рр. територіях (Західна Білорусія, Прибалтика, Західна Україна, Північна Буковина, Бессарабія, Закарпатська Україна), а також у центральноєвропейських країнах так званої «народної демократії». Щоправда, тут мабуть варто зазначити, що окремі вітчизняні історики при вивченні цих процесів послуговуються терміном «советизація», із приводу чого хотілося б почути думку автора.

Цілком закономірно, що головною метою дослідження В.Міщанина стало розкриття об'єктивних та суб'єктивних чинників формування, механізмів реалізації, основних наслідків радянізації Закарпаття в перші післявоєнні роки. Відзначимо, що конкретні наукові завдання, які поставив перед собою фахівець, загалом успішно виконано.

Автор ґрунтовно опрацював архів управління Служби безпеки України у Закарпатській області, Державний архів Закарпатської області та

Національний архів Чеської Республіки (Прага). Загалом використано 789 архівних справ, які вводяться до наукового обігу вперше. Архівні матеріали доповнюються величезним масивом використаних опублікованих джерел, статистичних викладок, періодики та мемуарної літератури. Серед останньої групи джерел заслуговують на особливу увагу спогади І.Ваша, Ю.Ільницького, Г.Ладані, Ю.Пітри, О.Росула, Ю.Химинця, В.Шандора та багатьох інших. Важливим джерелом стали усно-історичні джерела, відшукані дослідником у різноманітних архівах. Загалом список джерел і критично проаналізованої монографічної літератури та інших публікацій із теми дослідження налічує 1441 позицію.

Другий розділ монографічного дослідження В.Міщанина має назву «Визволення і возз'єднання». Тут зроблено успішну спробу охарактеризувати військово-політичну ситуацію на Закарпатті восени 1944 р., проаналізувати процес підготовки і проведення з'їзду народних комітетів Закарпатської України та радянсько-чехословацький договір про Закарпаття (с.73–114). Необхідно погодитися з твердженням дослідника, що після визволення Закарпаття Червоною армією на території краю створювалися нові органи влади, діяльність яких

«відразу спрямували на забезпечення народної ініціативи щодо зміни державно-правового статусу краю за московським планом. Цьому слугували весь спектр методів: диктат радянського військового командування, зачистка контррозвідкою “Смерш” “ворогів народу”, переслідування угорського і німецького населення тощо. СРСР скористався сповна сприятливою суспільною кон'юнктурою і слабкістю в краї позицій чехословацького уряду, що повертався з еміграції» (с.86).

Зрозумілою та об'єктивною видається оцінка підписання міждержавного договору про Закарпатську Україну. На відміну від тверджень радянських істориків, котрі розглядали його суто як такий, що поклав край «історичній несправедливості», В.Міщанин схиляється до думки, що у цей час прагнення закарпатців до «возз'єднання» краю з Україною збіглися з геополітичними інтересами СРСР, і зауважує: «Насправді це возз'єднання стало зручним пропагандистським прикриттям тоталітарного поневолення Закарпаття» (с.114).

В історіографії цієї проблеми й досі дискутується питання про те, чи був рух за об'єднання з Україною всенародним, дійсно масовим, чи це лише одна з течій, що охопила не більше третини політично активного населення Закарпаття, чи він був інспірований та здійснений винятково зусиллями радянського тоталітарного режиму за дієвої підтримки місцевих комуністів. На наш погляд, на Закарпатті дійсно йшлося про збіг національних, історичних і природних прагнень українського народу до об'єднання в єдиній державі та імперських зазіхань СРСР, для якого Закарпатська Україна, безсумнівно, була вагомим надбанням серед нових післявоєнних територіальних прирощень, ставши форпостом та успішним досвідом для розпочатого

після війни процесу радянзації всього Центральноєвропейського регіону. Водночас у сучасній українській історіографії утверджується думка, що сам факт «возз'єднання», чи точніше – приєднання Закарпаття до УРСР, який завершив багатовікову боротьбу за об'єднання всіх українських земель в одну державу, історично обумовлений і політично виправданий акт, прогресивне й закономірне явище в історії українського народу, однак форми та методи його здійснення були далеко не цивілізованими, суперечили конституційним нормам Чехословацької республіки й міжнародному праву. На цих дискусійних і понині питаннях авторів рецензованої праці слід було б зупинитися більш детально.

Оригінальністю думок і власною концепцією відзначається третій розділ – «Превентивна радянська Закарпатської України». Ще в 1992 р. В.Маркусь опублікував монографію «Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945», в якій підсумовував:

«Протягом 47 років Закарпаття є складовою частиною української держави: [...] відбувається процес соціальної, культурної і психологічної асиміляції близько одного мільйона карпато-українців з усім українським народом. Якщо вони поділяли досі горе і радість з усією гнобленою країною, то не для того, щоб – коли раптом змінилися обставини – розірвати цю омріяну єдність. Навпаки, йдеться про те, щоб український народ, розділений протягом століть, разом скористався плодами цього єднання. З думкою про це, заради єдності карпато-українців з цілим народом України, у майбутньому вільної і незалежної держави, активні і пасивні автори включення Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 років заклали в її будову наріжний камінь» (с.83).

Із цими словами відомого українсько-американського історика важко сперечатися.

В.Міщанин об'єктивно і ґрунтовно проаналізував сам процес запровадження символіки й системи влади, формування основ тоталітарної економіки, освітні трансформації. Особливо цікаві факти містяться в параграфі про масові репресії за національною та релігійною ознаками. За підрахунками автора, органи «Смерш» у Закарпатській області на середину 1945 р. сформували списки «антирадянських контрреволюційних елементів»: «угорські терористи» (345 осіб), члени «Карпатської Січі» (38 осіб), «таємні агенти угорської поліції» (21 особа), члени Руської національно-автономної партії (79 осіб), службовці поліції Карпатської України (262 особи), члени партії УНО (88 осіб), службовці жандармерії (154 особи). Починаючи з листопада 1944 р. угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали впродовж цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 р. (с.141). Загалом у 1944–1946 рр. із Закарпаття виселено майже 3 тис. німців і близько 25–30 тис. угорців (с.152). Що стосується репресій проти греко-католицької церкви, то автор вірно стверджує:

«Радянська влада періоду Закарпатської України не наважилася ліквідувати греко-католицьку церкву, як це було зроблено на інших західноукраїнських землях. Особливості тривалий час ізольованого від України регіону затримали реалізацію цього плану на три роки. На відміну від Галичини, загарбання якої у 1939 р. Кремль уважав “поверненням” належних до Радянського Союзу територій, Закарпаття перед війною перебувало у складі Чехословаччини» (с.152).

Зазначимо, довоєнна Чехословаччина була демократичною й доволі толерантною до національних менш і релігійних конфесій державою, що позначилося на загальнополітичній культурі закарпатців.

Четвертий, найбільший за обсягом і вагомістю, розділ монографії присвячено політичній ситуації у Закарпатській області в 1946–1950 рр. Автор детально аналізує адміністративні та ідеологічні заходи нової влади, виборчі кампанії 1946 і 1947 рр., особливості регіональної кадрової політики. Щодо останньої наводяться цікаві статистичні дані. Наприклад, у результаті проведеного обміну квитків із 4248 членів КПЗУ 1607 (37,8%) потрапили під партійну «чистку». На кінець 1946 р. комуністи майже цілком сформували структуру партії, було створено 526 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. У 1950 р. в області нараховувалося 9012 комуністів, із них місцевих – близько 4 тис. На початку травня 1946 р. завершено формування номенклатури обкому партії. На 1 січня 1947 р. на посадах перебували 1263 працівників, із них місцевих – 507 (40%) (с.241).

Не оминув своєю увагою дослідник перебіг економічних перетворень на Закарпатті в 1946–1950 рр. Саме цій проблемі присвячено п'ятий розділ монографії. Дослідник має рацію, коли робить висновок, що «індустрія Закарпатської області розвивалася за єдиними радянським стандартом: директивне управління, п'ятирічні плани, соціалістичне змагання» (с.257). Закарпатський «великий перелом» стався в 1948–1949 рр. Зокрема промисловість області виконала встановлений для неї на 1949 р. виробничий план на 108,6%. Понад 120 підприємств реалізували його достроково. За підрахунками В.Міщанина, у 1950 р. на Закарпатті вже діяли 336 підприємств. Для порівняння: у 1944 р. – лише 58. Прийшла на Закарпаття й суцільна колективізація.

«Тоталітарна влада мала досвід придушення селянського опору в різних частинах СРСР 1920–1930-х рр. Отож, поетапно за кілька років, у 1946–1950 рр., незважаючи на опір селян, було колективізовано й Закарпаття. Проте перманентна боротьба з “дрібнобуржуазними” і “приватновласницькими” пережитками на селі залишалася і надалі в арсеналі державної аграрної та соціальної політики в радянському Закарпатті» (с.275).

Проте не все було так просто для нової влади. На сторінках монографії зустрічаємо відомості про підпали колгоспних споруд, будинків активістів, розправи над головами колгоспів, сільрад. Так, 29 липня 1949 р. повстали

мешканці с. Ірлява Ужгородського округу, потім четверо з них отримали по 8–10 років таборів. У с. Добронь того ж округу масовий безлад супроводжувався погромом, в якому взяли участь до 500 осіб. У 1949 р. «за крадіжки і розтрати колгоспного майна» судили 114 громадян (с.275). І таких прикладів автор наводить чимало.

«Культурна революція: закарпатський варіант» – назва шостого розділу монографічного дослідження В.Міщанина. У центрі уваги дослідника – радянська освітня реформа, етапи становлення культурної мережі, посилення ідеологічного контролю за «творчою інтелігенцією». Важливим для нової влади було подолання неписьменності. Станом на 1 вересня 1946 р. 26 264 дорослих закарпатця не вміли писати. У 1946/1947 навч. році в області працювали 339 шкіл грамоти, 285 груп грамоти, індивідуально проходили навчання 725 осіб. На Закарпатті не вистачало педагогічних кадрів. Цю прогалину заповнювали приїжджі фахівці. За підрахунками автора, до початку 1945/1946 навч. року сюди прибули 805 спеціалістів, а у серпні 1946 р. – ще 526 педагогічних працівників.

Звернув увагу дослідник і на заснування державного університету в Ужгороді: спочатку запрацювали підготовчі курси, а з лютого 1946 р. за партії сіли перші студенти (168 юнаків і дівчат із різних міст і сіл республіки). Навчальний процес почався на чотирьох факультетах – історичному, філологічному, біологічному, медичному. На 1 липня 1946 р. було вже 15 кафедр, на яких працювали 42 викладача. В.Міщанин наводить фрагмент із доповідної записки тодішнього ректора Ужгородського державного університету А.Курішка:

«Університет не забезпечений висококваліфікованим професорським персоналом. Із дев'яти професорських одиниць, передбачених штатним розписом, всі залишилися вакантними... Із 17 доцентських одиниць штатного розпису тільки 11 мають вчене звання. Із місцевих кадрів, які мали відповідну освіту, в штаті перебувало лише 5 (із 50 штатних одиниць). З викладачі працювали погодинно, 2 перебували на посадах штатних наукових співробітників ботанічного саду. 30% всіх викладачів були членами Комуністичної партії. Позапартійні викладачі перебували під посиленням ідеологічним контролем» (с.286).

Цікаві факти з монографії В.Міщанина можна почерпнути про знаних педагогів М.Лелекача, П.Лінтура, П.Сміяна, Ф.Потушняка, інших представників закарпатської інтелігенції, які «не могли працювати, постійно перебували під ідеологічним контролем і періодично піддавалися цькуванню у місцевій комуністичній пресі, на партійних зборах тощо». Водночас, на нашу думку, варто було також використати ряд узагальнюючих праць про історію виникнення Ужгородського університету¹.

¹ Напр.: Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття. – Ужгород, 2005; Ужгородський національний університет на шляху національно-освітнього відродження України. – Ужгород, 2015; *Вегеш М.* Ужгородський національний університет: історія і сьогодення. – Ужгород, 2007; *Довганич О.Д., Довганич Г.М.* Університет у нашому житті. – Ужгород, 2007.

Сьомий розділ праці В.Міщанина присвячено соціальній динаміці, демографічним змінам і початку російщення на Закарпатті 1946–1950 рр. У 1945–1947 рр. між Чехословаччиною і СРСР відбувся взаємний обмін населенням за принципом оптації. Усього із Закарпаття офіційно виїхали до ЧСР від Віденського арбітражу до 1 листопада 1944 р. 5078 сімей, або понад 15 тис. осіб, а в 1945–1947 рр. – 1583 сім'ї. У 1945–1947 рр. на Закарпаття прибули, приміром, 2383 вчителі зі східних районів УРСР. На 1 липня 1947 р. також приїхали 1139 лікарів і 3998 осіб медперсоналу. Порушив дослідник і проблему переселення мешканців Закарпаття в інші області республіки. На його переконання, цей процес мав як економічні, так і політичні цілі. З одного боку, переселення покликано було полегшити дві постійних проблеми закарпатського селянина – малоземелля й безробіття. З іншого боку, до переселення в південні та східні області УРСР, до відправки на навчання у школи ФЗН включили переважно молодь – активний прошарок суспільства. Цим комуністичний режим позбувся потенційних противників нової влади у щойно створеній області (с.335–336). Становить інтерес фактичний матеріал параграфу про конфесійний переділ, який мав місце в післявоєнному Закарпатті. Необхідно погодитися з твердженням автора, що керівництво СРСР не хотіло допустити існування чисельної греко-католицької церкви, центр якої перебував за кордоном. Тому цю конфесію на західноукраїнських землях було поетапно ліквідовано в 1946–1949 рр. Оскільки на Закарпатті активно протистояв цьому єпископ Теодор (Ромжа), тому в 1947 р. радянське керівництво організувало його вбивство. Погрозами й шантажем окремих священників, адміністративним тиском, забороною реєструвати греко-католицькі громади органам влади в 1949 р. вдалося знищити цю церкву. Одночасно протестантські громади опинилися під суворим контролем держави (с.353).

Завершує монографію восьмий розділ, в якому йдеться про спротив радянізації Закарпаття. Дослідник наводить чимало яскравих і маловідомих фактів про діяльність УПА-Захід. Закономірно, що органи держбезпеки почали ліквідацію мережі ОУН у краї. Фактично в результаті арештів у липні – грудні 1945 р. крайова організація перестала існувати. Деяким патріотам удалося емігрувати. Після розгрому ОУН на Закарпатті провід ОУН «Захід-Карпати» вирішив утворити підпілля заново. У монографії міститься значний фактичний матеріал про відомих закарпатських націоналістів, про акти терору проти окремих радянських працівників. Багато уваги приділяється висвітленню діяльності однієї з наймасовіших підпільних організацій краю – «Закарпато-українські повстанці». У 1950 р. було викрито Спілку визволення Закарпаття, яка діяла в Мукачівському районі. В.Міщанин ґрунтовно висвітлив масові репресії проти закарпатських українців. Крім детального опрацювання архівних документів, автор не оминув своєю увагою фундаментальні праці відомого українського історика О.Довганича. Водночас, чомусь не згадуються окремі студії

останнього². Варто було також звернути увагу на ґрунтовну працю Ф.Рубіша й О.Довганича «Закарпатці під пресом сталінського свавілля» (Мукачево, 2009 р.).

В.Міщанин доводить, що починаючи з листопада 1944 р. на Закарпатті за радянськими взірцями швидкими темпами проходили зміни у суспільно-політичній, соціально-економічній, національній і релігійній сферах. Ці зміни досить швидко торкнулися кожного мешканця краю. Якщо період Народної ради Закарпатської України 1944–1945 рр. можемо назвати «превентивною радянізацією», то з утворенням Закарпатської області тут почали діяти радянські закони, спрямовані на цілковите влиття населення Закарпаття у «братню сім'ю народів СРСР» (с.371). Дослідник довів, що радянська влада намагалася репресивними методами цілковито контролювати політичні настрої населення. Під особливою увагою відбувалися перші радянські вибори у Закарпатській області – до Верховних Рад СРСР та УРСР, місцевих рад депутатів трудящих. Вони засвідчили, що на Закарпатті було багато незадоволених новою владою. Це незадоволення значно посилювалося під час проведення суцільної колективізації. Масовий супротив проявився насамперед у «бабських бунтах», антиколгоспних виступах і заворушеннях, акціях пасивного протесту – написання агітаційних листівок, усні висловлювання проти колгоспів, місцевих партійних і радянських керівників (с.382). Оригінальністю відзначається заключний параграф розділу – «Відлуння радянізації: усно-історичний аспект» (с.383–397), в якому використано матеріали етнографічної практики студентів історичного факультету Ужгородського національного університету (2015 р.). Монографію значно посилили прикінцеві додатки, куди включено 35 оригінальних документів, більшість з яких публікуються вперше. Вони дозволяють краще зрозуміти тогочасну епоху, відчути суспільні настрої, що панували серед закарпатців у перші післявоєнні роки.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, водночас слід зазначити, що вона не позбавлена певних вад (на окремі з них уже вказувалося вище). Зокрема, на нашу думку, авторові слід було б більш чітко визначити й розгорнуто зупинитися на внутрішніх та зовнішніх, міжнародних, чинниках, що сприяли прискореній радянізації Закарпаття.

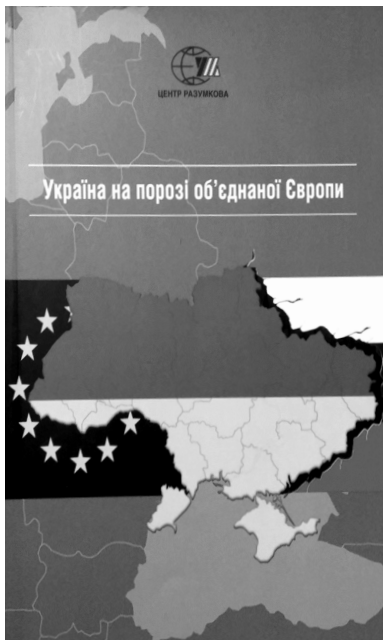
Складається враження, що В.Міщанин намагався максимально використати десятки архівних фондів та опублікованих джерел, які безпосередньо стосувалися тематики його дослідження. Проте чомусь поза увагою автора опинилися такі важливі для висвітлення теми фундаментальні академічні видання, як шостий том колективної монографії «Політична історія України ХХ ст.» (Київ, 2003 р.), другий том «Історії українського селянства»

² Голгофа жертв політичних репресій. – Ужгород, 2009; Коли історія, як незгойна рана... – Ужгород, 2000; Повернення до правди. – Ужгород, 2000; Возз'єднання Закарпаття з Україною очима сучасника: За архівними документами. – Ужгород, 2006; До Бузулука через табори ГУЛАГу: З історії засудження, покарання та бойового шляху закарпатських втікачів в 1939–1941 рр. – Ужгород, 2009.

(Київ, 2006 р.), другий том «Історії державної служби в Україні» (Київ, 2009 р.), а також документальні додатки до них.

Василь Міщанин упродовж останніх років плідно працював над висвітленням соціально-економічного, політичного й культурного розвитку Закарпаття в перші післявоєнні роки. У численних публікаціях він уперше у вітчизняній історіографії з нових позицій порушив проблему так званої «радянзації» Закарпаття. Його ґрунтовне монографічне дослідження – важлива віха у сучасній історіографії. Автор застерігає: авторитаризм і тоталітаризм радянської епохи – це зло, яке не повинно більше повторитися. Про це свідчить кожен архівний документ, кожен рядок рецензованої монографії.

Микола Вегеш (Ужгород)
Степан Віднянський (Київ)

Кульчицький С., Міщенко М.
УКРАЇНА НА ПОРОЗІ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ. –
К.: ЦЕНТР РАЗУМКОВА, 2018. – 232 с.

Співробітництво істориків із представниками інших гуманітарних дисциплін не часто дає однозначно позитивний результат. Зазвичай кожен із співавторів-колеґ по гуманітарному цеху залишається в межах свого наукового поля й навіть текстуально можна визначити, де пише історик, а де, наприклад, соціолог або політолог. Відповідно, читач отримує сукупність сюжетів, з яких має сам вибудовувати загальну картину дослідницького поля. Написана авторитетними фахівцями – істориком Станіславом Кульчицьким і соціологом Михайлом Міщенком – монографія, безперечно, виняток із цієї закономірності.

Актуальність заявленої тематики безумовна, особливо зараз, коли державна євроінтеграційна стратегія починає приносити успіхи та підтримується більшістю українських громадян. Адже з кожним кроком уперед треба вирішувати дедалі складніші питання й розуміння їх глибини та історичної ретроспективи стає вкрай важливим. Із цієї перспективи монографія має вдалу структуру, яка сприяє практичному використанню видання.

Перший розділ, присвячений успіхам і проблемам дерадянзації України, має переважно теоретичний характер та показує фундаментальні причини того, що комуністична доктрина, яка обіцяла щастя і процвітання всьому людству, принесла страждання й горе мало не його третині. Більше того, вона досі продовжує деструктивно впливати на посткомуністичні суспільства. Зокрема в монографії вказується на «залежність людини від держави, нездатність суспільства, яке вже звільнилося від диктатури, контролювати свою державу» (с.7). Треба підкреслити, що автори, попри чітку антикомуністичну настанову, не дозволяють собі зневажливо ставитися до наукової спадщини К.Маркса та Ф.Енгельса, уважаючи, що вона «посіла вагоме місце в інтелектуальній скарбниці людства» (с.8).

Варто звернути увагу на влучне спостереження фахівців, що радянська влада мала олігархічну природу. Вони використовують поняття «компартійно-радянської олігархії», яка мала політичну та економічну владу не завдяки контролю над засобами виробництва, а за допомогою політичної диктатури, що дозволяло тримати норму експлуатації на високому рівні. При цьому панування забезпечувалося тим, що у суспільстві руйнувалися горизонтальні зв'язки (атомізація), вилучалася приватна власність, яка мала б дати економічний фундамент для спротиву, і воно саме вибудовувалося під вертикаль влади. Таку форму управління автори назвали «державо-комуна», котра спиралася на владний тандем «партія – ради».

Розпад СРСР, на думку С.Кульчицького й М.Міщенко, які ввели для опису цього процесу поняття «революція розпаду», був пов'язаний із двома чинниками. Перший передбачав ліквідацію тандему «партія – ради», коли у червні 1988 р. на XIX Всесоюзній партійній конференції було ухвалено, що радянські органи мають стати справжніми владними структурами. Тим самим влада від держави передавалася атомізованому суспільству – за формою система ставала демократичною, а по суті соціум продовжував жити в координатах «держави-комуни». Іншими словами, відбувся «перехід від компартійної диктатури до радянської демократії» (с.47).

Другим чинником, що був наслідком першого, виявилася активізація національних рухів. В умовах послаблення «держави-комуни» частина компартійно-радянської номенклатури в національних союзних республіках «стала розуміти, що вже залежить не стільки від Кремля, хто б у ньому не сидів, скільки від власних виборців» (с.38). Зрештою, суверен-комуністи й узяли курс на утворення незалежної України (цей процес разом із конституційною реформою 1988 р. автори слушно назвали «революцією згори»). Але далі постання Української держави вони називають результатом переростання «революції згори» в «революцію знизу» (с.44). Досить важко погодитися з цією тезою щодо активності українського «атомізованого» суспільства в 1990–1991 рр. Революційним проявом «знизу» можна вважати, власне, студентську «Революцію на граніті» 1990 р., яка хоча й отримала загальнонаціональну підтримку, але не переросла в масову революцію. Її наслідками врешті-решт і скористалися суверен-комуністи.

Другий розділ – «Українська держава і суспільство перехідної доби» – висвітлює динаміку 1991–2013 рр. Описуючи початковий етап, автори наводять влучне історичне спостереження: «Посткомуністичні й особливо пострадянські країни опинилися в ситуації, яка не мала аналогів у попередній історії людства. Вони змушені були просуватися методом спроб і помилок» (с.47). Тим самим вони ставлять під сумнів суспільні стереотипи та конспірологічні теорії про цілеспрямований розвал економіки на початку 1990-х рр.

Отже оновлена «партія влади», що склалася з колишньої компартійно-радянської номенклатури із залученням політиків нової хвилі, намагалася протидіяти деструктивним об'єктивним чинникам на своєму рівні розуміння, точніше, нерозуміння ситуації – вдалі кроки її вгамовували, а невдалі – розгойдували. Новим політичним явищем став конфлікт між виконавчою та законодавчою гілками влади, які за радянської системи діяли в унісон. Цей феномен набув ідеологічного забарвлення після позачергових парламентських і президентських виборів 1994 р. У Верховній Раді «контрольний пакет» отримали ліві сили, а президентом став представник промислових кіл Л.Кучма. Після майже дворічного протистояння переможцем вийшов останній, який домігся встановлення президентсько-парламентської форми правління, що й було зафіксовано в Конституції 1996 р. Це відкрило шлях для виходу з політичної та соціально-економічної кризи, який був пов'язаний із появою нового правлячого прошарку. Важко не погодитися з такою тезою авторів: «П'ятиріччя 1996–2000 рр. стало вирішальним у перетворенні України

на демократичну республіку. Однак противником лівих сил, які тяжіли до “світлого майбутнього”, виявився не народ, який все ще залишався великою мірою радянським за своєю психологією і ментальністю, а консолідовані президентською владою праві сили. На зміну радянській Україні приходила олігархічна республіка» (с.52). Далі автори висвітлили джерела формування олігархічних політичних сил, котрі показано похідними від компартійно-радянської олігархії. У виданні є окремий підрозділ – «Становлення олігархічної економіки», де, утім, більше уваги приділено макроекономічним трендам 1990-х рр. в Україні, а власне «олігархічну економіку» представлено мало.

С.Кульчицький і М.Міщенко відзначають, що олігархічна республіка, яка почала формуватися з кінця 1990-х рр., стала кроком уперед у порівнянні з радянською демократією, не кажучи вже про компартійну диктатуру. Вони, зокрема, наводять такі аргументи. Український олігархічний режим був залежним як від народу, оскільки Конституція 1996 р. була дієвим інструментом, так і від міжнародного співтовариства з огляду на експортну орієнтованість вітчизняних фінансово-промислових груп. Обидва чинники в повній мірі проявилися під час «Помаранчевій революції» 2004 р., яка не допустила узурпацію влади окремими олігархічними кланами. Однак її наслідком якраз і стало повноцінне становлення олігархічної республіки, чому сприяло й перетворення в 2004 р. політичної системи на парламентсько-президентську. Після перемоги В.Януковича на президентських виборах 2010 р. було запущено протилежний процес, який автори назвали «гвалтуванням Конституції» (с.71).

Фахівці подають невеликий опис зовнішньої політики перших двадцяти років незалежності. При цьому вони наполягають, що керівники держави балансували між Сходом і Заходом (с.85). Із контексту зрозуміло, що це критична оцінка, оскільки наведено успішні приклади європейської та євроатлантичної інтеграції країн Центрально-Східної Європи. Однак далі автори показують, що балансування було вимушеним кроком, оскільки доводилося постійно протидіяти російському наступу на українську незалежність – у питаннях кордонів, Криму, економіки тощо. Також слушно акцентується, що намагання Л.Кучми після 1999 р. посилити європейський курс призвело до низки скандалів («касетний», «кольчужний»), які збіглися з приходом до влади в Росії В.Путіна. Однак далі надто категорично вказується на «капітулянтство» Л.Кучми перед путінським режимом (с.101). Проявом цього названо приєднання до «єдиного економічного простору», а мотивом начебто було те, що український президент сподівався на підтримку В.Путіна для свого третього терміну на випадок, якщо на виборах 2004 р. «провалилися» б В.Ющенко та В.Янукович. Це досить дискусійна конструкція, яка спрощує тогочасну ситуацію й ігнорує, зокрема, таку подію, як тузлинський конфлікт, коли завдяки військово-дипломатичним зусиллям Л.Кучми вдалося припинити прямі територіальні зазіхання.

Цікавий вимір історичного процесу 1990-х рр. в Україні показаний у підрозділі «Суспільство перехідної доби: соціологічний зріз». Зокрема акцентовано увагу на наслідках, які залишила в масовій свідомості комуністична

ідеологія. Це своєрідна релігійність, ідеї соціальної рівності та ієрархії, уявлення про «прогресивні» та «реакційні» народи, «культ нещасної людини» як «єдиного носія правди і справедливості». Стосовно останнього автори слушно зауважують: «Улюблене політтехнологічне знаряддя диктаторських і тоталітарних режимів, які проголошують своєю найпершою задачею захист інтересів найбільш знедолених верств населення, але, кидаючи їм час від часу деякі подачки, зовсім не зацікавлені в тому, щоб, значно підвищивши їх рівень життя, “ліквідувати їх як клас”» (с.110). Крім того, наведено спостереження, як у суспільній свідомості негативне ставлення до компартійно-радянської номенклатури трансформувалося на початку 1990-х рр. у негатив до «ділків тіншової економіки», а наприкінці того десятиліття – до представників влади. Таким чином, коло замкнулося. Звернімо увагу на ще одне спостереження авторів: у 1990-х рр. соціологи фіксували, що українська масова свідомість наслідувала російські тенденції з невеликим часовим лагом, тоді як після 2000-х рр. вона вже демонструвала власну динаміку й окремішні від російських соціальні феномени.

Третій, ключовий, розділ – «На шляху до об'єднаної Європи» – розпочинається з опису «Революції гідності». Її С.Кульчицький і М.Міщенко трактують як «безпосереднє, хоч і віддалене у часі продовження Революції розпаду і Помаранчевої революції» (с.124). Описано події Євромайдану, окупацію Росією Кримського півострова та розгортання нею воєнного конфлікту на Донбасі. Крім подієвої історії, автори намагаються сміливо ставити й шукати відповіді на фундаментальні питання. Наприклад: «Хто вони, ці росіяни, які є нашими співвітчизниками впродовж багатьох поколінь? Чи схожі вони на росіян, які живуть у Росії? Якому громадянству вони надають перевагу – українському чи російському?» (с.150). Описано економічні процеси останніх років і розвиток відносин із «колективним Заходом».

Зауважимо, що подеколи у третьому розділі автори роблять публіцистичні та емоційні оцінки. Інколи це конфліктує зі спокійним академічним стилем і змістом попередніх розділів (наприклад, «поневолення української економіки олігархами», «озброєний до зубів клептократичний кримінальний режим колишнього зека-рецидивіста» тощо). Навряд чи від цього виграє текст. Недостатньо опрацьовано сюжет про актуальний стан великого бізнесу в Україні та його зв'язки з російським. Не витримує критики наведений перелік «сучасних» українських олігархів.

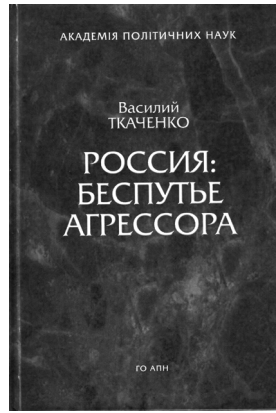
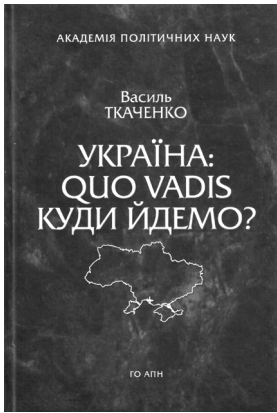
Досить цікаве спостереження авторів щодо ментального розриву українського суспільства з «російським світом». Цей процес намітився ще на початку 2000-х рр. У виданні подано соціологічні дані, зібрані в 2014–2017 рр. Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова щодо динаміки ставлення українців до громадян Росії, інститутів влади суміжної країни, міфологеми «братні народи», перспектив міждержавних відносин, моделі подальшого розвитку самої України (європейська, російська) тощо. Усі ці показники засвідчують, що майбутнє нашої держави дедалі менше буде пов'язане з Росією, – більшість суспільства, а головне молодь, хоче йти європейським шляхом.

С.Кульчицький і М.Міщенко намагаються дати відповідь на питання, яке місце Україна може зайняти в Європі та чи відповідають її цінності європейським? Для роздумів над цим у монографії наведено результати порівняльних досліджень цінностей «старої Європи» (Німеччина, Нідерланди), «нової Європи» (Польща), України та Росії. За детального їх аналізу вдумливий читач побачить привід як для загального оптимізму, так і для формулювання завдань подальшого суспільно-політичного розвитку.

У підсумку свого різнопланового дослідження автори роблять висновок, що з російською анексією Криму та військовими діями на сході України перехідний період у новітній історії нашої держави закінчився. Зроблено цивілізаційний вибір, почався прискорений рух до тих європейських країн, які не були вражені «вірусом тоталітаризму» (с.232). Фахівці вдало формулюють основний виклик, який стоїть перед країною, – це актуалізоване минуле. Ззовні цей виклик генерується Росією, яка намагається затягнути Україну та планету у цілому в попередні століття, а всередині – частиною громадян і політичних сил, що на них спираються, котрі все ще не можуть відірватися від минулого, яке існує лише в них у свідомості.

Найкраща відповідь на актуалізацію минулого – вироблення сучасного наукового знання. Прикладом цього і стала розглянута нами монографія С.Кульчицького й М.Міщенко. Широке ознайомлення з нею має сприяти тому, щоб наша країна якнайшвидше переступила поріг об'єднаної Європи, ідучи не в минуле, а в майбутнє.

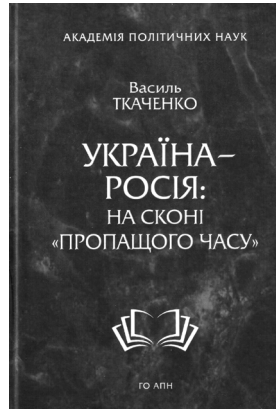
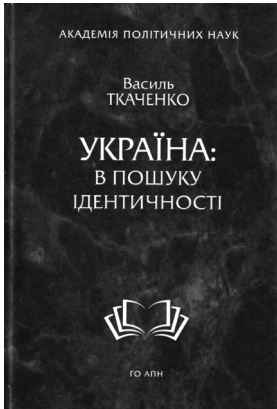
Володимир Головка (Київ)

ТКАЧЕНКО В.
Україна: Quo vadis – куди йдемо? – К.: Логос Україна, 2017. – 424 с.

ТКАЧЕНКО В.
Россия: БЕСПУТЬЕ АГРЕССОРА. – К.: Логос Украина, 2016. – 432 с.

ТКАЧЕНКО В.
Україна: в пошуку ідентичності. – К.: Політія, 2018. – 500 с.

ТКАЧЕНКО В.
Україна – Росія: на сконі «пропащого часу». – К.: Політія, 2018. – 482 с.

Політичні події в Україні 2013–2014 рр., початок воєнних дій посилюють інтерес наукової спільноти до проблем внутрішнього

порядку українського суспільства, історичних взаємозв'язків України з сусідніми державами, особливо з Росією. Питання підбиття підсумків історичного розвитку нашої країни, геополітичного вибору, розвитку національної ідентичності як ніколи стали актуальними для Української держави на сучасному етапі. Її громадяни нещодавно зробили свій вибір на користь європейського шляху розвитку й від цього в найближчі десятиліття, а можливо й сотні років залежатиме вектор руху країни та суспільства. Тому наукові студії, що порушують цю проблематику, користуються неабияким попитом у широкого читацького загалу.

Цикл праць В.Ткаченка, пов'язаний спільною проблематикою, опубліковано у серії «Бібліотека АПН». Він присвячений проблемам ідентичності України та її взаєминам із Росією. Автор справедливо вважає цю суміжну державу постійним викликом, який потребує адекватної відповіді. Формування української національної ідентичності він розглядає як рівнозначну фактору національної безпеки.

Першу книгу – «Україна: quo vadis – куди йдемо?» – В.Ткаченко починає з аналізу ідентичності спротиву, розгляду бінарної опозиції «ми – вони» в період війни й миру. Він намагається знайти лінію вододілу, торкається питань боротьби за «київську спадщину», перипетій вестернізації країни, що знаходиться на культурному пограниччі в історичному процесі, тернистого шляху становлення української нації. Перший розділ цього тому є фактичним

вступом до всього чотиритомника, позаяк він порушує основні проблеми, які детально аналізуватимуться на сторінках решти книг.

В.Ткаченко поділяє думку вітчизняних дослідників, зокрема Г.Півторака, що під «давньоруським суспільством» слід розуміти не єдину українську народність, а «відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією та релігією». Він вважає, що не варто плутати поняття давньоруська державність із відповідною народністю, яка не встигла сформуватися за доби існування Київської Русі. І, отже, виникнення трьох східнослов'янських народностей відбувалося не шляхом поділу давньоруської на три частини, а внаслідок об'єднання «кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племенних об'єднань у компактні етнографічні масиви» (с.26).

Автор також зупиняється на різних діяннях сучасної російської влади, спрямованих на привласнення («приватизацію») історії давньої Русі (варто зазначити, що саме «давньої», а не «Давньої», як в автора), і навіть пов'язує їх із російською агресією проти України. В.Ткаченко аналізує різні акти та дії росіян у цьому напрямі, починаючи з указу президента Російської Федерації №267 «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності» від 3 березня 2011 р., в якому точною відліку останньої кремлівські керівники зробили прихід до влади в Новгороді 862 р. Рюрика. У книзі згадується, що появі цього акта передувала «громадська ініціатива», у тому числі виступ російського кінорежисера М.Михалкова 18 вересня 2009 р. під час ювілейних урочистостей, присвячених 1150-річчю Великого Новгорода. У контексті поданої інформації війна, розв'язана Росією проти України, постає як спланований акт із тривалим періодом підготовки.

В.Ткаченко намагається простежити лінії вододілу між українцями та росіянами, вважаючи, що відправною точкою у формуванні різних світоглядів стала монголо-татарська навала. Вона знищила передумови «того культурного стилю, який міг скластися на Русі внаслідок розвитку традицій XI–XII ст.» (с.35). Із цим важко не погодитися. У праці акцентується увага, що Московське царство поєднало візантійське православне християнство зі структурою держави, створеної монголо-татарами. Православна церква в Московії забезпечувала ідеологічне оформлення експансіоністського курсу.

Із-поміж інших проблем, на які звертає увагу автор у своєму дослідженні, – питання модернізації, глобалізації, шляхів та роздоріжжя європейського вектору, небезпеки «веймаризації», реакції України на тоталітаризацію РФ, російську стратегію «глобального візантизму», «новий світовий безпорядок» тощо. У книзі акцентовано, що перебуваючи у ситуації історичного вибору, український народ повсякчас звертається до пережитого, позаяк особистий і національний вибір впливає на результат. Однак на відміну від минулого цей вибір різниться, оскільки в його перебіг включено весь світ. І результат може бути різним – починаючи від однієї глобальної структури до множини структур.

Попри загальний високий рівень аналітичності праці та використання широкого кола перевірених джерел, іноді В.Ткаченко, на нашу думку, оперує

не достатньо підтвердженою інформацією. Так, на с.39 наводяться статистичні дані про чисельний і національний склад Криму в середині XVII ст., узяті з праці О.Пріцака «Що таке історія України», згідно з якими населення півострова налічувало 187 тис. мусульман, 920 тис. (!) українців, 20 тис. євреїв, караїмів, вірмен, греків. Тобто загальна чисельність мешканців Криму становила 1 млн 127 тис. осіб, з яких українців – чотири п'ятих. Цей інформаційний сегмент змушує насторожитися й викликає кілька критичних зауважень, які хотілося б висловити. По-перше, виробничо-продуктивна база тодішнього Кримського ханства була малорозвиненою та забезпечити продуктами харчування (навіть за наявності привозного продовольства) таку величезну кількість людей було б занадто важко. Навіть на рубежі XIX–XX ст. населення Криму налічувало лише близько 550 тис. осіб. По-друге, кримські татари здійснювали набіги не тільки на українські, але й на російські землі, натомість росіяни чомусь неначе зникли. Складається враження, що В.Ткаченко, слідом за О.Пріцаком, під «українцями» бачить росіян і представників інших народів. Цей список сумнівів можна було б продовжувати.

Важко погодитися також і з тезою авторської післямови, що історичний вибір є насамперед моральним (с.397). На нашу думку, він більш світоглядний. Також не вельми коректне висловлювання, що раціональний науковий аналіз може зробити його більш осмисленим. Уважаємо, що точнішим є висловлювання «сприяти осмисленню історичного вибору».

Друга книга В.Ткаченка під промовистою назвою «Россия: беспутье агрессора» виділяється з-поміж інших праць циклу насамперед завдяки тому, що вона написана російською мовою. Очевидно, це зумовлюється тим, що автор призначав свій текст передусім для російськомовної аудиторії південних і східних регіонів нашої країни та для читацького загалу Росії. Мета книги – показати агресивну сутність «путінізму», його ідейні й соціальні корені, еволюцію російської державної системи від європейського вибору 1990-х рр. до «євразійства» III тисячоліття, маніпуляції зі згадками про «славне минуле» радянського періоду та російські «дискредитації» сучасних західних тенденцій розвитку. Розпочавши цю працю коротким аналізом російської агресії проти України, автор розглянув випробування українського суспільства Майданом, зупинився на ідеології «путінізму», котру він визначає як шовінізм пострадянського реваншу, зачепив питання діяльності впливових світових політичних гравців, сучасної геополітики. Також він розглянув різні способи ведення війни Росії проти України, зокрема інформаційні інтервенції та гібридну війну.

Автор вважає, що «російська держава-цивілізація» в теперішній час демонструє всі ознаки занепаду. Не будучи спроможним відповісти на виклики часу, однак намагаючись продовжити свою владу, російське керівництво переключує увагу суспільства на зовнішні загрози. Наслідком цього стало використання різних кліше («гегемонія США», «загроза НАТО», «українська хунта» та ін.). На думку В.Ткаченка, не можна не погодитися з твердженням Л.Шевцової, що «сам факт, що Кремль скинув Росію у військовий час, уже говорить про те, що самодержавство знаходиться на стадії вичерпання ресурсів.

Власне, Кремль активно зайнявся державним суїцидом, активізувавши соціальні сили архаїки і прискоривши процес деградації» (с.426). Можна погоджуватися або не погоджуватися з цим твердженням, проте воно має право на існування.

Досліджуючи агресивний курс російської влади, В.Ткаченко торкається й релігійного чинника російсько-української війни. Приміром, він згадує про проголошену патріархом Кирилом (Гундяєвим) нібито новітню фазу протиборства між православ'ям та уніатством. Згідно з нею, «уніати й розкольники, узявши в руки зброю, під виглядом антитерористичної операції почали здійснювати пряму агресію проти духовенства канонічної Української православної церкви на сході країни» (с.407). Такі фрагменти, що зачіпають різні аспекти, не лише політичні або воєнні, а й економічні, культурні, релігійні, дозволяють із різних боків зрозуміти історичні процеси, а в даному випадку – мотивацію агресора, його цілі та виправдання щодо розв'язання війни тощо.

У третьому томі – «Україна: в пошуку ідентичності» – проаналізовано особливості самоідентифікації нашої країни в період президентства В.Ющенка (2004–2009 рр.), коли здійснювалися спроби розбудови громадянського суспільства, більшість з яких унаслідок кризи «помаранчевого міфу», низки помилок влади виявилися недієздатними й у суспільстві виник потяг до «сильної руки». Автор розглядає питання філософії історичного дискурсу та переформатування історичної пам'яті, зупиняється на проблемі розколотості українського суспільства, частина якого світоглядно та політично орієнтована на Захід, а частина – на Схід. Значну увагу присвячено реакції українського суспільства на виклики часу. В.Ткаченко порушує питання взаємозв'язку ідентичності й суспільної безпеки, непротистих відносин «влада – народ», соціального капіталу України. Окреме місце приділено розгляду проблеми як теперішнє сучасне може вплинути на майбутнє, де автор зупиняється на можливих негативних наслідках лібералізації, реванші консерватизму і знову, уже в іншому контексті, повертається до питань суспільної безпеки.

Доволі часто у цій книзі висвітлюються питання історії, зокрема історичні витоки феномену малоросійства, російського державного шовінізму. Акцентується увага на тому, що в Російській імперії українська старшина як політична група репрезентувала не колоніально поневолений народ, а власне імперський, і тому ідеологію малоросійства не варто розглядати як «вроджений прояв сервілізму». З окремими аспектами цієї тези важко погодитися. Приміром із тим, що «українська старшина як політичний клас представляла собою власне імперський народ» (с.132). На нашу думку, колоніальне поневолення якогось народу зовсім не означає, що представники місцевого нобілітету перестають ним бути, зокрема згадаємо становище індійських раджив у роки британського панування в Індії, які у своїх руках зосереджували чималі багатства і владу (хоча й обмежену) на місцевому рівні. Подібних прикладів можна навести чимало.

Цікавий в історичному плані аналіз, зроблений В.Ткаченком, стосовно становлення російської самосвідомості щодо України. Тут свої власні

думки він переважно висловлює через критичний огляд праці О.Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)). Попри те, що останній представляє російські інтереси, його окремі твердження цікаві. Так, він вважає, що невдача великого російського проекту, який реалізовувався в імперії Романових, пов'язана з «об'єктивною обмеженістю російського асиміляторського потенціалу, із нездатністю держави й прибічників загальноросійського проекту в суспільстві скоординувати свої зусилля, мобілізувати наявні можливості для його реалізації і для відстоювання уже досягнутого від виклику з боку конкуруючого українського проекту» (с.144). В.Ткаченко під враженням від цієї розвідки стверджує, що у сучасних умовах в Україні, коли відбувається протистояння українського й російського «проектів» (що нав'язується певними політичними силами), варто дослухатися до аналізу та висновків О.Міллера для коригування стратегії національного будівництва, звичайно, у позитивному для українського національного розвитку сенсі.

У праці «Україна – Росія: на сконі “пропащого часу”» В.Ткаченко знову повертається до процесу формування української ідентичності, тепер уже переважно у протистоянні стратегії «російського світу». Термін «пропащий час» означає перебування українських територій під владою Москви й був запозичений у М.Драгоманова. Автор вважає ідеологію «старшобратства» російського народу вагомим гальмом України на шляху до європейського просвітництва та демократії. У цій книзі порушено низку нових проблем і певною мірою продовжено розгляд тих, що були висвітлені в попередніх. Серед розглянутих питань аналіз перебування України у зоні подвійної периферії, криза мультикультуралізму, проблема єдності українського суспільства, осмислення історичного досвіду, явище «внутрішньої колонізації» в російсько-українських відносинах та їх асиметричність, випробування Майданом, синдром жертви й ката, боротьба за давньоруську спадщину, відродження геополітичних стратегій, російські рефлексії про агресію. Автор також порушує питання апології політики, залежність проблеми ідентичності та безпеки України, провал російських ілюзій та прощання з ними. Попри думку В.Ткаченка, що наша країна проходить шлях від держави приватизованої до держави правової, він не вважає, що цілі можна досягнути повністю.

Із-поміж окремих вад цієї книги привертає увагу те, що назви деяких розділів і параграфів, маючи гучні, а іноді навіть поетичні назви, не завжди відображають заявлений зміст. Приміром, параграф 5.1 називається «Історіографія пам'яті» – і складається з кількох сторінок, а в більшій частині цього підрозділу розглядаються окремі думки Т.Адорно, зокрема питання про просочування націонал-соціалізму в демократію. Власне кажучи, загальна історіографія пам'яті як така тут практично відсутня.

Іноді у цьому томі трапляються не вельми вдалі формулювання, які можуть викликати у читача додаткові питання. Приміром, на с.128 автор згадує УНР часів Директорії, ЗУНР і Кубань у роки керівництва нею Крайовою радою. І тут же пише, що «всі три республіки були повалені рукою великодержавної денікінщини» (с.35). Зрозуміло, що терміном «великодержавна

денікінщина» автор хотів позначити політику великодержавності загалом (російську, польську, радянську), однак у багатьох читачів може виникнути думка, що причиною знищення цих республік стала денікінська армія.

На с.479 В.Ткаченко ставить питання про рушійні сили революційних перетворень. Логічно здавалося, що автор розповість читачеві саме про них. Однак далі йдеться про те, що революційні перетворення здійснюються під час війни, їх звершує стара еліта, дія відбувається в парламентсько-президентській республіці з розділеними гілками влади й реалізуються вони під контролем Заходу.

Основною вадою розглянутого нами циклу праць є те, що окремі ідеї й сюжети повторюються в різних книгах. Можливо, причиною цього стало те, що кістяком деяких із них виявився матеріал раніше опублікованих статей автора. Загалом же масштабні інтелектуальні студії В.Ткаченка справляють позитивне враження та заслуговують схвальної оцінки. Вони виявилися на часі, позаяк висвітлюють чимало актуальних проблем розвитку українського й російського народів, непростих стосунків між ними в різні історичні періоди та особливо нині. Зрештою можна констатувати, що вони дають частково відповідь на запитання, що програв і виграв український народ у цих стосунках та яку позицію Україна має займати стосовно Росії в майбутньому, щоб уникнути різних негативів із боку «старшобратства», котре може існувати лише у формі колоніального поневолення для українського народу. Важливо, щоб таке видання мало більші тиражі.

Віктор Даниленко (Київ)
Петро Бондарчук (Київ)

Студентські історичні зошити. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2010–2018

У 2010 р. серед студентів інституту історії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника виникла ідея започаткувати продовжене наукове видання. У тісній співпраці, за координації з викладацьким складом вишу впродовж 2010–2018 рр. вийшли друком десять випусків. Здається, на тлі схожих за характером студентських часописів у нашій країні¹ це – найбільш регулярний за часом появи та з серйозним міжнародним наповненням, що додає неабиякої унікальності й актуальності за умов сучасних тенденцій розвитку української історичної науки у цілому.

За 2010–2018 рр. шпальти нашого періодичного видання репрезентували статті, повідомлення, рецензії студентів закладів вищої освіти багатьох українських і зарубіжних міст (Галич, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Луганськ, Львів, Тернопіль, Ужгород, Херсон, Чернівці, Брест, Варшава, Краків, Торунь, Пряшів, Стамбул та ін.). Обрана концепція видання – публікування фахових україномовних статей, якомога масштабніше популяризування їх в Україні та за її межами, – здається, досягла своєї мети. «Студентські історичні зошити», починаючи з 2011 р., традиційно «наповнюють портфель» учасників щорічної Міжнародної наукової конференції «Colloquia Russica»², розповсюджуючись згодом по бібліотеках та наукових

¹ Див., зокрема: Збірник студентських наукових праць. Серія історія. Актуальні питання історії та міжнародних відносин: минуле і сучасне. – Ужгород, 2007–2018. – Вип. 1–10; Студентські історичні студії: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2010–2012. – Вип. 1–5; Записки Львівського медієвістичного клубу. – Л., 2016–2018. – Вип. 1–3 та ін.

² Див.: *Волошук М.М.* Міжнародний науковий проект «Colloquia Russica» (2010–2014 рр.) // Український історичний журнал. – 2014. – №5. – С.225–231.

установах, так чи інакше пов'язаних із дослідженнями історії Русі й водночас досить гідно презентуючи там українську студентську історичну науку.

Від 2015 р. збірник видається в рамках роботи центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії факультету (до 2016 р. – інституту) історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника на чолі з доктором історичних наук, професором М. Волощуком³. Традиційні рубрики видання: «Studia mediaevalia», «Актуальні питання вітчизняної історії», «Сторінка молодого етнолога», «Miscellanea», «Наукова хроніка». У вип. 8 було запроваджено рубрику «Інтерв'ю з істориком», «гостями» котрої є як викладачі факультету історії, політології і міжнародних відносин (професори М. Волошук, М. Кугутяк, О. Жерноклеєв, І. Райківський), так і запрошені з лекціями в рамках роботи центру медієвістичних студій іноземні історики: професори О. Мусін (Санкт-Петербург, Росія) і Д. Гарді (Нові-Сад, Сербія), доцент О. Мартинюк (Мінськ, Білорусь), А. Голембйовська-Тобіаш (Плзень, Чехія), Р. Лівох (Краків, Польща) та ін. У своїх інтерв'ю фахівці діляться власним досвідом, розповідають про цікаві епізоди зі свого життя, заохочують молодих людей активніше вивчати історію. За пропозицією Наукового кола студентів-істориків Ягеллонського університету (Краків, Польща) 2016 р. побачив світ спеціальний вип. 7, присвячений суто українсько-польським відносинам Х–XXI ст., покликаний продемонструвати готовність вирішувати непрості питання спільної історії на рівні студентських наукових студій.

Координація зусиль упорядників видання – викладачів і студентів – дозволила забезпечити комфортність, якість роботи, високий науковий рівень. Упродовж восьми років чимало молодих авторів, спираючись на свій перший науковий досвід на шпальтах «Студентських історичних зошитів», зуміли згодом захистити дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – М. Мосорко, А. Стасюк, О. Коломийчук з Івано-Франківська, Д. Лісін, М. Гаврилишин зі Львова, Т. Ковалень, В. Калініченко з Чернівців, А. Чорна з Кам'янця-Подільського, А. Тутушка з Ужгорода, В. Пилипенко з Луганська, М. Міхальський із Кракова та ін. У найближчий час очікуються захисти Т. Букреева з Херсона, А. Живачівського, С. Дубчака, І. Тимар з Івано-Франківська, Я. Краснодембського з Торуні.

Редколегія щиро вірить у перспективу видання, докладаючи максимальних зусиль задля якнайкращої подальшої самореалізації пересічного, головне українського, студента на ниві історичних студій.

Мирослав Волошук (Івано-Франківськ)

³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/StudentskiZoshyty/notifications/>; <https://if.academia.edu/MyroslavVoloshchuk>

НАТАЛІЯ БАЦАК (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДЕНЬ УКРАЇНИ В ЄВРОПІ: ІННОВАЦІЇ, АКЦЕНТИ, РЕФЛЕКСІЇ»

Конференція, яка у червні 2018 р. об'єднала десятки українських учасників та зарубіжних колег із чотирьох південноєвропейських країн, стала продовженням традиції, започаткованої рік тому. Міжнародний науково-культурний проект «День України в Європі», основною метою якого є проведення заходів, спрямованих на представлення здобутків сучасної вітчизняної науки, стартував 2017 р. Завдяки взаємодії Міністерства закордонних справ України й Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин із науковими, освітніми інституціями нашої країни і світу подібні заходи (конференції, круглі столи, семінари), супроводжувані експозиціями архівних фото- та кінодокументів, що розкривають історію зародження національних державницьких і дипломатичних традицій 100 років тому, удалося реалізувати в Австрії, Словаччині, Угорщині, Грузії.

Цього року масштабний проект було здійснено в результаті співпраці Міністерства закордонних справ України, Інституту історії України НАНУ, Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин із науково-освітніми інституціями нашої країни і Європи, організаціями співвітчизників за кордоном. Саме це й визначило інноваційний формат конференції, що передбачав проведення цілої низки виїзних заходів у Молдові, Болгарії, Греції, Румунії. Головна мета реалізації проекту полягала у формуванні простору для діалогу всередині української та міжнародної історичної спільноти, в актуалізації теоретико-методологічних засад вивчення історії відносин України з народами південноєвропейського світу.

15 червня у будівлі Академії наук Молдови (Кишинів) відбулося відкриття першого виїзного заходу в рамках міжнародної конференції. Значення події підкреслило вітання надзвичайного й повноважного посла нашої країни у цій державі *І.Гнатишина*, котрий наголосив, що 100 років тому, як і сьогодні, українці відстоювали свободу й незалежність у боротьбі з російською агресією, а також охарактеризував стан та перспективи українсько-молдовських двосторонніх відносин.

Для молдовських науковців і представників української громади було організовано виставку архівних документів «Українська дипломатія 1917–1924 рр.: зародження національних традицій», присвячену 100-річчю вітчизняної

дипломатичної служби. Організатори заходу – голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин д-р іст. наук, проф. *І.Матяш* і заступник голови д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України *С.Віднянський* – детально представили експозицію та поінформували присутніх про значення й мету цього наукового проекту, підкреслили прагнення нагадати міжнародній спільноті про події, які 100 років тому передували появі України на міжнародній арені.

Далі перед українською громадою, дипломатами, молдовськими колегами й журналістами виступили представники української делегації, зокрема д-р іст. наук *Т.Рендюк*, канд. іст. наук, доц. *О.Павлишин*. Від Академії наук Молдови слово мав директор Інституту енциклопедичних досліджень, директор Центральної наукової бібліотеки ім. А.Лупана д-р політ. наук *К.Манолаке*.

Продовженням серії виїзних заходів стала проведена 18–19 червня Міжнародна наукова конференція з нагоди 100-річчя встановлення дипломатичних відносин між Українською Народною Республікою та Болгарським Царством, котра відбулася в рамках реалізації проекту «Болгарія й Україна в історії Європи». Офіційне відкриття проходило у Великому салоні Болгарської академії наук (Софія). Вітальне слово від цієї установи виголосив її президент акад. *Ю.Ревальський*. Він указав на глибокі зв'язки, що існують між двома країнами, зокрема між болгарськими та українськими вченими, а також висловив упевненість, що конференція підтвердить їх важливість.

Під час відкриття форуму між Інститутом історії України НАНУ та Інститутом історичних досліджень БАН було укладено договір про наукове співробітництво. Документ, підписаний директорами цих установ акад. В.Смолієм і д-ром Д.Вачковим, регулюватиме умови проведення культурних та освітніх заходів, науковий обмін фахівцями. Плануються двосторонні й міжнародні конференції, круглі столи, виставки, спільні видавничі проекти, а також створення комісії істориків Болгарії та України у складі співробітників академічних установ цих країн.

Привітавши учасників конференції з цією важливою подією, надзвичайний і повноважний посол України *М.Балтажи* відзначив той факт, що захід присвячено сторіччю дипломатичних відносин, адже в радянський час навіть згадка про представників України в Болгарії періоду Української революції була неможливою. Слова подяки організаторам за можливість обміну думками виголосив директор Інституту історичних досліджень БАН д-р *Д.Вачков*. Він підкреслив, що незважаючи на високу активність українсько-болгарських зв'язків, вони потребують нових історичних розвідок для подальшого їх зміцнення. Доповідач висловив упевненість, що робота конференції, як і знайомство з експозицією «Українська дипломатія 1917–1924 рр.: зародження національних традицій», стануть основою для продовження взаємодії та реалізації майбутніх проектів. Проф. *І.Матяш* зазначила, що важливим є розуміння українською й болгарською сторонами необхідності зустрічей, адже саме в дискусії, у живому спілкуванні та обміні думками народжуються нові ідеї, а співпраця стає реальною, а не лише зафіксованою на папері.

Робота пленарного засідання розпочалася з демонстрації унікальної документальної кінострічки, присвяченої підписанню Брестського мирного договору, копію котрої українським організаторам конференції надав завідувач відділу Національного музею історії України *О.Кучерук*. Присутній на заході нащадок одного з учасників подій від Четверного союзу *І.Стояновича-Аджелето* (1862–1947 рр.) – д-р іст. наук, міністр культури Болгарії в 2013–2014 рр. *П.Стоянович* подякував за несподівану можливість побачити в кінохроніках свого прадіда.

У ході пленарного засідання доповіді виголосили чл.-кор. НАН України проф. *С.Віднянський*, д-р *Д.Вачков*, проф. *І.Матяш*, д-р *П.Стоянович*, д-р *Б.Нягулов*, *В.Милачков*. Зокрема проф. *С.Віднянський* представив сучасне наукове бачення українсько-болгарських відносин від найдавніших часів до сьогодення, наголосивши на розбіжностях між національною історичною парадигмою та пропагандистськими міфами й догматичними твердженнями, що їх останні десятиліття агресивно накидає історичній спільноті російська ідеологічна машина. Важливе значення Брестського договору у зовнішній політиці болгарського уряду 1918 р. та дипломатичні стратегії його представників у переговорному процесі детально висвітлив д-р *П.Стоянович*.

Доповідь проф. *І.Матяш* було присвячено ролі перших дипломатичних установ України 1918 р. в налагодженні міждержавних українсько-болгарських відносин, розкриттю значення Брестського договору для України як підґрунтя для виходу нашої держави на міжнародну арену, її фактичної легітимації. Доповідачка акцентувала, що подальші проблеми з ратифікацією документа не торкнулися двосторонніх відносин Болгарії та України, у чому була заслуга двох визначних дипломатів – *О.Шульгина* та *І.Шишманова*.

Б.Нягулов наголосив на зацікавленості Болгарської держави в появі незалежної України, оскільки в контексті брестських переговорів це давало можливість порушити питання Добруджі й деяких інших територій. Молода українська дипломатія надзвичайно швидко знайшла спільну мову з болгарською, котра стала своєрідним посередником між сторонами переговорного процесу. На переконання одного з його учасників, повноважного міністра генерала *П.Ганчева*, мир з Україною був для Болгарії набагато важливішим, аніж мир із більшовицькою Росією.

Болгарський дослідник *В.Милачков* у своєму виступі проаналізував повідомлення засобів масової інформації Болгарії першої чверті ХХ ст. про підготовку й підписання Брестського миру та, зокрема, «українське питання». Високий рівень зацікавленості болгар також спостерігався стосовно приходу до влади *П.Скоропадського*, взаємин України з Росією, втручання Румунії щодо Бессарабії, земельного питання, становища болгарської національної меншини в Україні тощо. Доповідач зауважив, що важливою темою, яка висвітлювалася у пресі, був прийом болгарського посла *І.Шишманова* в Києві та українського посла *О.Шульгина* – у Софії. Приймаючи від останнього вірчі грамоти, очільник Болгарської держави висловив глибоку вдячність українським військовикам, полеглим за свободу балканської країни, та відзначив плідну діяльність українців у Софії.

Упродовж 18–19 червня робота конференції відбувалася у трьох сесіях у Великому салоні Болгарської академії наук та у залі засідань Центрального військового клубу. Було представлено понад 50 досліджень з історії болгарсько-українських відносин від середньовіччя до сучасності в контексті європейської історії. Зокрема українсько-болгарські зв'язки неодноразово висвітлювалися в різних аспектах історичної персоналістики в доповідях *Т.Рендока*, *М.Станчева*, *Н.Бацак*, *А.Якимової*, *Т.Готовської-Шени*, *П.Божинова* та ін.

Різноманітні виміри історії болгарських колоній в Україні й української еміграції на Балканах було представлено в дослідженнях *А.Атаманенко*, *В.Власенка*, *Ю.Грищенко*, *С.Каменевої*. Гостру дискусію викликала запропонована в доповіді *В.Власенка* концепція української політичної еміграції в Болгарії в міжвоєнний

період. Роль етнічних громад українців у сучасному міжкультурному діалозі України та Болгарії розглянула проф. *А.Атаманенко*.

Велику зацікавленість аудиторія виявила до проблем історії болгарських колоній в Україні, зокрема до доповіді канд. іст. наук *Ю.Грищенко* (за відсутності авторки зачитаної *Є.Сарнацькою*). Також на сесії було представлено видану в Інституті історії України НАНУ 2018 р. монографію цієї дослідниці «Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя».

Джерелознавчі аспекти цієї ж теми на матеріалах унікальних документів, що зберігаються в Державному архіві Київської області, представила його директорка *С.Каменева*. Доповідь супроводжувалася електронною презентацією, котра продемонструвала зацікавленим учасникам конференції важливі документальні джерела з історії київської колонії болгар та висвітлила маловідомі факти стосовно долі болгарських підданих на території УСРР у 1920-х рр.

Сучасні пріоритети й ряд ключових проблем українсько-болгарських міжнародних відносин постали у виступі проф. *О.Машевського*. Поглиблений аналіз зовнішньої політики нашої держави представив у своїй доповіді проф. *Г.Перепелиця*.

По завершенню роботи сесій члени української делегації у супроводі голови української культурної фундації в Болгарії «Мати-Україна» *А.Якимової* відвідали будинок, де в 1918–1920 рр. розташовувалося посольство УНР (на його фасаді нещодавно встановлено пам'ятну дошку). На завершення перебування в Болгарії українські науковці вшанували пам'ять історика і громадського діяча *М.Драгоманова*.

20–21 червня виїзні наукові заходи відбулися в м. Салоніки (Греція). У перший день у Салонікському університеті ім. Аристотеля українська делегація взяла участь в організованій спільно з юридичним факультетом міжнародній публічній дискусії «Інтеграція енергетичних ринків в Європі. Події в Україні». На відкритті заходу виступив генеральний консул України у Салоніках *О.Воронін*. Дипломат висловив сподівання, що наукова дискусія допоможе краще зрозуміти позиції України та Греції, ставши міцною основою для подальшої взаємодії. Із вітальними словами від організаторів виступили *І.Матяш*, заступник декана юридичного факультету Салонікського університету *І.Стефанідіс* та голова групи дослідження питань енергетики юридичного факультету проф. *П.Главініс*.

У публічній дискусії взяли участь фахівці з України та Греції. Із доповідями виступили професори *Н.Татаренко*, *Г.Перепелиця*, *О.Машевський*. Було обговорено сучасний стан енергетичної сфери й перспективи розвитку подій на ринку України та її сусідів, визначення важливої ролі, яку наша країна відіграє в безпеці Європи, особливо у справі енергопостачання ЄС.

21 червня учасники проекту «День України в Європі» продовжили роботу в Міжнародному грецькому університеті (Салоніки). Програма передбачала проведення круглого столу «Україна та Греція: століття взаємин», презентацію документальної виставки «Українська дипломатія 1917–1924 рр.: зародження національних традицій». *С.Віднянський* окреслив роль співробітників Інституту історії України НАНУ в розвитку сучасної елліністики в Україні. *Н.Бацак* звернулася до проблем, пов'язаних з історією грецьких громад у містах півдня України, зокрема вивчення досвіду етнічної та професійної самоорганізації й самоуправління на початку ХХ ст. *А.Атаманенко* проаналізувала чинник діяльності етнічних об'єднань

українців у сучасному українсько-грецькому міждержавному діалозі. На взаєминах територіальних громад поріднених міст Греції та України, зокрема в Одеській області, та інших формах взаємодії в руслі культурної дипломатії детально зупинився у своїй доповіді *В.Левчук*.

25 червня проект «День України в Європі» продовжив роботу в м. Бухарест (Румунія). Програма візиту до Бухарестського університету передбачала відкриття виставки та проведення круглого столу на тему «Україна – Румунія: історія й сучасність». Наукова дискусія окреслила історичний образ взаємин, який дві держави мали впродовж століть із моменту встановлення перших дипломатичних відносин, також висунула ідеї співробітництва між Україною та Румунією в найближчому майбутньому.

Відкриваючи діалог, почесний гість на заході надзвичайний і повноважний посол України в Румунії *О.Баньков* привітав учасників зі сторіччям установа дипломатичних відносин між країнами. Проректор Бухарестського університету д-р *С.Кострес* заявив про велику честь приймати круглий стіл «Україна – Румунія: історія й сучасність», особливо якщо взяти до уваги ювілейну дату, яка припала на рік його проведення. Проф. *І.Матяш* зазначила, що обговорення дипломатичних відносин між Україною й Румунією відбувається у вельми слухний час. Провівши паралелі між подіями в історії обох країн, доповідачка закликала аудиторію згадати важливі моменти встановлення українсько-румунських дипломатичних відносин за допомогою кадрів кінохроніки.

Захід продовжила виставка, присвячена українській дипломатичній службі 1917–1924 рр. Румунські фахівці з великою зацікавленістю оглянули експозицію, яка презентувала документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.Пшеничного, інших вітчизняних і закордонних архівів, колекцій.

Продовженням цієї теми стали виступи д-ра іст. наук *Т.Рендюка*, д-ра політ. наук, представника Бухарестського університету *Т.Тома*, котрі звернулися до діяльності українських військових комісарів і дипломатів у Румунії періоду 1918–1923 рр., процесів національного самовизначення на Буковині в 1918 р. Також учасники круглого столу обговорили низку актуальних питань з історії румунсько-українських відносин, зокрема взаємини Західноукраїнської Народної Республіки з Румунією, діяльність Українського допомогового комітету у цій країні, двосторонні відносини в посткомуністичний період. Зацікавлену реакцію, а подеколи гострі суперечки викликали виступи *С.Віднянського*, *Р.Карп*, *О.Машевського*, *М.Діаконеску* та ін. Зокрема відбулася дискусія щодо історії включення Північної Буковини до складу Румунії в 1918 р., з актуальних питань забезпечення прав і свобод національних меншин в обох державах. Наприкінці зустрічі було зроблено висновки стосовно нинішнього стану та перспектив відносин між Україною й Румунією.

Таким чином, заходи, що відбулися в рамках «Дня України в Європі», стали реальною платформою для плідного діалогу. У них узяли участь понад 60 осіб, було виголошено близько 100 доповідей і виступів. Майже половина учасників проекту (25 осіб) представляли Інститут історії України НАНУ, вищі, архівні установи нашої країни, а також Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. 42 зарубіжних учасника представляли наукові й навчальні заклади Молдови,

Болгарії, Греції, Румунії. На пленарних засіданнях сумарно були присутні понад 350, а на кожному із секційних засідань і круглих столів – від 20 до 45 осіб. В усіх заходах активну участь узяли науковці-початківці, котрі здобули цінний досвід апробації своїх ідей на міжнародному рівні. За підсумками конференції планується видання збірника статей.

Найбільшим досягненням проекту стала можливість упродовж відносно короткого, але насиченого науковими подіями часу особисто зустрітися вченим-історикам різних країн. Кожен учасник розумів, що впродовж 15–25 червня 2018 р. він не лише представляв результати власних досліджень політичних, дипломатичних, економічних або культурних зв'язків, але й сам ставав частиною історії міжнародних відносин нашої держави. Сучасні інтеграційні процеси дедалі глибше зачіпають наукову та освітню сфери. Розбудова міжнародного простору науки й освіти – об'єктивна вимога часу. Проведення подібних заходів за участю істориків, викладачів вишів – один із ключових напрямів процесу інтеграції української науки до загальноєвропейського наукового обширу.

XV АСТАХОВСЬКІ ЧИТАННЯ «СИМВОЛІЧНИЙ КАПІТАЛ ІСТОРИКА»

Захід відбувся 28 вересня 2018 р. на історичному факультеті Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Традицію проведення цих конференцій було започатковано 1992 р. з нагоди 70-річчя професора Віктора Івановича Астахова (1922–1972 рр.) – засновника першої в УРСР кафедри історіографії. Відтоді «Астаховські читання», що проводяться раз на два роки, перетворилися на майданчик для професійного спілкування провідних історіографів із наукових центрів не тільки України, але й зарубіжжя. Захід став важливою інституційною основою для розвитку історіографічної школи, яка має ознаки співтовариства комунікативного типу: її характеризують «мережеві зв'язки», розподілення праці та обмін науковими досягненнями. Ця школа об'єднала фахівців із різних університетів та наукових установ, але основу становлять співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (завідувач – проф. С.І.Посохов), а також кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету ім. Олеса Гончара (завідувач – проф. О.І.Журба). Реалізація певної спільної програми відбувається, зокрема, шляхом узгодження тематики «Астаховських читань» і «Читань пам'яті професора М.П.Ковальського», які регулярно відбуваються у Дніпровському університеті.

«Астаховські читання» характеризує спрямованість на осмислення проблем теоретичної історіографії. У різні роки на конференціях обговорювалися питання категоріального апарату сучасної історичної науки, варіанти періодизації історіографічного процесу, теоретичні проблеми біографістики, досвід застосування наукознавчих методів в історіографії, стан професійної етики істориків, процес інституціоналізації історіографії, проблеми осмислення «свого» та «чужого» в історичній пам'яті й історієписанні. Зазвичай учасники конференцій стають авторами статей, які подаються до «Харківського історіографічного збірника». У 2017 р. вийшов друком 16-й випуск цього продовженого видання, який присвячено 200-річчю випускника Харківського університету історика М.І.Костомарова.

У 2018 р. для обговорення на «Астаховських читаннях» було запропоновано тему «Символічний капітал історика». Цей вибір, до певної міри, обумовлено тим, що останнім часом спостерігається зниження престижу історичної науки й освіти, дедалі частіше на адресу істориків лунають критичні висловлювання. Іноді така критика базується на принципі утилітаризму. Обґрунтування практичної користі гуманітарних наук – справа доволі складна. Стосовно історичної науки, з одного боку, зазвичай, говорять про її важливу ідентифікаційну функцію, а з іншого – про політичну заангажованість і кон'юнктурність. Також сьогодні спостерігаються процеси маргіналізації фахової історіографії та посилення строкатості наукового співтовариства. Значною мірою це пояснюється пануванням медійної культури, коли, здається, можливі будь-які маніпуляції з історичною свідомістю. До того ж фахові історики, принаймні в Україні, здебільшого відсторонені від мас-медіа, або воліють уникати участі в гострих суспільних дискусіях про минуле. У цих умовах репутація історичної науки все більше стає залежною від стану символічного капіталу окремих

її представників. Саме тому історіографічна рефлексія щодо соціальних функцій історії і творчого спадку попередніх поколінь дослідників, на думку організаторів конференції, сьогодні набуває особливого значення, оскільки стосується більш загального питання про соціальну довіру до науки у цілому.

Пленарне засідання конференції розпочалося виступом ректорки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» *К.В.Астахової*, доньки *В.І.Астахова*, яка привітала учасників конференції та окреслила виклики, що, на її думку, сьогодні постали перед історичною наукою. Засідання продовжили меморіальні доповіді «Символічний капітал професора *В.І.Астахова*: спадщина та спадкоємці» (*С.М.Куделко*), «*А.Г.Болебрух*: вірність темі як спосіб самопрезентації історика» (*О.І.Журба*, *Т.Ф.Литвинова*, *Є.А.Чернов*). Після того було виголошено виступи, присвячені осмисленню ролі історії та істориків у публічній сфері: «Історія як іміджевий проект» (*С.І.Посохов*), «Історик як публічний інтелектуал: європейський досвід та українські реалії» (*О.А.Удод*).

Червоною ниткою через усі пленарні виступи проходила думка про важливість консолідації наукового співтовариства на основі професійних цінностей. Поряд із цим доповідачі звертали увагу на проблеми взаємодії істориків із суспільством у сучасних умовах. *С.І.Посохов* основну увагу зосередив на розрізненні академічного та публічного ринків довіри. Було наголошено на важливості осмислення взаємодії публічної історії й академічної науки, а також на тому, що репутація історика спочатку має сформуватися у фаховому середовищі, а вже потім певні погляди слід представляти на розсуд широкої публіки. Також *С.І.Посохов* акцентував на відповідальності істориків за стан діалогу у суспільстві та формування в гуманітарній сфері порядку денного, який охоплював би три складових: минуле – сучасне – майбутнє. Теза про важливість виконання історичною наукою соціальних функцій стала ключовою й у доповіді *О.А.Удод*, проте головну увагу він зосередив на проблемах солідарності професійного наукового співтовариства істориків. На конкретних прикладах було продемонстровано, що відсутність єднання та рішучості протистояти інструменталізації історії в політичних цілях призводить не тільки до невтішних наслідків для істориків, але й перешкоджає формуванню громадянського суспільства у цілому. Зазначалися способи творення ефективного механізму для виконання істориками своїх соціальних обов'язків, зокрема йшлося про зміцнення громадських об'єднань професійних істориків. На думку доповідача, однією з платформ для такого об'єднання може стати Українська академія історичних наук. У ході пленарного засідання *О.А.Удод* доповів про створення Харківського відділення цієї громадської організації, яке очолив проф. *С.І.Посохов*. Наприкінці пленарного засідання було презентовано декілька нових видань із проблем історіографії.

Подальша робота конференції організовувалася за секціями: «Стратегія формування символічного капіталу історика» (модератор – *О.І.Журба*), «Репутація історика: варіанти репрезентації та історіографічного осмислення» (модератор – *С.І.Посохов*).

Особливістю роботи першої секції стало те, що проблеми формування, наслідування, використання та втрати символічного капіталу було розглянуто крізь призму особистої долі інтелектуалів минулого. Доповідь *О.І.Вовк* присвячувалася засновникові Харківського університету *В.Н.Каразіну*. Розглядаючи соціальний

капітал як результат розбудови комунікаційних мереж, котрі впливають на доступ до ресурсів та обумовлюють певну довіру, доповідачка зазначила, що саме з проблемою «вертикальної» комунікації пов'язана девальвація символічного капіталу В.Н.Каразіна серед місцевого харківського суспільства та у «вищих сферах». Проте його зусилля з розбудови горизонтальних мереж і конвертація ресурсу в конкретну справу – заснування Харківського університету – гарантували йому довіру університетів, ставши умовою для увічнення його пам'яті.

У доповіді *А.Г.Горака* було порушене важливе питання конвертації культурного капіталу у соціальний. У центрі уваги опинилася фігура нетипового віце-губернатора Каліської губернії (Царство Польське) Російської імперії П.М.Рибникова, який завдяки своїй інтелектуальній праці в галузі фольклористики зміг отримати кредит довіри від імперської влади. Своєю чергою, репутація вірного урядові бюрократа позбавила його необхідності бути завзятим провідником політики російщення та дозволила підтримувати культурні ініціативи польських інтелектуалів у підвідомчій губернії, що забезпечило йому лояльність місцевої еліти, ставши запорукою довгої й успішної діяльності на керівній посаді.

Т.С.Китиченко зосередила увагу на проблемі наслідування соціального капіталу історика на прикладі біографії Д.І.Багалія. Доповідачка зазначила, що його соціальний капітал базувався як на авторитеті наукового керівника та наукової школи, представником котрої він був, так і на готовності продовжити традиції активної праці на науковій ниві й у громадській сфері.

Доповідь *О.Г.Павлової* присвячувалася моральному капіталові педагога, мистецтвознавця, фундатора Пархомівського історико-художнього музею А.Ф.Луньова. Безпрецедентне на той час заснування історико-художнього музею в невеличкому селищі стало можливим завдяки особливій ідеології праці А.Ф.Луньова. На думку доповідачки, приклад його діяльності підштовхує гуманітаріїв замислитися над важливістю опанування практики малих справ для конкретних співтовариств, адже саме на цьому базується реалізація великих гуманітарних цілей.

Н.Р.Темірова присвятила свою доповідь представникові донецького цеху істориків В.О.Пірку, який одним із перших розпочав наукове дослідження «початкової» історії Донеччини за радянської доби. При цьому наукова праця історика вимагала від нього не лише належної кваліфікації, а і громадянської мужності, оскільки в 1990-х рр. йому доводилося наполегливо обстоювати свої погляди в палких дискусіях у фаховому середовищі та серед широких кіл громадськості (головний висновок В.О.Пірка полягав у тому, що основною рушійною силою заселення й розвитку території Донеччини в ранньомодерну добу виступило козацтво, а домінуючим етносом у регіоні були українці). Краєзнавча проблематика для вихідця зі Львівщини стала способом «поріднитися» з новим місцем проживання, а активна позиція і пропагування власних досліджень, що іноді заперечували офіційні історичні міфи, надали йому репутацію одного з батьків місцевої історії.

Доповідь *О.Д.Капліна* присвячувалася діяльності у Харківському університеті фольклориста й філолога П.О.Безсонова. Особливу увагу автор зосередив на з'ясуванні його репутації, яка складалася на перетині ставлення до П.О.Безсонова його колеґ і друзів, а також опонентів. При цьому, на думку доповідача, критика лише сприяла осмисленню П.О.Безсоновим власних обов'язків як ученого та громадянина.

О.М.Богдашина у своєму виступі («М.М.Ковалевський: особливості інтеграції вченого у світове наукове співтовариство») проаналізувала обставини, мотиви й результати наукової та викладацької діяльності фахівця за межами Російської імперії. *С.О.Ганус* зосередив увагу на німецькій історіографії доби Просвітництва, зокрема йшлося про істориків Геттінгенського університету, котрих він визначив як свідомих творців академічної культури нового типу.

Робота другої секції розпочалася доповіддю *В.В.Склокіна* «Публічні історики і публічні інтелектуали: метаморфози творення символічного капіталу в публічній сфері». Завдяки цьому продовжилося обговорення питань, поставлених на пленарному засіданні. Утім, на відміну від попередніх доповідачів, *В.В.Склокін*, на прикладі британсько-американського історика *С.Шами*, розглянув виклики, що стоять перед публічними інтелектуалами у сучасному західному світі. У таких країнах, як США та Великобританія, головним викликом сьогодні постає не політична інструменталізація історії, а так звана «таблідизація» публічно-інтелектуальної активності та поширення на неї сфери дії принципів і логіки шоу-бізнесу, що веде до зниження інтелектуальних стандартів та підриває символічний капітал інтелектуалів, здобутий в академічній сфері.

Про комемораційні практики, але стосовно постатей окремих істориків, йшлося в доповідях *О.Т.Гончар* «Представлення образу Миколи Костомарова на сучасному етапі (український та російський контексти)» та *О.І.Красько* «Меморіальні есе» як жанр в університетській мемуаристиці (на прикладі спогадів про істориків Харківського університету другої половини ХХ – початку ХХІ ст.).

Л.Ю.Посохова під час свого виступу порушила проблему наукової спадщини історика церкви професора Харківського університету *А.С.Лебедева* (1833–1910 рр.). Підсумовуючи, вона висловила важливе запитання: чи може високий ступінь довіри до праць науковця гальмувати подальший пошук, консервувати прийоми досліджень і методи роботи з джерелами? Цю тему продовжила *В.Ю.Іващенко*, яка у своєму повідомленні звернула увагу на образи «учителя» та «учня» в автобіографіях ХІХ – початку ХХ ст. Вона зазначила, що для істориків-авторів автобіографій найважливішою складовою системи «учитель – учень» був образ «я-учня». Змальовуючи освіту як автобіографічний факт, мемуаристи основну увагу зосереджували на моменті власного учнівства, котре, на їхню думку, багато у чому було результатом самоосвіти й підтримувалося вірою у власне призначення. «Учитель» виступав лише в ролі каталізатора, надаючи певного напрямку процесу здобуття «майстерності». Автобіографії археологів Харківського університету другої половини ХХ ст. проаналізував *О.В.Калугін*, який акцентував увагу на деяких моментах самооцінки та спробував їх пояснити.

Зацікавленість присутніх викликала доповідь *Є.С.Рачкова*, котрий намагався визначити сучасні тенденції візуальної саморепрезентації структур історичного профілю в Україні (наукові державні і громадські організації, підрозділи історичного профілю закладів вищої освіти). Йшлося передовсім про різноманітну символіку, а саме емблеми.

Через різні обставини не всі заявлені у програмі учасники змогли взяти участь у конференції, а дехто з присутніх за браком часу не виступив із повідомленням. Утім найближчим часом вийде друком черговий випуск «Харківського історіографічного збірника», де будуть опубліковані статті всіх заявлених учасників. Розмова про себе та про свій фах вельми потрібна сьогодні у середовищі професійних істориків.

ЮВІЛЕЇ

Галина Денисенко (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ КАНДИДАТА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОВІДНОГО НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИКА С.КОТА

22 жовтня 2018 р. виповнилося 60 років кандидатові історичних наук, провідному науковому співробітникові, керівникові центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ Сергієві Івановичу Коту. Із них понад 38 років він пропрацював в академічній установі, присвятивши себе науковій і науково-організаційній діяльності на ниві історичної науки як історик, краєзнавець, пам'яткоохоронець, педагог, публіцист.

Народився ювіляр у Києві в родині вчительки хімії й робітника заводу «Червоний екскаватор» Марії та Івана Котів. Батьки походили з Київщини – мати була родом зі старовинного козацького села Телешівки Рокитнянського району на півдні області, а тато – із селища Поліського (колишнього містечка Хабне) на її північному заході, практично на кордоні з Білорусією, де дбайливо зберігалися давні традиції Київського Полісся. Нещодавно колеги-науковці віднайшли у ЦДІАК України перепис платників податків по Хабному за 1575 р., де зафіксовано першу згадку про його мешканця на прізвище Кот, «який живе з землі». Він, можливо, і був одним із перших відомих представників роду по батькові. Із теплотою Сергій Іванович згадує про своїх рідних – маму, блискучу шкільну вчительку хімії, тата – неперевершеного винахідника-раціоналізатора, який користувався заслуженою повагою в колективі, мав великий авторитет на заводі та в галузі у цілому (був одним із семи лауреатів загальносоюзної премії ім. О.Семинського). Згадує ювіляр і про рідного дядька (материного брата) Володимира – сільського електрика, у домашній бібліотеці котрого було безліч книжок на історичну тематику. Саме з цього зібрання, де містилися академічне видання творів давньогрецького історика Плутарха «Порівняльні життєписи» та

ілюстровані українські переклади «Іліади» й «Одисеї» Гомера, почалося справжнє захоплення історією молодого Сергія.

Після закінчення 154-ї київської середньої школи в 1975 р. С.Кот продовжив навчання на історико-педагогічному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. О.Горького (нині – Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова), який із відзнакою закінчив у 1980 р. Ціла плеяда яскравих викладачів вишу зміцнила його захоплення історією, і він із радістю прийняв запрошення спробувати свої сили в Інституті історії АН УРСР. Успішно пройшовши співбесіду з завідувачем відділу історико-краєзнавчих досліджень академіком П.Троньком, із серпня 1980 р. почав працювати у відділі (з 2006 р. – центр «Зводу пам'яток історії та культури України», з 2012 р. – центр досліджень історико-культурної спадщини України). Під керівництвом П.Тронька пройшов ґрунтовну школу дослідника й організатора – від старшого інженера до провідного наукового співробітника, керівника центру досліджень історико-культурної спадщини України, а також неструктурної групи з дослідження проблем повернення та реституції культурних цінностей.

У 1990 р. під керівництвом академіка П.Тронька С.Кот успішно захистив кандидатську дисертацію «Охорона пам'яток історії та культури в Українській РСР (1943 – поч. 60-х рр.)». Він – автор понад 300 публікацій, серед яких індивідуальні та колективні монографії, збірники документів, наукові каталоги творів мистецтва, статті у журналах тощо. Основна тематика досліджень – теоретичні і практичні проблеми пам'яткознавства, охорона та збереження історико-культурної спадщини, історія становлення охорони пам'яток в Україні, питання розшуку, повернення та реституції втрачених культурних цінностей. Зокрема вперше в нашій країні С.Кот розробив і застосував оригінальний комплексний структурний аналіз історії розвитку охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини, що дозволило виокремити її як окремий предмет досліджень, об'єктивно висвітлювати не лише позитивні досягнення, але й наявні вади. Визнання фахівців отримав здійснений ним ґрунтовний розгляд особливостей побутування в українській мові термінів «пам'ятка» і «пам'ятник». У ході дискусій було переконливо доведено, що у значенні об'єктів культурної спадщини слід уживати винятково перший термін, а слово «пам'ятник» – значно вужча за змістом калька з російської мови й має застосовуватися щодо споруд або монументальних витворів на честь (у пам'ять) подій, осіб. Ця публікація, яка вийшла друком наприкінці 1986 р., викликала великий суспільний резонанс і в підсумку стала підставою для зміни назви УТОПІК та науково-методичного бюлетеню товариства – «Пам'ятки України» (замість «Пам'ятники України»). Але мало хто знає, що за цю публікацію С.Кота публічно звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі» та у закличках до «примусової українізації». Це викликало нову дискусію, в якій на його підтримку і захист виступили такі відомі вчені, як Я.Ісаєвич, Д.Гринчишин, В.Русанівський та інші. До того ж партійно-радянський режим СРСР оголосив про «перебудову», тож ці безглузді звинувачення не мали продовження.

Поряд із науковою роботою Сергій Іванович активно займався педагогічною діяльністю: старший викладач Національного університету «Слов'янський університет» (1996–1998 рр.), доцент Київського національного університету культури і мистецтв (1996–2000 рр.). Він одним із перших в Україні розробив авторські програми та повні курси лекцій із пам'яткознавства, охорони пам'яток історії та культури, основ реставрації об'єктів культурної спадщини, краєзнавства,

музеезнавства та ін. Чимало його випускників стали відомими пам'яткознавцями, працівниками провідних вітчизняних музеїв, співробітниками органів охорони пам'яток України.

С.Кот брав активну участь у формуванні теоретичних та організаційних засад українського пам'яткознавства. На запрошення доктора історичних наук С.Заремби він був серед тих ентузіастів, які створювали та допомагали зробити перші кроки Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. У 1991–1995 рр. Сергій Іванович – перший учений секретар, згодом старший науковий співробітник цієї інституції (за сумісництвом).

Під керівництвом академіка П.Тронька С.Кот із перших днів у відділі історико-краєзнавчих досліджень академічного Інституту історії України брав участь у відродженні історичного краєзнавства – був у команді однодумців із підготовки і проведення всеукраїнських історико-краєзнавчих та першої всесоюзної конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987 р.). Він один з авторів колективної монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (1989 р.), збірника наукових праць «Репресоване краєзнавство» (1992 р.). Він виявив документи про діяльність визначних краєзнавців, музейних і бібліотечних діячів Г.Брлінга, І.Зборовського та В.Отамановського, репресованих радянським тоталітарним режимом, імена яких було введено до наукового обігу. Низка публікацій про діячів української науки й культури Д.Антоновича, Й.Гермайзе, П.Клепатського, П.Курінного, І.Моргілевського, Г.Стеллецького, В.Січинського, С.Таранушенку, В.Шугаєвського, Я.Шульгина, П.Холодного значно розширила наші знання про життєвий шлях і діяльність цих визначних постатей. До наукового обігу введено невідомі раніше матеріали про внесок знаного поета П.Тичини у збереження пам'яток історії та культури України. С.Кот дослідив матеріали про заснування й діяльність Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) та його місцевих структур (1919–1922 рр.).

Широке визнання громадськості здобули видані за ініціативою й участю С.Кота каталог та альбом «Волинська ікона XVI–XVIII ст.» (1997 р.), книги-альбоми «Слава українського козацтва» (1999 р.) і «Українці в світ» (1995 р.). Останнє видання поставило питання про підготовку додаткового 28-го тому «Зводу пам'яток історії та культури України», присвяченого пам'яткам української діаспори. Спираючись на досягнення досліджень із теорії науки, Сергій Іванович був серед тих фахівців, хто зміг теоретично обґрунтувати й аргументовано довести значення та специфіку пам'яткознавства як окремої наукової дисципліни, що має свій власний предмет досліджень і синтетично використовує цілу низку наукових методів, розкриваючи його з різних сторін. Сьогодні місце й роль пам'яткознавства в українській науці вже не піддається сумніву. На базі Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК діє спеціалізована наукова рада із захисту дисертаційних праць із пам'яткознавства й музеезнавства. На шляху до такого визнання цієї наукової дисципліни свою роль відіграв також і теоретичний внесок С.Кота.

Значне місце в наукових студіях Сергія Івановича посідають проблеми повернення та реституції культурних цінностей, які розглядаються на міждисциплінарному рівні в тісному поєднанні власне історичного підходу з історико-правовим і застосуванням норм чинного українського й міжнародного права. Теоретичні та

методологічні питання, аналіз понятійного апарату й термінології щодо даної проблематики доповнюються фактами та дослідженнями конкретно-історичного характеру. Фахівець уперше запропонував схему системного аналізу умов, обставин втрат українських культурних цінностей на різних етапах суспільного розвитку, порівнявши їх із положеннями чинних міжнародно-правових норм щодо повернення й реституції культурних цінностей. Це дозволило не лише показати структуру та масштаби втрат, а й у практичному плані чітко виокремити ті об'єкти, до яких Україна має беззастережне право на їх реституцію. Дослідник здійснив перегляд традиційного для радянської історіографії трактування евакуації українських музеїв у глибокий тил СРСР у роки Другої світової війни й наведені переконливі докази про її фактичний провал. Він установив факти значних втрат українських культурних цінностей в умовах евакуації та спроб прямого привласнення в місцях їх тимчасового перебування, організованого характеру відправки до музеїв РРФСР українських культурних цінностей, які поверталися до СРСР із Німеччини й інших країн по завершенню Другої світової війни. Оpubліковано низку праць з історії взаємин у сфері повернення та реституції культурних цінностей України з Росією, Німеччиною, Польщею, Нідерландами. Питання повернення й реституції культурних цінностей, охорони пам'яток історії й культури України вперше були висвітлені С.Котом у новому виданні фундаментальної багатотомної «Історії української культури» (2012 р.).

У площині наукових зацікавлень ювіляра слід відзначити публікації з історії українського національно-визвольного руху під час Другої світової війни. Зокрема це матеріали про драматичну долю підпілля ОУН в окупованому нацистами Києві в 1941–1943 рр., історія Буковинського куреня 1941 р. та його подальша доля, задокументовані спогади свідків трагедії Бабиного Яру. Темі війни присвячено низку статей, в яких зроблено спробу дати відповідь на питання обставин знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р., де С.Кот уперше запропонував порівняльний аналіз різних версій цієї події. Матеріали було використано одним із німецьких університетів для подання уряду Німеччини спеціального меморандуму щодо трагічної долі собору, на основі якого канцлер ФРН Г.Коль під час візиту в нашу країну зробив значний фінансовий внесок від імені німецького уряду у фонд відбудови храму.

Відомою стала публікація Сергія Івановича про британського журналіста Л.Лавтона, видана за підтримки посольства Великої Британії в Україні (2007 р.), де наводилися унікальні дані про підтримку незалежницьких і проєвропейських прагнень українського народу з боку британських громадських діячів, котрі заснували з цією метою в 1935 р. в Лондоні Англо-український комітет. Кілька сотень примірників цієї книжки було передано для дипломатичних установ України та активно поширювалися представництвом нашої країни при ООН.

Водночас С.Кот від початку своєї наукової діяльності брав активну участь у громадській роботі, практичних справах з охорони культурної спадщини, повернення в Україну втрачених культурних цінностей. У середині 1980-х рр. він ініціював офіційну телеграму-протест співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР за підписом заступника директора І.Хворостяного до першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Ревенка та міністра культури УРСР Ю.Олененка щодо незаконних робіт на території пам'яток стародавнього Вишгорода,

які невдовзі було зупинено. У 1991–1993 рр. учений привернув суспільну увагу до загрозового стану залишків легендарної фортеці Кодак над Дніпром, які системно знищувалися внаслідок роботи колишнього всесоюзного підприємства, що десятиріччями руйнувало гору, де колись стояла фортеця, вибухівкою з метою видобутку гранітного щебеню. За підтримки голови комітету з питань культури й духовності Верховної Ради України Л.Танюка інформував про існуючу загрозу пам'ятці на засіданні комітету, який ухвалив рішення про припинення всіх робіт і повне закриття кар'єру. Незабаром ухвалу було втілено у життя.

Майже жодна вагома подія в культурному житті України не проходила повз Сергія Івановича. Він завжди тримає руку на пульсі й готовий прийти на допомогу при вирішенні будь-якої проблеми. Так сталося в 1997–1999 рр., коли фахівець публічно виступив на захист Музею волинської ікони в Луцьку, якому загрожувало виселення з приміщення та фактична ліквідація фондів. Віце-прем'єр-міністр України академік В.Смолій підтримав ініціативу С.Кота й у відповідь на подані звернення категорично заборонив відселення музею. Комітет із питань культури та духовності Верховної Ради України на своєму виїзному засіданні в Луцьку ухвалив рішення про будівництво для музею сучасного приміщення. Нині установа розміщується в новій будівлі.

У 1992–1996 рр. С.Кот – відповідальний секретар, із 2012 р. – заступник голови, керівник робочої групи головної редколегії 28-томного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» – одного з найбільших проектів у галузі культури за останні два десятиліття. Цьому питанню було присвячено виступ Сергія Івановича на парламентських слуханнях «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. Під керівництвом голови редколегії академіка В.Смоля колектив центру досліджень історико-культурної спадщини України на чолі з С.Котом зміг надати нового імпульсу роботі над зводом в областях, забезпечивши підготовку обласними редколегіями та публікацію на сайті Інституту історії України НАНУ цілої низки матеріалів до томів по різних регіонах нашої країни. У 2007–2010 рр. був членом експертної ради зі складання державного реєстру нерухомих пам'яток України; у 2015–2017 рр. – голова науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України; у 1998–2002 рр. – позаштатний консультант, а в 2000–2003 рр. – член громадської ради при комітеті з питань культури і духовності Верховної Ради України. У 1991–1993 рр. С.Кот отримав грант Державного комітету України з питань науки і технологій у рамках державної науково-технічної програми «Створення засобів інформаційного забезпечення історико-культурного відродження України» як автор і керівник першого в нашій країні проекту «Створення на базі сучасних інформаційних технологій банку даних про історико-культурну спадщину України», який був успішно виконаний та отримав рекомендацію до практичної реалізації, зокрема став концептуальною основою для створення перших електронних баз даних про пам'ятки в Києві, Львові, АР Крим. Ювіляр став одним із розробників проекту закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.).

У 1992–1993 рр. С.Кот – учений секретар Республіканської комісії в справах розшуку та повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Міністерстві культури України. У 1993–1996 рр. був консультантом Національної комісії з

питань розшуку та повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Того ж року – член офіційної делегації на переговорах із Російською Федерацією щодо підготовки міждержавної рамкової угоди про культурне співробітництво. Під час переговорів як експерт зміг відстояти спеціальний пункт угоди, згідно з яким сторони зобов'язувалися співпрацювати в розшуку й поверненні культурних цінностей, втрачених або переміщених у роки Другої світової війни. У зв'язку зі спробами Росії через закон про переміщені культурні цінності привласнити об'єкти, котрі по війні опинилися на її території, ініціював публічну дискусію в наукових виданнях і ЗМІ, у тому числі у провідних російських газетах, щодо необґрунтованості таких намірів, які він назвав спробою конфіскації чужих пам'яток. Підсумком професійного обговорення стало внесення в остаточний варіант російського закону положень про зобов'язання Росії повернути країнам – колишнім республікам СРСР, втрачені культурні цінності, що внаслідок війни за різних обставин потрапили до російських сховищ. С.Кот відомий як автор базового варіанту закону України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.). Він упродовж багатьох років був членом міжурядових українсько-російської (1998–2013 рр.) та українсько-польської (1997–2017 рр.) комісій із питань повернення втрачених культурних цінностей, учасником офіційних міждержавних переговорів. Із 2017 р. – член Міжвідомчої робочої групи з питань розшуку й повернення викрадених і втрачених культурних цінностей (зокрема ініціатор та автор багаторічних досліджень щодо повернення з Росії мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві). У 1998–2004 рр. – член двосторонньої українсько-російської комісії експертів з питань мозаїк і фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Російської Федерації. Як експерт української делегації забезпечив визнання прав України на повернення до Києва з Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) за наслідками переговорів 11 фресок XII ст., розшукав і повернув в Україну зі США бібліотеку та частину архіву відомого українського архітектора й мистецтвознавця О.Товстенка. У 1992–1994 рр. С.Кот – відповідальний секретар урядової міжвідомчої комісії з питань повернення в Україну спадщини О.Довженка, зокрема брав безпосередню участь у переговорах про повернення архівних матеріалів, бібліотеки, особистих речей і творів мистецтва, які належали цьому класику світового кінематографа, а також меморіальних предметів, що перебували в його помешканні за життя (серед іншого розшукав і повернув із Росії відомий «Автопортрет» Олександра Петровича, який уважався втраченим). Був уповноважений на підписання документів, що засвідчували передачу меморіальної спадщини О.Довженка до України, особисто перевозив її з Москви в Київ (1994 р.).

Сергій Іванович Кот – відмінник народної освіти (1988 р.), заслужений працівник культури України (2008 р.), лауреат премії ім. Д.Яворницького Національної спілки краєзнавців України (2015 р.). В ювілейний рік цьому вченому, який збагатив своїми працями пам'яткознавство і краєзнавство та є прикладом для студентів, людині, котра закохана у свою справу, ми бажаємо творчої наснаги, креативності й наполегливості в реалізації всіх планів!

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2017 року): Мат. та док. / За заг. ред. О.П.Решета; упор. В.І.Дмитрук, Р.В.Маньковська, В.І.Милько. – К.: Фоліант, 2018. – 269 с.

100 години от Балканските войни: Извори и документи: Междунар. науч. конф. 11 ноември 2013, София / Упор. А.Гребенаров. – София: Ин-т за исторически изследвания БАН, 2015. – 674 с.

25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства / Упор. І.Бурлака, М.Ярмола. – К.: Дух і літера, 2017. – 616 с.

«Великий терор» в Україні: німецька операція 1937–1938 роках: Зб. док. / Упор. А.Айсфельд, Н.Сердюк. – К.: К.І.С., 2018. – 1248 с.

Ге Г.М.
Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу (1790–1890) / Доп. і пер. з рос. В.В.Чернявського. – Миколаїв: Іліон, 2018. – 152 с.

Гешева Й.М.
Консерваторите, партията, личностите и изграждане на българската държава 1879–1886. – София, 2013. – 406 с.

Горін С.
Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Л.: Місіонер, 2007. – 336 с.

Грубінко А.В.
Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990–2016 рр.) = Great Britain in the European foreign and security policy system (1990–2016). – Тернопіль, 2017. – 640 с.

Гулевич В.П.
От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. – Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018. – 492 с.

Гайдош М., Конечний С., Лукач М.
Русинська та українська меншина у Словаччині в 1945–1948 роках. – Ужгород: Ін-т транскордонного співробітництва, 2017. – 184 с.

Державне політичне правління і національна єдність: Аналітична доповідь / За ред. О.М.Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 248 с.

Єрмоленко В.
Плинні ідеології: Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть / Відп. ред. М.В.Попович. – К.: Дух і літера, 2018. – 480 с.

Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть / Упор. О.Бетлій, К.Диса, О.Мартинюк. – К.: Дух і літера, 2016. – 328 с.

Калінкіна С.А., Корновенко С.В., Маркова С.В., Романець Н.Р.
«Великий перелом» на селі: Фінал селянської революції (1929–1933 рр.). – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2017. – 300 с.

Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – 848 с.

Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921): Ювілейні спогади / Упор. В.Р.Адамський. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. – 359 с.

Карнаух А.Л.
Дніпро-Святослав, Дорошенкоград: Мета перейменування міст – назавжди відкинути спекуляції про Новоросію. – Дніпро: Академія історії, 2018. – 44 с.

Карнаух А.Л.
Милорадович – потомок гетманов України: К 206-летию Отечественной войны 1812 года. – Дніпро: Академія історії, 2018. – 96 с.

Колодний А.
Історіософія релігії. – К.: УАР, 2013. – 386 с.

Красножон А.В.
Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.) / Відп. ред. А.В.Федорук. – Одеса: Чорномор'я, 2018. – 314 с.

Ластовський В.
Державно-церковні правовідносини в Україні: проблеми в історії та сучасності. – К., 2016. – 40 с.

Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). – Т.8: Міністерство внутрішніх справ незалежної України: від пострадянської системи управління до реформ після «Революції Гідності» (24 серпня 1991 р. – грудень 2017 р.). – К.: ДНДІ МВС України, 2017. – 996 с.

Маврін О.О.

Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.). – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2018. – 352 с.

Малі міста України: Івано-Франківська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 287 с.

Малі міста України: Автономна Республіка Крим: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 479 с.

Малі міста України: Вінницька область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 343 с.

Малі міста України: Волинська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 215 с.

Малі міста України: Дніпропетровська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 126 с.

Малі міста України: Донецька область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 319 с.

Малі міста України: Житомирська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 198 с.

Малі міста України: Закарпатська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 367 с.

Малі міста України: Запорізька область: Бібліограф. покажчик / Упор. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 175 с.

Малі міста України: Кіровоградська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 127 с.

Малі міста України: Київська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 623 с.

Малі міста України: Луганська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 191 с.

Малі міста України: Львівська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 663 с.

Малі міста України: Миколаївська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 111 с.

Малі міста України: Одеська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 239 с.

Малі міста України: Полтавська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 351 с.

Малі міста України: Рівненська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 287 с.

Малі міста України: Сумська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 391 с.

Малі міста України: Тернопільська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 511 с.

Малі міста України: Харківська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 311 с.

Малі міста України: Херсонська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 159 с.

Малі міста України: Хмельницька область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 215 с.

Малі міста України: Черкаська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2016. – 311 с.

Малі міста України: Чернівецька область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 167 с.

Малі міста України: Чернігівська область: Бібліограф. покажчик / Уклад. Д.О.Мироненко, С.М.Кайнова, О.В.Углова. – К.: ДНАББ ім. В.Г.Заболотного, 2017. – 295 с.

Матяш І.

Архівознавство: теоретичні засади: Навч. посіб. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2018. – 274 с.

М'якотин В.О.

Революція та еміграція / Відп. ред. Г.В.Папакін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2017. – 116 с.

Населення України: Демографічні

складові людського розвитку. – Умань, 2015. – 180 с.

Населення України: Імперативи

демографічного старіння. – К., 2014. – 288 с.

Наукові праці Кам'янець-Подільського

національного університету ім. І.Огієнка. – Т.28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І.Огієнка / Відп. ред. В.Степанков. – Кам'янець-Подільський: Рута, 2018. – 480 с.

Писаренко Ю.Г.

Катеринславський земський лікар Василій Тимофійович Скрильников (1837–1898). – Дніпро, 2018. – 191 с.

Політика і пам'ять:

Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків: Від 1990-х до сьогодні / Упор. О.Гайдай, І.Склокіна. – Л., 2018. – 240 с.

Політика інтеграції українського

суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: Національна доповідь / Кер. авт. кол. Е.М.Лібанова. – К.: НАН України, 2015. – 363 с.

Православні церкви Сіверщини:

(з матеріалів польових досліджень групи С.А.Таранушенка) / Упор. І.Тарасенко. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 56 с.

Реабілітовані історією:

За відсутністю складу злочину...: До історії політичних репресій 20-х – початку 50-х років у Дніпропетровському гірничому інституті / Упор. В.В.Ченцов, І.М.Єлінов. – Дніпропетровськ: НГУ, 2004. – 193 с.

Рігоні-Стерн М.

Сержант у снігах / Пер. з італ. А.Омельнюка. – К.: Кліо, 2016. – 256 с.

Слідчо-наглядові справи Тараса

Шевченка: Корпус документів (1947–1859): Метаграфовані тексти / Відп. ред. В.А.Смолій, упор. Г.Боряк, Л.Демченко, В.Шандра. – К.: Арії, 2018. – 880 с.

Степан Рудницький (1877–1937):

Історія. Геополітика. Географія / Упор. О.Ковалевська. – Кн.1: Історія. Теорія. Методологія. Термінологія. – К.: Темпора, 2017. – 736 с.

Степан Рудницький (1877–1937):

Історія. Геополітика. Географія / Упор. О.Ковалевська. – Кн.2: Геополітика. – К.: Темпора, 2017. – 624 с.

Степан Рудницький (1877–1937):

Історія. Геополітика. Географія / Упор. О.Ковалевська. – Кн.3: Географія. Початки досліджень. – К.: Темпора, 2018. – 824 с.

Степан Рудницький (1877–1937):

Історія. Геополітика. Географія / Упор. О.Ковалевська. – Кн.4: Основи землезнання. – К.: Темпора, 2018. – 796 с.

Степан Рудницький (1877–1937):

Історія. Геополітика. Географія / Упор. О.Ковалевська. – Кн.5: Геологія і геоморфологія. – К.: Темпора, 2018. – 516 с.

Сучасний дискурс Другої світової

війни в російській науковій літературі та публіцистиці: Бібліограф. покажчик / Упор. Д.Стегній. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 576 с.

Токарев С.

Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст. / Відп. ред. О.Б.Коваленко. – Чернігів, 2016. – 120 с.

Трохимчук С.

Вічна українська революція: До 100-ліття Української національної революції. – Л.: Простір-М, 2017. – 78 с.

У лещатах «нового порядку»:

населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Зб. док. і мат. / Авт.-упор. С.Д.Гальчак, В.М.Чехівський. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 336 с.

Український книжковий знак XIX–

XX століть: Каталог колекції Степана Давимуки: 70-річчю від дня народження С.Давимуки присвяч. / Упор. і авт. вступ. ст. Л.Купчинська. – Т.1: А–Д. – Л.: Априорі, 2017. – 672 с.

Український книжковий знак XIX–

XX століть: Каталог колекції Степана Давимуки / Упор. і авт. вступ. ст. Л.Купчинська. – Т.2: Е–О. – Л.: Априорі, 2017. – 598 с.

Український книжковий знак XIX–

XX століть: Каталог колекції Степана Давимуки: Додаток / Упор. і авт. вступ. ст. Л.Купчинська. – Т.3: П–Я. – Л.: Априорі, 2017. – 672 с.

Українсько-польські відносини:

Новітня доба / Відп. ред. М.Литвин. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2017. – 732 с.

Церовић Љубивоје

Срби у Україні. – Нови Сад: Српско-українсько друштво, 2002. – 414 с.

Чорноморська минувшина /

Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.12. – Одеса: Друк Південь, 2017. – 212 с.

Якубова Л.

«Русский мир» в Україні: на краю прірви. – К.: Кліо, 2018. – 384 с.

Aktualne problemy prawa Polski i Ukrainy / Pod red. A.Szmyta, J.Boszyckiego, J.Steliny. – Gdańsk: Wyd-wo Un-tu Gdańskiego, 2018. – 555 s.

Archiwum Wschodnie: Kolecja relacji. – Warszawa, 2006. – 443 s.

Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies. – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015. – 126 p.

Nowy wielki atlas historyczny: Od pradziejów po współczesność. – Warszawa, 2017. – 272 s.

Segeda S.

Hetmańskie mogily na Ukrainie. – Szczecin: Un-t Szczeciński, 2015. – 446 s.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- SHUMYLO S. Ruthenian Dormition Lavra on Athos and Antonii of the Caves 4
- HOROBETS V. Hadiach Treaty 1658 – Why the Agreement Never Became a Union? (About the Prospects and Problems of Realization of the Project in the 360th Anniversary of Its Conclusion) 21
- SRIBNIAK I. Intimate Dimension of Women’s Everyday Life in Camps of Interned Soldiers-Ukrainians in Poland (1921–1922) 46
- YEVSIEIEVA T. Rear Militia as a Structural Unit in the State System of Unfree Labour and an Instrument for Organizing the Daily Life of the “Lishentsy” of the Ukrainian SSR (1920–1937) 58
- YAKUBETS O. Ukrainians Among the Senior Commanders of the Armed Forces of the USSR During the German-Soviet War 90

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- YAS O. “Great Turns” of Socio-Humanitarian Knowledge in the History of the History Writing 20th Century: Ukrainian Projection 107
- SEBTA T. (*Kyiv, Ukraine*), SINKEVYCH N. (*Tübingen, Germany*). The Confirm Charter of Peter I 1708 Concerning the Elections of Yoasaf (Krokovskiy) as Metropolitan of Kyiv: History, Provenience and Publication 136

SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

- KULCHYTSKYI S. Preconditions, Course of Events, and Outcomes of the “Parade of Sovereignities” 163

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Hryshchenko Yu. Bulgarians in Ukraine in the 1920’s and 1930’s: Between National Projects of Power and Realities of Life (*V.Milchev, Zaporizhzhia*) 192
- Mishchanyan V. Sovietization of Zakarpattia 1944–1950 (*M.Vehesh, Uzhhorod; S.Vidnianskyi, Kyiv*) 198
- Kulchytskyi S., Mishchenko M. Ukraine is On the Threshold of a United Europe (*V.Holovko*) 207
- Tkachenko V. Ukraine: Quo Vadis – Where Are We Going?; Tkachenko V. Russia: the Aggressor’s Dissipation; Tkachenko V. Ukraine: In Search of Identity; Tkachenko V. Ukraine – Russia: At the End of the “Lost Time” (*V.Danylenko, P.Bondarchuk*) 212
- Student Historical Notebooks (*M.Voloshchuk, Ivano-Frankivsk*) 218

CHRONICLES

- BATSAK N. International Scientific Conference “Day of Ukraine in Europe: Innovations, Accents, Reflections” 220
- KISELOVA YU. (*Kharkiv*), POSOKHOV S. (*Kharkiv*). Fifteenth Astakhov Readings “Symbolic Capital of Historian” 226

ANNIVERSARIES

- DENYSENKO H. To the 60th Anniversary of the Candidate of Historical Sciences, Leading Research Fellow S.Kot 230

- Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236